

ISSN 2181-1709 (P)
ISSN 2181-1717 (E)

2025/№12

**TA'LIM VA
INNOVATSION
TADQIQOTLAR**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№12/2025
DEKABR

Muassis:

Buxoro davlat universiteti
Fan va ta'lim MChJ

Bosh muharrir: Ma'murov
Bahodir Baxshulloyevich, Buxoro
davlat pedagogika instituti rektori

Jamoatchilik kengashi raisi:
Xamidov Obidjon Xafizovich,
Buxoro davlat universiteti rektori

Mas'ul kotib: Akramova
Gulbahor Renatovna

Texnik muxarrir: Davronov
Ismoil Ergashevich

Tahririyat manzili:
Buxoro shahar,
Q.Murtazoyev ko'chasi, 16-uy

E-mail:
eirjurnal2020@gmail.com

Jurnalning elektron sayti:
www.interscience.uz

Jurnal OAK Rayosatining 2021
yil 30 sentyabrda 306/6-son
Qarori bilan **PEDAGOGIKA,**

PSIXOLOGIYA,
FILOLOGIYA, TARIX
FANLARI bo'yicha falsafa
doktori (PhD) va fan doktori
(DSc) ilmiy darajasiga
talabgorlarning dissertatsiya
ishlari yuzasidan asosiy
ilmiy natijalarini chop etish
tavsiya etilgan ilmiy nashrlar
ruyxatiga kiritilgan

Bosishga ruxsat etildi:

29.12.2025 y.

Qog'oz bichimi 60x84 1/8.
b/t.12,5.

Buyurtma raqami №0324
«FAN VA TA'LIM» nashriyotida
chop etildi. Buxoro shahar
<https://interscience.uz/> saytida
joylashtirildi

Jurnal 28.07.2021 yilda 9305

raqami bilan O'zbekiston
Ommaviy axborot vositalari davlat
ro'yxatidan o'tgan

Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va
2 oyda 1 marta chop etildi.
2021 yil noyabr oyidan boshlab
har oyda 1 marta o'zbek, rus va
ingliz tillarida chop etiladi

«Ta'lim va innovatsion
tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-
metodik jurnalidan ko'chirib
bosish tahririyatning roziligi bilan
amalga oshiriladi

Maqolada keltirilgan faktlarning
to'g'riligi uchun muallif
mas'uldir

07.00.00 – TARIX FANLARI	101
Obloqulov D. O'. Buxoro adabiy muhitining institutsional shakllanishi (Toshpo'lot Hamidov faoliyati misolida)	8
Xurramov R. Mustaqillikning ilk nafasi: adabiy muhitda	11
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
Javlijev P. Sh.: Usmon Azim nasrida lirizm va epik tasvir uyg'unligi	15
Jan H. Sh. Ingliz tilini o'qitish jarayonida madaniyatlararo tinglash kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik va kognitiv omillari	21
Khajiyeva D. A. The manifestation of folklore traditions in the work of H. Olimjon	27
Samadov H. N. Zoomorfizmlar va ularning o'zbek tilidagi asosiy funksiyalari	31
Toshtonova M. Boburnoma asarida O'rta Osiyo toponimlarining tarixiy-lingvistik tahlili	36
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
Artikbayeva Z. A. Arifmetik progressiya formulalari yordamida kimyo masalalarini yechish	42
Bobojonov N. Sh. Jismoniy tarbiya darslarida pedagogik vaziyatlardan foydalanishning pedagogik-psixologik asoslari	47
Elquliyeva F. D. Yosh sportchilarni yengil atletikaga tayyorlashda metodik yondashuvlarning evolyutsiyasi	52
Isomova F. T. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarning kognitiv rivojlanishining kontseptsiyasi va mazmuni	56
Jo'rayeva L. I. Zamonaviy ta'lim jarayonida tabiiy fanlar o'qituvchilarining ekologik madaniyatini rivojlantirishning dolzarbligi	61
Kho'jaqulova H. O. Iqtisod yo'nalishidagi talabalarning kasbiy kompetensiyalarini tarkibiy komponentlari	66
Maxmudova N. H. Boshlang'ich ta'limda o'qish darslari jarayonida badiiy matnlarni o'qib tushunish orqali o'quvchilarning kognitiv ko'nikmalarini rivojlantirishning metodik ahamiyati	71
Muhammadova M. T. Jismoniy tarbiya jarayonida o'quvchilarda gender tenglik qadriyatlarini shakllantirish masalalari	76
Ochilova N. U. Pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak chet tili o'qituvchilarining diskursiv kompetensiyasini shakllantirishning didaktik asoslari	81
Primova N. B. Ta'limiy vaziyatlar vositasida o'quvchilarda tabiatga qadriyatli munosabatni shakllantirish usullari	87
Raximova M. X. Bo'lajak o'qituvchilarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorlash muammosining pedagogik tahlili	90
Raxmatova N. I. Raqamli ta'lim muhitida boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv faoliyatini rivojlantirishning metodik asoslari (texnologiya darslari misolida)	95

Rustamova N. Sh. Bo'lajak rus tili fani o'qituvchilarini o'zga tilli o'quvchilarda noverbal kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga o'rgatishning nazariy-metodologik asoslari	101
Safarov E. N. Voyaga yetmaganlar o'rtasida ekstremizmga qarshi kurashishda maktab va jamoat institutlari hamkorligi	105
Sapayeva U. R. Bo'lajak o'qituvchilarda liderlik sifatlarini rivojlantirishning xorijiy va milliy tajribalari	111
Tuxliyev M. Sh. Texnologik talimda innovatsion pedagogik amaliyotlar va raqamli texnologiyalarning roli	114
Tursinbaev Sh. R. Musiqa ta'limida teatr pedagogikasining kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi metodik imkoniyatlari	119
Ulug'bekov B. U. RAQAMLI TA'LIM VOSITALARI ASOSIDA O'QUVCHILARNING YO'L HARAKATI XAVFSIZLIGIGA OID KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI	123
Umarova A. S. Mediakommunikatsiya vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ madaniyatini shakllantirishning dolzarb muammolari	128
Xalilova N. I. Raqamli axborot-ta'lim muhiti sharoitida bo'lajak biologiya o'qituvchilarida muammoli-kognitiv fikrlashni rivojlantirishning pedagogik asoslari	133
Xaydarov Sh. Sh. Ichki ishlar organlari xodimining shaxsiy rivojlanishi pedagogik muammo sifatida	139
Yadgarova D. I. Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarida tashabbuskorlik ko'nikmalarini rivojlantirishda volontyorlik faoliyatining ijobiy ta'siri	142
Parmonova L. I. Bolalar sensomotorikasini rivojlantirishda montessori metodikasi	146
Sharipov B. Z. Voyaga etmaganlar o'rtasida jinoyatchilikni bartaraf etishda innovatsion pedagogik usullar	150
Djurayeva M. Z. 6–8 yoshli qizlarning gimnastika sport musobaqalariga kompleks tayyorlashda ulotirish mashqlari asosidagi avtomatlashtirilgan jismoniy tayyorgarlik darajasini baholash va tahlil qilish	155
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Boyquvatova D. S. Oliy ta'limda o'qituvchi-talaba munosabatlarida emotsional intellektning psixologik roli	160
Mirzayeva S. R. Zamonaviy jamiyatda oilaviy qadriyatlarning o'rni va ularning psixologik-pedagogik jihatlari	166
Xusenov X. M. Yosh sportchilarning intellektual rivojlanishi psixologik-pedagogik muammo sifatida	170

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

JAMOATCHILIK KENGASHI A'ZOLARI

Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Andijon davlat universiteti professori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori
Majidov Inom Urushevich, texnika fanlari doktori, professor. O'zbekiston milliy universiteti
Olimov Qahramon Tanzilovich, pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali
Tadjixodjayev Zokirxo'ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor
Musurmonova Oyniso, pedagogika fanlari doktori, professor
Safarova Rohat G'aybulloyevna, pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti
Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI XORIJ OLIMLARI

Artamonova Yekaterina Iosifovna, pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti
Yemelyanova Irina Yevgenyevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Kuzmenko Galina Anatolevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti
Safaraliyev Bozor Safaraliyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi
Kulishov Vladimir Vasilevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina
Lazarenko Irina Rudolfovna, pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya
Filippova Oksana Gennadevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Xristo Kyuchukov, pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya
Kumskov Mixail Ivanovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti
Maksimenko Sergey Dmitriyevich, akademik, psixologiya fanlari doktori, professor. Ukraina Milliy pedagogika fanlari akademiyasining akademigi
Padalka Oleg Semenovich, pedagogika fanlari doktori, professor, M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina
Hazretali Tursun, tarix fanlari doktori, professor, Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori
Mamedova Irada, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo'lim boshlig'i
Timur Xo'jaog'li, tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)
Nurettin Hatunoğlu Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)
Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti
Gushko Sergey Vladimirovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

O'ZBEKISTON OLIMLARI TARIX FANLARI

Azamat Ziyoy, tarix fanlari doktori, akademik, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti direktori
Rajabov Qahramon Kenjayevich, tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti bosh ilmiy xodimi

FILOLOGIYA FANLARI

Madjidova Ra'no Urishevna, filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Sharipova Laylo Frunzeyevna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Yusupova Hilola O'ktamovna, filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Akramova Surayo Renatovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doytori (PhD), dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Saidova Muxayyo Umediloevna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doytori (PhD), dotsent. Buxoro davlat universiteti
Nizamova Umida Sandjarovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doytori (PhD), Andijon davlat texnika instituti dotsenti

PEDAGOGIKA FANLARI

Tolipov O'tkir Qarshiyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.
Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti
Dilova Nargiza Gaybullaevna, pedagogika fanlari doktori DSc, professor. Buxoro davlat universiteti
Tilavova Matlab Muxammadovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Sohibov Akram Rustamovich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti
Umarov Baxshullo Jo'rayevich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Hasanova Gulnoz Qosimovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Inoyatov Abdullo Shodiyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti
Davronov Nurzod Ismoilovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov Baxriddin Mingbayevich, psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti
Bafayev Muxiddin Muxammadovich, psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

IQTISODIYOT FANLARI

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori

Mamanazarov Abduraxim Bozorovich, pedagogika fanlari doktori DSc. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali

FALSAFA FANLARI

Namozov Bobir Bahriyevich, falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

Джурсаев Рисбой Хайдарович, доктор педагогических наук, академик АНРУз
Шамсутдинов Рустамбек Темирович, профессор Андиганского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук
Мажидов Ином Урушев, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Олимов Кахрамон Танзилович, доктор педагогических наук, профессор, Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена
Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, доктор технических наук, профессор
Мусурмонова Ойнисо, доктор педагогических наук, профессор
Сафарова Рохат Гайбуллоевна, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, академик АНРУз

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

Артамонова Екатерина Иосифовна, доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук
Емельянова Ирина Евгеньевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Кузьменко Галина Анатольевна, доктор педагогических наук, профессор. Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии
Кулишов Владимир Васильевич, доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина
Лазаренко Ирина Рудольфовна, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия
Филиппова Оксана Геннадьевна, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Христо Кючуков, доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолингвистики, Германия
Кумсков Михаил Иванович, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Максименко Сергей Дмитриевич, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины
Падалка Олег Семенович, доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина
Хазретали Турсун, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави
Мамедова Ирада, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана
Тимур Хужаугли, лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)
Nurettin Hatipoğlu, Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)
Муллоджанов Сайфулло Кучакович, доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана
Гушко Сергей Владимирович, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

Азамат Зиё, доктор исторических наук, академик, директор Института истории Академии наук Узбекистана
Раджабов Кахрамон Кенжаевич, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана

Филология

Маджидова Рано Уришевна, доктор филологических наук, профессор. Узбекский государственный университет мировых языков
Шарипова Лайло Фрунзеевна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Нигматова Лолахан Хамидовна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Акрамова Сураё Ренатовна, доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Саидова Мухайё Умедиловна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Низамова Умида Санджаровна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент Андиганского государственного технического института

Педагогика

Толипов Уткир Каршиевич, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Дилова Наргиза Гайбуллаевна, доктор педагогических наук (DSc), профессор. Бухарский государственный университет
Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет
Умаров Бахтиулло Джурсаевич, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Иноятов Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Давронов Нурзод Исмоилович, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Психология

Умаров Бахриддин Мингбаевич, доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет
Бафиев Мухиддин Мухаммадович, PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Экономика

Курулов Кобулжон Кулманович, доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова
Маманазаров Абдухаким Бозорович, доктор педагогических наук (DSc), доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова

Философия

Намозов Бобир Багриевич, доктор философских наук. Бухарский государственный университет

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

- Risboy Haydarovich Djuraev**, doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Rustambek Temirovich Shamsutdinov, professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences
Inom Urushevich Majidov, doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.
Kahramon Tanzilovich Olimov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Gertsen
Zokirkhoja Abdusattorovich Tadjikhodjaev, doctor of Technical Sciences, Professor
Oyniso Musurmonova, doctor of pedagogical sciences, professor
Rohat Gaybulloevna Safarova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after T.N. Qori-Niyazi.
Kholboy Ibragimovich Ibragimov, doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

MEMBERS OF EDITORIAL COUNCIL

- Ekaterina Iosifovna Artamonova**, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences
Irina Evgenyevna Emelyanova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Russia
Galina Anatolevna Kuzmenko, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health
Bozor Safaraliyevich Safaraliyev, doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy
Vladimir Vasilevich Kulishov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine
Irina Rudolfovna Lazarenko, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia
Okšana Gennadevna Filippova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Russia
Christo Kyuchukov, doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany
Mikhail Ivanovich Kumskov, doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University
Sergey Dmitriyevich Maksimenko, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Oleg Semenovitch Padalka, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine
Tursun Hazretili, doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi
Khuzhaugli Timur, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)
Hatunoğlu Nurettin, Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)
Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan
Gushko Sergey Vladimirovich, doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

- Azamat Ziyoyev**, doctor of Historical Sciences, Academician, director of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Rajabov Kakhramon Kenjayevich, doctor of Historical Sciences, Professor, main researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Philology

- Majidova Rano Urishevna**, doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages
Sharipova Laylo Frunzeyevna, professor, Doctor of Philology. Bukhara State University
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, doctor of Philology. Bukhara State University
Yusupova Khilola Oktamovna, candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute
Akramova Surayo Renatovna, doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Saidova Mukhayyo Umediloevna, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Nizamova Umida Sandjarovna, Doctor of Philosophy (PhD) in philological sciences, associate professor at Andijan institute of engineering and technology.

Pedagogy

- Tolipov Utkir Karshiyevich**, doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.
Olimov Shirinboy Sharofovich, doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University
Tilavova Matlab Muhammadovna, candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Dilova Nargiza Gaybullayevna, doctor of pedagogical sciences (DSc), Professor. Bukhara State University
Sohibov Akram Rustamovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University
Umarov Bakhshullo Djurayevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Khasanova Gulnoz Kasimovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Inoyatov Abdullo Shodievich, doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Davronov Nurzod Ismoilovich, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Psychology

- Umarov Bakhriddin Mingbayevich**, doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University
Bafayev Muhiddin Mukhamadovich, PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Economy

- Kurolov Kobuljon Kulmanovich**, doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov
Mamanazarov Abdukhakim Bozorovich, doctor of pedagogical sciences (DSc), associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov

Philosophy

- Namozov Bobir Baxriyevich**, doctor of Philosophy. Bukhara State University

07.00.00 – TARIX FANLARI

BUXORO ADABIY MUHITINING INSTITUTSIONAL SHAKLLANISHI (TOSHPO‘LOT HAMIDOV FAOLIYATI MISOLIDA)

Obloqulov Doston O‘ktam o‘g‘li

Annotatsiya. Mazkur maqolada XX asrning 50-70-yillarida Buxoro adabiy muhitining qayta tiklanishi va institutsional shakllanish jarayoni tarixiy-manbashunoslik yondashuvi asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda urushdan keyingi davrda hududiy adabiy muhitlarning inqirozi, sovet madaniy siyosatining viloyatlardagi aks sadosi, Yozuvchilar uyushmasi tizimining qayta tashkil etilishi hamda Buxoro viloyat bo‘limi faoliyatining o‘ziga xos jihatlari ochib beriladi. Maqolaning markazida Toshpo‘lot Hamidovning tashkilotchilik va rahbarlik faoliyati turib, uning Buxoro adabiy muhitini institutsional asosda shakllantirishdagi o‘rni, tashabbuslari va amaliy faoliyati tarixiy hujjatlar, arxiv materiallari va davriy matbuot ma‘lumotlari asosida yoritiladi. Tadqiqot natijalari hududiy adabiy muhitlar tarixini o‘rganishda muhim ilmiy xulosalar chiqarishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Buxoro adabiy muhiti, institutsional shakllanish, yozuvchilar uyushmasi, hududiy adabiyot, sovet davri, adabiy siyosat.

Abstract. This article analyses the process of revival and institutional formation of the Bukhara literary environment in the 1950s-1970s of the twentieth century based on a historical and source-studies approach. The study examines the crisis of regional literary environments in the postwar period, the reflection of Soviet cultural policy in the provinces, the reorganisation of the Writers' Union system, and the specific features of the activities of the Bukhara regional branch. The central focus of the article is the organisational and leadership activities of Toshpo‘lot Hamidov, highlighting his role, initiatives, and practical efforts in shaping the Bukhara literary environment on an institutional basis, drawing on historical documents, archival materials, and data from the periodical press. The research findings contribute to drawing important scholarly conclusions in the study of the history of regional literary environments.

Keywords: Bukhara literary environment, institutional formation, Writers' Union, regional literature, Soviet period, literary policy.

Аннотация. В статье на основе историко-источниковедческого подхода анализируется процесс возрождения и институционального формирования бухарской литературной среды в 50–70-е годы XX века. В исследовании рассматриваются кризис региональных литературных сред в послевоенный период, отражение советской культурной политики в провинциях, реорганизация системы Союза писателей, а также специфические особенности деятельности Бухарского областного отделения. В центре внимания статьи находится организационная и руководящая деятельность Ташпўлата Хамидова, освещается его роль, инициативы и практическая деятельность в формировании бухарской литературной среды на институциональной основе на основе исторических документов, архивных материалов и данных периодической печати. Результаты исследования способствуют выработке важных научных выводов при изучении истории региональных литературных сред.

Ключевые слова: бухарская литературная среда, институциональное формирование, Союз писателей, региональная литература, советский период, литературная политика.

Kirish. O‘zbekiston adabiy jarayoni tarixida hududiy adabiy muhitlarning shakllanishi va rivoji alohida ilmiy ahamiyatga ega masalalardan biridir. Ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmida sovet madaniy siyosati sharoitida viloyatlarda adabiy hayotning qayta tashkil etilishi, markaz va

periferiyaning o'zaro munosabatlari, ijodkor shaxsning institutsional tizimdagi o'rni masalalari bugungi tarixshunoslik va adabiyotshunoslik uchun dolzarb bo'lib qolmoqda.

Ikkinchi jahon urushi yillarida va undan keyingi dastlabki davrda O'zbekistonning ko'plab viloyatlarida, jumladan Buxoro vohasida ham adabiy jarayonlar sezilarli darajada susaygan edi. Urush yillaridagi insoniy va moddiy yo'qotishlar, mafkuraviy nazoratning kuchayishi, markazlashgan adabiy siyosat hududiy ijodiy muhitlarning mustaqil rivojlanish imkoniyatlarini cheklab qo'ydi. Biroq 1950-yillarning o'rtalariga kelib, sovet madaniy siyosatida ma'lum yumshashlar kuzatilib, hududiy adabiy hayotni qayta jonlantirish zarurati yuzaga keldi.

Aynan shu davrda Yozuvchilar uyushmasining viloyat bo'limlarini tashkil etish orqali adabiy jarayonni hududlarda tizimli yo'lga qo'yish siyosati amalga oshirildi. Mazkur jarayon Buxoro adabiy muhitining institutsional shakllanishida muhim burilish bo'ldi. Ushbu maqolada ana shu jarayonning tarixiy ildizlari, tashkiliy mexanizmlari va amaliy natijalari Toshpo'lot Hamidov faoliyati misolida tahlil qilindi.

Metodlar / Usullar. Tadqiqot metodologiyasi va manbalar bazasi haqida gapirilganda, mazkur tadqiqot tarixiy-manbashunoslik, tizimli va institutsional yondashuvlarga asoslanadi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- tarixiy-taqqoslash metodi;
- institutsional tahlil;
- biografik yondashuv;
- adabiy-ijtimoiy muhit tahlili.

Manbalar bazasini O'zbekiston Milliy arxivi va Buxoro viloyat davlat arxivida saqlanayotgan hujjatlar, Yozuvchilar uyushmasi faoliyatiga oid fond materiallari, davriy matbuot sahifalari, shuningdek, Buxoro adabiy muhitiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar tashkil etadi. Arxiv hujjatlari mazkur tadqiqotda asosiy birlamchi manba sifatida xizmat qildi.

Urushdan keyingi davrda Buxoro adabiy muhitining holati. Ikkinchi jahon urushi yillarida Buxoro adabiy muhiti jiddiy inqirozni boshdan kechirdi [4]. Ko'plab ijodkorlar frontga safarbar etildi, madaniy muassasalar faoliyati cheklab qo'yildi, nashriyot va matbuot ishlari sustlashdi. Urushdan keyingi dastlabki yillarda esa adabiy hayotni tiklash uchun yetarli tashkiliy va moddiy imkoniyatlar mavjud emas edi.

1950-yillarning boshlariga kelib, respublika miqyosida adabiy jarayonni qayta jonlantirish zarurati tobora yaqqol sezila boshladi. Ayniqsa, viloyatlarda ijodiy kuchlarni birlashtirish, yosh ijodkorlarni qo'llab-quvvatlash va adabiy jarayonni markaz bilan muvofiqlashtirish dolzarb vazifaga aylandi [5]. Shu sharoitda Buxoro adabiy muhiti ham yangi tashkiliy asosga ehtiyoj sezdi.

Yozuvchilar uyushmasi tizimi va hududiy bo'limlar siyosati. 1955-yil 21-yanvarda O'zbekiston SSR Vazirlar Kengashining qarori bilan Yozuvchilar uyushmasining tashkiliy tuzilmasi qayta ko'rib chiqildi [3]. Ushbu qaror asosida viloyatlarda Yozuvchilar uyushmasining bo'limlarini tashkil etish jarayoni boshlandi. Mazkur siyosatning asosiy maqsadi hududiy adabiy muhitlarni markazlashgan holda boshqarish bilan birga, ularning faolligini oshirishdan iborat edi.

Buxoro, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarini birlashtirgan Yozuvchilar uyushmasi bo'limining tashkil etilishi [1] hududiy adabiy jarayon uchun muhim institutsional asos yaratdi. Bu bo'lim nafaqat ijodiy faoliyatni muvofiqlashtirish, balki adabiy-mafkuraviy nazoratni amalga oshirish vazifasini ham bajardi.

Results (Natijalar). Buxoroda Yozuvchilar uyushmasi: yozuvchilarni birlashtirdi, kitob nashri, tarjima, adabiy muhokamalarni yo'lga qo'ydi, yosh ijodkorlar uchun maktab vazifasini bajardi. Shu sababli kasbiy adabiyot shakllanishida foydali institut bo'lgan.

Sovet mafkurasi kuchli bo'lishiga qaramay o'zbek tilida roman, she'r, drama yozish davom etdi, klassik meros (Navoiy, Bobur) ma'lum darajada targ'ib qilindi. Agar Uyushma bo'lmaganida, adabiyot yanada chetga surilishi mumkin edi.

Lekin jiddiy muammolari ham bor edi. Jumladan, mafkuraviy nazorat quroli bo'lgan

Yozuvchilar uyushmasi: Kommunistik partiyaga bo'ysungan, "sotsialistik realizm"dan chetga chiqishga yo'l qo'ymagan, erkin fikrni cheklagan. Natijada: Cho'lpon, Fitrat, Abdulla Qodiriy kabi ijodkorlar qatag'on qilindi, mustaqil fikr jazolandi.

Toshpo'lot Hamidov va Buxoro adabiy muhitining qayta tashkil etilishi. Toshpo'lot Hamidovning Yozuvchilar uyushmasi Buxoro viloyat bo'limi rahbari etib tayinlanishi hududiy adabiy muhit tarixida muhim burilish nuqtasi bo'ldi [4]. U o'z faoliyatini faqat ma'muriy boshqaruv bilan cheklab qo'ymadi, balki adabiy muhitni jonlantirish, ijodkorlarni birlashtirish va yosh iste'dodlarni qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratdi [2].

Rahbarlik faoliyatining dastlabki yillaridanoq adabiy muhitni tizimli shakllantirishga qaratilgan qator tashabbuslar amalga oshirildi. Jumladan:

- adabiy yig'ilishlar va uchrashuvlar muntazam yo'lga qo'yildi;
- viloyat miqyosida ijodiy safarlar tashkil etildi;
- yosh ijodkorlar uchun adabiy to'garaklar faoliyati yo'lga qo'yildi;
- nashr masalalariga alohida e'tibor qaratildi.

Bu jarayonlar Buxoro adabiy muhitining institutsional barqarorlashuviga xizmat qildi.

Adabiy muhitni institutsional boshqarish mexanizmlari. Buxoro adabiy muhitining institutsional shakllanishida quyidagi mexanizmlar muhim rol o'ynadi:

1. Tashkiliy boshqaruv – Yozuvchilar uyushmasi orqali adabiy jarayonni muvofiqlashtirish;
2. Kadrlar siyosati – yosh ijodkorlarni aniqlash va ularni adabiy jarayonga jalb etish;
3. Matbuot va nashrlar – hududiy ijodkorlar asarlarini chop etish;
4. Adabiy tadbirlar – konferensiya, kecha va ijodiy uchrashuvlar.

Bu mexanizmlar orqali adabiy muhit faqat ijodiy maydon emas, balki barqaror institut sifatida shakllandi.

Hududiy adabiy muhit va markaz o'rtasidagi munosabatlar. Buxoro adabiy muhiti markaziy adabiy siyosat bilan uzviy aloqada rivojlandi. Bir tomondan, markaziy mafkuraviy talablar hududiy ijodkorlar faoliyatini cheklab turgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, markaz bilan aloqalar nashr va e'tirof imkoniyatlarini kengaytirdi. Toshpo'lot Hamidov bu murakkab muvozanatni saqlashga intilgan rahbar sifatida namoyon bo'ladi.

Discussion (Muhokama). Xulosa qilib aytganda, XX asrning 50-70-yillarida Buxoro adabiy muhiti murakkab ijtimoiy-siyosiy sharoitda institutsional shakllanish bosqichini boshdan kechirdi. Yozuvchilar uyushmasi Buxoro viloyat bo'limining tashkil etilishi va Toshpo'lot Hamidovning rahbarlik faoliyati bu jarayonning muhim omillaridan bo'ldi. Uning tashabbuslari natijasida adabiy muhit barqaror institut sifatida shakllandi, yosh ijodkorlar yetishib chiqdi va Buxoro vohasi respublika adabiy jarayonining faol subyektiga aylandi.

Mazkur tadqiqot natijalari hududiy adabiy muhitlar tarixini o'rganishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi hamda keyingi tadqiqotlar uchun metodologik zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston milliy arxivi, 2356-fond, 1-ro'yxat materiallari.
2. Тошпўлат Ҳамид. Қувғин // Бухоро ҳақиқат. 1980 йил 30 апрель. 84 сон.
3. O'zbekiston milliy arxivi, 2356-fond, 1-ro'yxat materiallari.
4. Ахматов А. Бухоро адабий муҳити тарихида Тошпўлат Ҳамидов фаолияти. Маводи анҷумани илмӣ-амалии байналмилалӣ “Масоили мубрами таърих, фарҳанг, таърихнигорӣ ва манбаъшиносии халқҳои Осиёи Миёна”, дар Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент, ба муносибати 60 солагии доктори фанҳои таърих, профессор Воҳидов Шодмон Ҳусейнович – Панҷакент, 2021. –Б.24-27.
5. Axmatov A. XX asr 50-70 yillarida Buxoro adabiy muhiti tarixi. Oriental renaissance: innovative, educational, natural and social sciences scientific journal. Volume 2, ISSUE 4 ISSN 2181-1784 Impact Factor:5.947
ASI Factor = 1.7. April 2022. –B.399-403.

MUSTAQILLIKNING ILK NAFASI: ADABIY MUHITDA

Xurramov Ramazon,
Toshkent davlat tibbiyot universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada mustaqillikning dastlabki yillarida Buxoro viloyati adabiy muhitida yuz bergan institutsional, tashkiliy va mazmuniy o'zgarishlar tahlil qilinadi. Xususan, Yozuvchilar uyushmasi viloyat bo'limining sovet davridan meros bo'lib qolgan boshqaruv tizimidan mustaqil ijodiy-jamoat tashkiloti sifatida shakllanish jarayoni yoritiladi. Maqolada 1991–1990-yillar o'rtalarida Buxoro adabiy muhitining rivojlanish xususiyatlari, tashkiliy tuzilma va kadrlar masalasi, ijodiy muhitning barqarorligini ta'minlash yo'lidagi muammolar ilmiy jihatdan tahlil etiladi. Tadqiqot hududiy adabiy muhitni o'tish davri modeli sifatida baholashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro adabiy muhiti, mustaqillik, Yozuvchilar uyushmasi, o'tish davri, adabiy institut.

Аннотация. В статье анализируются институциональные, организационные и содержательные изменения, произошедшие в литературной среде Бухарской области в первые годы независимости Узбекистана. Особое внимание уделяется процессу трансформации областного отделения Союза писателей от советской модели управления к форме независимой творческой общественной организации. Рассматриваются особенности развития литературной среды Бухары в 1991–середине 1990-х годов, проблемы организационной структуры, кадровой политики и сохранения творческой преемственности. Исследование интерпретирует региональную литературную среду как модель переходного периода.

Ключевые слова: литературная среда Бухары, независимость, Союз писателей, переходный период, литературный институт.

Abstract. This article examines the institutional, organizational, and conceptual transformations that occurred in the literary environment of the Bukhara region during the early years of Uzbekistan's independence. Particular attention is paid to the transformation of the regional branch of the Writers' Union from a Soviet-era administrative structure into an independent creative public organization. The study analyzes the development of Bukhara's literary environment between 1991 and the mid-1990s, focusing on organizational structure, personnel issues, and the challenges of maintaining literary continuity. The article interprets the regional literary environment as a model of a transitional period.

Keywords: Bukhara literary environment, independence, Writers' Union, transitional period, literary institution.

1991-yilda O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi e'lon qilinishi mamlakat hayotining barcha sohalari qatori adabiy-madaniy institutlar faoliyatida ham tub burilish yasadi. Avval sovet mafkuraviy tizimi doirasida shakllangan va faoliyat yuritgan ijodiy uyushmalar yangi siyosiy, huquqiy va ijtimoiy sharoitda o'z o'rnini qayta belgilash zarurati bilan yuzma-yuz keldi. Bu jarayonda adabiy hayotni muvofiqlashtirib kelgan asosiy institutlardan biri — O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi va uning viloyat bo'limlari faoliyati alohida e'tibor markazida bo'ldi.

Sovet davrida Yozuvchilar uyushmasi davlat mafkuraviy apparatining tarkibiy qismi sifatida faoliyat yuritgan bo'lib, adabiy jarayonni bevosita nazorat qilish, ijodkorlarning ijtimoiy mavqeini belgilash, ularni moddiy va ma'naviy jihatdan rag'batlantirish mexanizmlari markazlashgan holda

boshqarilgan. Ijodiy erkinlik qat'iy ideologik chegaralar bilan cheklangan, asarlarning g'oyaviy yo'nalishi partiya siyosatiga mos kelishi shart bo'lgan. Mustaqillik sharoitida esa mazkur tizim o'z-o'zidan inqirozga uchradi va yangi davr talablariga javob bera olmay qoldi.

Shu bois 1990-yillarning boshlarida Yozuvchilar uyushmasining huquqiy maqomini qayta ko'rib chiqish, uni davlat idorasidan nisbatan mustaqil bo'lgan ijodiy-jamoat tashkilotiga aylantirish masalasi kun tartibiga chiqdi. Bu jarayon markazda ham, hududiy bo'limlar darajasida ham bir maromda va tez amalga oshmadi. Ayniqsa, viloyat bo'limlari, jumladan, Buxoro viloyati Yozuvchilar uyushmasi bo'limi faoliyatida o'tish davriga xos murakkabliklar, eski va yangi tizim unsurlarining bir muddat yonma-yon mavjud bo'lishi kuzatildi.

1991–1993-yillarda Buxoro bo'limi faoliyati ko'p jihatdan sovet davrida shakllangan tashkiliy tajriba va an'analarga tayangan holda olib borildi. Bu holatni faqat sustkashlik yoki yangilanishga qarshilik sifatida baholash biryoqlama bo'lar edi. Chunki mustaqillikning dastlabki yillarida mamlakat miqyosida huquqiy baza yetarli darajada shakllanmagan, ijodiy uyushmalarning yangi maqomini belgilovchi aniq me'yoriy hujjatlar hali ishlab chiqilmagan edi. Natijada, viloyat bo'limlari amalda mavjud tajribaga tayangan holda faoliyatni davom ettirishga majbur bo'ldilar.

Buxoro viloyati Yozuvchilar uyushmasi bo'limining o'sha davrdagi faoliyatini tahlil qilar ekanmiz, uning asosiy vazifasi adabiy muhitda keskin uzilishlarga yo'l qo'ymaslik, ijodkorlarni bir markaz atrofida saqlab qolish va adabiy jarayonning izchilligini ta'minlashdan iborat bo'lganini ko'ramiz. Bu jihatdan bo'lim sovet davrida shakllangan tashkiliy mexanizmlarni vaqtincha saqlab qolish orqali ma'lum barqarorlikka erishdi. Shu bilan birga, bu davrda yangi mustaqil davlat sharoitida adabiyotning vazifalari, yozuvchining jamiyatdagi o'rni va mas'uliyati masalalari tobora ko'proq muhokama etila boshladi.

Yangi sharoitda Buxoro bo'limining huquqiy maqomi masalasi alohida ahamiyat kasb etdi. Avval davlat idorasi sifatida faoliyat yuritgan bo'lim endilikda jamoat tashkiloti maqomiga ega bo'lishi lozim edi. Bu esa, birinchi navbatda, moliyalashtirish tizimining o'zgarishini taqozo qildi. Sovet davrida to'liq davlat byudjeti hisobidan moliyalashtirilgan bo'lim mustaqillikning dastlabki yillarida moddiy ta'minot masalasida jiddiy qiyinchiliklarga duch keldi. Bu holat xodimlar shtati, adabiy maslahatchilar instituti va ijodiy tadbirlarning ko'lamiga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Shu bilan birga, mazkur davrda bo'lim faoliyatida mafkuraviy nazoratning susayishi, ijodiy erkinlikning kengayishi kabi ijobiy jarayonlar ham yuzaga keldi. Endilikda adabiy asarlarni baholashda g'oyaviy-siyosiy mezonlardan ko'ra badiiylik, tarixiy haqiqat va milliy ruhga e'tibor kuchaya boshladi. Bu holat Buxoro adabiy muhitida yangi mavzu va obrazlarning paydo bo'lishiga, ijodkorlarning ichki dunyosi, shaxsiy kechinmalari, milliy o'zlik masalalarining faol yoritilishiga zamin yaratdi.

1991–1993-yillarni Buxoro Yozuvchilar uyushmasi bo'limi faoliyatida o'tish davri sifatida baholash mumkin. Chunki bu yillarda bo'lim bir tomondan sovet davridan meros bo'lib qolgan tashkiliy tuzilma va ish uslublariga tayanib faoliyat yuritgan bo'lsa, ikkinchi tomondan mustaqil davrning yangi g'oyaviy-ma'naviy tamoyillarini asta-sekin o'zlashtira boshladi. Mazkur holat adabiy muhitda muayyan ziddiyatlarni keltirib chiqargan bo'lsa-da, ayni paytda ijodiy izlanishlar uchun yangi imkoniyatlar ham yaratdi.

Buxoro viloyati Yozuvchilar uyushmasi bo'limining ushbu davrdagi faoliyati nafaqat hududiy adabiy hayot uchun, balki respublika miqyosidagi adabiy jarayonning ajralmas qismi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki viloyat bo'limlari orqali mustaqillik g'oyalari adabiy muhitga singdirildi, milliy adabiyotning yangi yo'nalishlari shakllandi va ijodkorlarning jamiyatdagi mavqeini qayta anglash jarayoni boshlandi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida Buxoro viloyati Yozuvchilar uyushmasi bo'limi murakkab

huquqiy va tashkiliy sharoitda faoliyat yuritgan bo'lsa-da, adabiy muhitni saqlab qolish, uni yangi davr talablari asosida rivojlantirish yo'lida muhim tarixiy vazifani bajardi. Mazkur bosqich keyingi yillarda bo'lim faoliyatining yanada aniq huquqiy asosda shakllanishi va adabiy jarayonning sifat jihatidan yangilanishi uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qildi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida Buxoro viloyati Yozuvchilar uyushmasi bo'limi faoliyatida eng dolzarb va murakkab masalalardan biri uning tashkiliy tuzilmasi hamda kadrlar siyosati bilan bog'liq bo'ldi. Chunki sovet davrida markazlashgan boshqaruv tizimi asosida faoliyat yuritgan bo'lim yangi sharoitda na huquqiy, na moddiy, na tashkiliy jihatdan aniq belgilangan mexanizmlarga ega edi. Bu holat viloyat adabiy muhitining ichki hayotiga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Sovet davrida Buxoro bo'limining tashkiliy tuzilmasi qat'iy reglamentlangan bo'lib, bo'lim rahbari, mas'ul kotib, adabiy maslahatchilar va texnik xodimlardan iborat shtat mavjud edi. Ushbu tizim ijodkorlarning faoliyatini muvofiqlashtirish, yosh qalamkashlar bilan ishlash, adabiy tadbirlarni tashkil etish va markazga hisobot berish kabi vazifalarni bajarishga yo'naltirilgan edi. Mustaqillik e'lon qilingach, mazkur tizim huquqiy asosdan mahrum bo'ldi, biroq amalda bir muddat saqlanib qoldi.

1991–1993-yillarda Buxoro viloyati Yozuvchilar uyushmasi bo'limi kadrlar masalasida asosan sovet davrida shakllangan ijodkorlar va tajribali tashkilotchilarga tayandi. Bu holat bir tomondan, adabiy jarayonning uzluksizligini ta'minladi, ikkinchi tomondan esa yangi avlod ijodkorlarining bo'lim faoliyatiga faol jalb etilishida ma'lum darajada sustkashlikni keltirib chiqardi. Shu bois bu davr adabiy muhitida avlodlararo tafovut, dunyoqarash va estetik qarashlar xilma-xilligi yaqqol sezila boshladi.

Buxoro bo'limining tashkiliy faoliyatida adabiy maslahatchilar instituti alohida o'rin tutgan. Sovet davrida ushbu institut adabiy jarayonni nazorat qilish va yo'naltirish vazifasini bajargan bo'lsa, mustaqillik sharoitida uning funksional ahamiyati tubdan o'zgardi. Endilikda adabiy maslahatchilar mafkuraviy nazoratchi emas, balki ijodkorlar bilan ishlovchi, ularni qo'llab-quvvatlovchi mutaxassis sifatida faoliyat yuritishi lozim edi. Biroq huquqiy noaniqlik va moliyaviy cheklovlar bu institutning to'laqonli ishlashiga to'sqinlik qildi.

1990-yillar boshida yuzaga kelgan iqtisodiy inqiroz Buxoro viloyati Yozuvchilar uyushmasi bo'limi faoliyatida ham o'z aksini topdi. Davlat tomonidan ajratiladigan mablag'larning keskin qisqarishi natijasida bo'lim xodimlari shtati optimallashtirildi, adabiy tadbirlar ko'lami kamaydi, ko'plab tashabbuslar faqat ijodkorlarning shaxsiy fidoyiligi hisobiga amalga oshirildi. Bu holat hududiy adabiy institutlarning real imkoniyatlari va mustaqillik darajasini yaqqol namoyon etdi.

Shu bilan birga, mazkur davrda Buxoro bo'limi faoliyatida norasmiy tashkiliy shakllar ham vujudga keldi. Rasmiy yig'ilishlar bilan bir qatorda ijodiy uchrashuvlar, adabiy suhbatlar, ustoz-shogird an'anasi asosidagi muloqotlar adabiy muhitning asosiy tayanchiga aylandi. Ayniqsa, Buxoro shahrining tarixiy-madaniy muhiti bunday norasmiy adabiy muloqotlar uchun qulay makon vazifasini bajardi.

Kadrlar masalasida yana bir muhim jihat — yosh ijodkorlarning bo'lim atrofida jamlanishi bilan bog'liqdir. Mustaqillik yillarida adabiyotga kirib kelgan yosh qalamkashlar sovet davriga xos ijodiy me'yorlardan voz kechib, yangi mavzu va ifoda shakllarini izlay boshladilar. Buxoro viloyati Yozuvchilar uyushmasi bo'limi bu jarayonda muayyan darajada vositachilik rolini bajargan bo'lsa-da, tashkiliy va moddiy imkoniyatlarning cheklanganligi sababli yoshlar bilan tizimli ishlash imkoniyati yetarli darajada bo'lmadi.

Mazkur davrda bo'lim faoliyatida rahbar shaxsining o'rni alohida ahamiyat kasb etdi. Aniq huquqiy mexanizmlar mavjud bo'lmagan sharoitda bo'lim rahbariyati ko'p hollarda tashabbuskorlik, shaxsiy nufuz va ijodiy obro' asosida ish olib bordi. Bu holat Buxoro adabiy muhitida muayyan barqarorlikni saqlashga xizmat qilgan bo'lsa-da, institutsional rivojlanishning

sekinlashuviga ham sabab bo'ldi.

Umuman olganda, 1990-yillarning birinchi yarmida Buxoro viloyati Yozuvchilar uyushmasi bo'limining tashkiliy tuzilmasi va kadrlar siyosati o'tish davriga xos xususiyatlarga ega bo'lib, unda sovet davridan meros bo'lib qolgan boshqaruv uslublari bilan mustaqillik davrining yangi ehtiyojlari o'rtasida muvozanat izlandi. Mazkur holat adabiy muhitning ichki dinamikasini belgilab berdi va keyingi yillardagi institutsional islohotlar uchun muhim tajriba vazifasini bajardi.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro viloyati Yozuvchilar uyushmasi bo'limining mustaqillikning dastlabki yillaridagi tashkiliy va kadrlar bilan bog'liq faoliyati hududiy adabiy muhitning real imkoniyatlari, muammolari va istiqbollarini ochib beruvchi muhim ilmiy material hisoblanadi. Bu tajriba nafaqat Buxoro adabiy muhitini, balki umuman mustaqil O'zbekiston sharoitida adabiy institutlarning shakllanish jarayonini o'rganishda muhim metodologik ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axmatov A. Buxoro adabiy muhiti tarixi (XX asr). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss.. avtoref.... - Buxoro, 2022.
2. O'zbekiston milliy arxivi, M-123 fond, 1-ro'yxat, 11b-yig'ma jild.
3. O'zbekiston milliy arxivi, M-123fond, 1-ro'yxat, 5a-yig'ma jild.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

USMON AZIM NASRIDA LIRIZM VA EPIK TASVIR UYG'UNLIGI

Javlijev Poyonbek Shavkat o'g'li
Buxoro davlat universiteti Mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Usmon Azim nasriy ijodining badiiy xususiyatlari keng tahlil etilgan bo'lib, unda adib asarlarida uchraydigan lirik tasvirlar, metaforik iboralar, ritmik tuzilish hamda saj san'ati alohida o'rganilgan. Nasrda qo'llanilgan sajning turli ko'rinishlari — saj'i mutavoziy, saj'i mutarraf va saj'i mutavozin — misollar asosida izohlanib, ularning matnga musiqiylik, ohangdorlik va estetik joziba bag'ishlashdagi o'rni ko'rsatib berilgan. Shuningdek, muallifning lirik ifoda vositalari orqali qahramonlarning ruhiy kechinmalari, ichki psixologiyasi va kayfiyati qanday ochib berilishi ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ritm, saj, metofara, takroriy leksemalar, qofiya, lirizm, nasr.

Аннотация. В данной статье подробно анализируются художественные особенности прозы Усмона Азима. Особое внимание уделено лирическим образам, метафорическим выражениям, ритмической структуре и искусству саж, встречающимся в его произведениях. Рассмотрены различные виды саж — саж мутавози, саж мутараф и саж мутавозин, приведены примеры их использования и показана их роль в придании тексту музыкальности, мелодичности и эстетической выразительности. Кроме того, с научной точки зрения исследовано, каким образом посредством лирических средств выражения раскрываются внутренние переживания героев, их психология и настроение.

Ключевые слова: ритм, саж, метафора, повторяющиеся лексемы, рифма, лиризм, проза.

Annotation. This article provides a comprehensive analysis of the artistic features of Usmon Azim's prose. It focuses on the lyrical imagery, metaphorical expressions, rhythmic structure, and the art of saj found in the writer's works. Different types of saj — saj'i mutavoziy, saj'i mutarraf, and saj'i mutavozin — are explained through examples, highlighting their role in adding musicality, melodiousness, and aesthetic charm to the text. Furthermore, the study examines from a scholarly perspective how the author, through lyrical means of expression, reveals the characters' inner experiences, psychological states, and moods.

Keywords: rhythm, saj, metaphor, repetitive lexemes, rhyme, lyricism, prose.

Ma'lumki, qadim tarixga ega Sharq adabiyoti o'zining sarmazmunligi, jozibadorligi, so'zlarni mahorat bilan qo'llash imkoniyatlarining o'ziga xos jihatlari bilan ham ajralib turadi. Buning dalilini esa uzoq o'tmishdan shakllanib kelayotgan tarixiy memuar, axloqiy-didaktik, falsafiy, badiiy, publisistik asarlarimiz orqali ko'rishimiz mumkin. O'zbek xalq nasri, xususan, yozma klassik nasrining asosiy badiiyligini ta'minlaydigan ana shunday komponentlar saj san'ati, metaforik iboralar, leksik takrorlar hisoblanib, asardagi turli xil stilistik figuralar, tasvir vositalari va syujet xarakteristikasini tasvirlashda qofiyalangan—ohangdor va takror leksemalardan foydalanadi. Bunda so'zlar bevosita tasvirni obrazli qilish bilan birgalikda badiiy asar ritimini ham kuchaytirib, o'quvchining diqqatini oshiradi. Badiiy adabiyotimiz prozasida o'ziga xos jozibadorlikni ta'minlashga xizmat qiluvchi qofiyali so'zlar lirik musiqiylikni vujudga keltiradi.

Fikrimiz avvalida Saj san'ati haqida to'xtalsak. Tarixan saj san'atining qo'llanish doirasining ilk namunalarini "Fors-tojik adabiyotshunosligida XI asrda Muhammad bin Umar ar-Roduyoniyning "Tarjimonul-balog'a" asarida Turkiy xalqlar adabiyotida esa bu termin dastlab Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'ati turk" asarida ishlatilgan" [1;12]. Sajning kelib chiqish tarixi, xarakteri va uning genezisini yoritishda ko'plab olimlar ilmiy izlanishlar olib borgan bo'lib,

xususan, adabiyotshunos olim B.Sarimsoqov shunday yozadi. ““Saj” so‘zi arabcha bo‘lib, lug‘aviy ma’nosi jihatidan qumri, bulbul, to‘ti kabi xushovoz qushlar tovushining bir-biriga qo‘shilib, jo‘r bo‘lib ketishini anglatadi. Istilohda (termin sifatida), esa badiiy san’atlarning biri bo‘lib, u bir yoki bir nechta gaplardagi ayrim so‘zlarning yo vaznda (saj’i mutavozin), yo raviyda (saj’i mutarraf), yoxud har ikkalasida (saj’i mutavoziy) mos kelishi—qofiyalanishi natijasida yuzaga keladi. saj san’ati qo‘llanilgan nasr — nasri musajja deb yuritiladi» [2;272].

Saj san’ati ilmiy aspektda o‘rganilar ekan, bu haqda M.Shayxzoda ham quydagi fikrni keltiradi. “Bu she’r emas, nasr (prozadir). Ammo qofiyalangan nasrdiki, buni klassik adabiyotda “Saj” deb ataladi” [3;215]. Shundan ko‘rinib turibdiki, Saj san’ati tarixan badiiy adabiyotda qo‘llanilish doirasi ancha keng bo‘lib, sajlangan matn oson o‘qiladi, ohangdorlik baxsh etadi, kitobxon xotirasida mustahkam qoladi. Shu jihatdan O‘zbekiston xalq shoiri, nosir, dramaturg Usmon Azim ham umumsharq adabiyotining eng ilg‘or ananalarini davom ettiradi. “Usmon Azim shariyati majoziy obrazlarga boy. Shoir sherlarida tabiat va inson, borliq va ruh, manzara, kayfiyat uyg‘unligi majoziy obrazlar orqali ifodalangan” [4;537]. O‘zining she’riy asarlari bilan birgalikda nasriy asarlarida asosan hikoyalarida Sharq adabiyotiga xos ifoda usuli va majoziylikni qo‘llab kelmoqda. Adib ijodidagi bu an’anaviylik uning nasriy hikoyalarida saj san’atidan unumli foydalanishida namoyon bo‘ladi. Adib «Alpomish» dostoni syujeti asosida yaratgan “G‘oz” hikoyasida dostonning ifoda ruhini saqlagan holda sajni shunday qo‘llaydi:

“Enamki g‘ozni mendan avlo bildi, /
paymonam to‘lgan ekan, /
gulim ochilmay so‘lgan ekan”// [4.b.15].

Bu parcha lirik ohang va musiqiylikni kuchli ifodalovchi misollardan biridir. Unda saj san’ati, metaforik obraz va takroriy birliklar birgalikda qo‘llanib, matnga ohangdorlik bag‘ishlangan. “Paymonam to‘lgan” iborasi qahramonning sabr kosasi to‘lgani, ichki ruhiy bosim eng yuqori nuqtaga yetganini bildiradi. Bu metafora inson ruhiyatidagi charchoq va iztirobni tasvirlaydi. “Gulim ochilmay so‘lgan” esa hayotiy orzularning amalga oshmay qolishi, go‘zallikning to‘liq namoyon bo‘lmasdan so‘nishi ramzidir. Gul hayot, muhabbat va orzu ramzi sifatida keladi, uning ochilmay so‘lishi fojiaiy kayfiyatni ifodalaydi. “To‘lgan, so‘lgan” so‘zlari qofiyadosh bo‘lib, saj san’atining to‘liq saj turiga kiradi va matnga musiqiy ritm beradi. “Ekan, ekan” takrori esa ohangni kuchaytiradi, jummalarni musiqiy oqimda o‘qishga majbur qiladi. Bu takroriylik kitobxonni voqeaga chuqur jalb qiladi, ohangni sekin-asta kuchaytiradi. Natijada parcha nafaqat voqeani tasvirlaydi, balki qahramonning ruhiy kechinmalarini musiqiylik orqali kitobxon qalbiga tez yetkazadi.

“Kampir bechora “Voh bolam”lab, /
o‘zini farzandining ustiga tashladi, /
ko‘zlarini yoshladi” // [5;15].

Bu yerda esa, adib “tashladi, yoshladi” sajlangan so‘zlar orqali kampirning xarakterini ochib berishini kuzatamiz. Shohidi bo‘lganingizdek, adib quyidagi ikki misolda ham “To‘liq saj (saj’i mutavoziy)” [1.b.19]. Turini hosil qilyapti. Ya’ni, bu so‘zlar yuqorida ta’kidlangandek, ham vaznda, ham raviyda bir xil moslikka ega bo‘lib, vazn bo‘g‘inda hijolarning cho‘ziq (—), yoki qisqaligi (V) bilan belgilansa, raviy tovushlar o‘rtasidagi moslikda belgilanadi. Masalan, “to‘(l)-gan, so‘(l)-gan (raviyda ham mos bo‘lib, ikki xijodan tashkil topgan)”, “ta(sh)-la-di, yo(sh)-la-di (raviyda ham mos bo‘lib, uch hijodan tashkil topgan)”. Bunda tashqari, parchada lirik unsurlar bir necha qatlamda namoyon bo‘ladi. Avvalo, kampirning “Voh bolam” deya faryod qilishi — bu ichki iztirobning bevosita ifodasi. Keyin uning o‘zini farzandining ustiga tashlashi — dramatik harakat orqali ruhiy kechinmalarni ko‘rsatadi. Nihoyat, “ko‘zlarini yoshladi” iborasi — fojiaiy kayfiyatni yakunlovchi obraz sifatida keladi. Bu uch unurning musiqiy ritmda birlashishi voqeani nafaqat tasvirlaydi, balki kitobxonni ruhiy jihatdan larzaga soladi. Ilmiy nuqtai nazardan, bu parcha nasrda ritm va sajning qanday ishlashini ko‘rsatadi. Ritm takroriy qofiyalanish orqali

hosil bo'lib, voqeani musiqiy oqimda o'qishga majbur qiladi. Saj esa nasrni she'riy ohangga yaqinlashtiradi, dramatik kuchni oshiradi. Natijada kampirning xarakteri — mehribon, fojiaga duch kelgan, iztirobli ona obrazi — yanada ta'sirchan ochiladi. Bu kabi sajning saj'i mutavoziy turiga quydagi misollarni ham keltirsak bo'ladi.

“Bolam,- dedi- kampir,- qaddingni ko'tar, /
hali bu tog'ning boshidan sela-sela g'ozlar o'tar, /
istagan g'ozingni otib olishga kuching yetar” // [5;15]. Bu yerda sajlangan so'zlar “ko'tar, o'tar, yetar” orqali adib qahramonlarning dialoglarini, onaning hasratini ham qofiyali, ham ta'sirchan, ham ohangli qolipda tasvirlashining guvohi bo'lamiz. Bunda esa,

“Mergan shunday deb bo'zladi, /
bechora enasining jigar-bag'rini tuzladi, /
Kampir yig'lab, ichkariga kirib, /
tashqariga chiqyapti, /
bolasining boshida o'rgilyapti, /
dili vayron, /
taqdirning nogahon zulmidan hayron”. // [5;16].

Adib bevosita o'zining tasviriy nutqi-muallif nutqini quydagi sajlangan “bo'zladi, tuzladi”, “vayron, hayron” so'zlari orqali mohirona keltirib o'tganligining guvohi bo'lamiz. Bu ham sajning saj'i mutavoziy turiga kirib, quydagicha tahlillanadi “bo'(z)-la-di, tu(z)-la-di (uch hijo)”, “vay-ro(n), hay-ro(n) (ikki hijo)”. Ko'rib turganingizdek, Bu matnning mazmuni Usmon Azim nasrida saj san'ati va lirizmning qanday uyg'unlashishini ko'rsatadi. Adib “bo'zladi, tuzladi”, “vayron, hayron” kabi sajlangan so'zlar orqali voqeani oddiy bayondan chiqarib, musiqiy ohangda tasvirlaydi. Bu saj san'atining saj'i mutavoziy turiga kiradi, ya'ni so'zlar ham vazn, ham raviiy jihatidan bir-biriga mos keladi. Vazn jihatidan hijolarning tengligi, raviiy jihatidan tovushlarning uyg'unligi matnga ohangdorlik bag'ishlab, nasrni she'riy ohangga yaqinlashtiradi. Adibning mahorati shundaki, u sajni faqatgina matnning tashqi strukturasi sifatida qo'llamaydi, balki uni mazmun bilan uyg'unlashtiradi. Har bir tasvir ohangdor va mazmundor bo'lib, fikriy parvoz va kuchli emosionallikni to'laqonli yoritadi. Natijada voqea tasviri kitobxon ko'z oldida jonlanadi, u xuddi o'sha jarayonni ko'rib turgandek taassurotga ega bo'ladi. Lirizm bu parchada bir necha qatlamda namoyon bo'ladi. Birinchidan, kampirning iztiroblari va mehribonligi qofiyali so'zlar orqali ifodalanadi. Ikkinchidan, muallif nutqida tasvirlangan ruhiy kechinmalar — “dili vayron, taqdirning nogahon zulmidan hayron” kabi iboralar — fojiaiy kayfiyatni kuchaytiradi. Uchinchidan, saj san'ati va ritm voqeani musiqiy oqimda o'qiladigan darajaga olib chiqadi, kitobxonni ruhiy jihatdan larzaga soladi. Xususan, “Siz bilmaydigan zamonlarda” hikoyasida ham saj'i mutavoziyga misollar keltirishimiz mumkin.

“...Shunda baxshilarning baxshisi Haqqul shoir chiday olmadi. /

Qo'ng'irotning boshidan o'tkanlarni eslab, /
nor tuyaday bo'zlab /
bir yangi doston aytdi. /
Elidayin mingranib, /
yurtidayin ingranib, /
ovozini sozlab, /
qaddini rostlab, /
dushmani qastlab...” // [5;2].

Bu yerda “e(s)-lab, bo'(z)-lab (ikki hijo)”, “ming-ra(n)-ib, ing-ra(n)-ib (uch hijo)”, “ros(t)-lab, qas(t)-lab (ikki hijo)” sajlangan so'zlarni keltirish orqali muallif, Haqqul baxshining ruhiy kechinmalarini o'z nutqida tasvirlab beradi. Bunda jumla boshida boshlangan musiqiylik sekinlik bilan jadallasha boraveradi. Adib biror voqea asvirini ifodalayotganda O'quvchining estetik didi, orzu-istagi, saviyasi va dil izhorini hisobga olgan holda, so'zlarga shabnam kabi toza, shabadadek mayin, guldek nazokatga boyitib oro berishini guvohi bo'laveramiz. Yana bir parchada esa

“...Yov Alpomishni chiritganini, /
 Qo‘ng‘irotning ildizini quritganini ham aytdi. /
 Har so‘zni yig‘latib, /
 odamlarni ho‘ngratib aytdi. /
 Qosh qoraygandan tong otguncha aytdi. /ISSN:
 Ultontozning zulmini bitta qoldirmay, /
 do‘mbirasini toldirmay aytdi. /
 Aytdi, birodarlar, /
 og‘zini to‘ldirib /
 yolg‘onlarni o‘ldirib aytdi. /
 Dostonda hamma o‘zini ko‘rdi, /
 elu yurtning ahvolini bildi. /
 Haqqul baxshi dostonini tindirib, /
 do‘mbirasini keragaga urib sindirib, /
 hech kimga qaramay chiqdi-ketdi...” // [5;6].

Bunda ham har bir jumla yahlit shaklga ega. Uni o‘qib ihtiyorsiz ravishda inson tuyg‘ulari jumbushga keladi. Ijodkorning didi, badiiy tuyg‘ularidan bahramand bo‘lasiz. Bunda ham sajlangan so‘zlarni quydagicha tahlillaymiz. “chi-rit-ga-(n)i-ni, qu-rit-ga-(n)i- ni (besh hijo)”, “yig‘-la-(t)ib, ho‘ng-ra-(t)ib (uch hijo)”, “qo(l)-dir-may, to(l)-dir-may (uch hijo)”, “to‘(l)-di-rib, o‘(l)-di-rib, ti(n)-di-rib, si(n)-di-rib (uch hijo)” Usmon Azim uzun-uzun leksik birliklarni ham ketma-ketlikda ritmga solib, o‘ziga xos musiqiy ohang bilan ifodalaganki, uning bir maromda o‘qilishining guvohi bo‘lamiz. Muallif kichik birlikdan katta ma‘no hosil qilib, mohirlik bilan sajni qo‘llaydi. Yuqoridagi parchada kelgan “aytdi” so‘zini besh marotaba takror qo‘llab, jarayon ohangini biroz tezlashtiradi. Nasrda leksik takrorlarni ham sajarga munosib bog‘laganligi asar emosionalligini va kuchli ritmik izchilligini oshiribgina qolmay, Adib ijodida obrazni berish usullari, ramzlarda ifodalangan tuyg‘ular, voqealar bayoni o‘ziga xos ichki manerani hosil qilib, prozada ritmik emosionallikni oshirishda ortiqcha jumalardan ifodalanmaydi. Shakl vilan mazmun o‘rtasidagi farqni uzoqlashtirmaydi. Fikrimizni davom ettirar ekanmiz, quydagi jumalarda to‘liq sajni vujudga keltiruvchi unsurlar so‘zlardagi vazn hamda raviy hisoblanib, bunda faqat to‘liq saj (Saj‘i mutavoziy) bilan chegaralanib qolmasdan sajning boshqa turlaridan ham unumli foydalangan. Quyidagi o‘rinlarda “Qofiyali saj(saj‘i mutarraf)ning qo‘llanishini “Saltanat” hikoyasidan olingan parchada kuzatishimiz mumkin.

“...Odamlar qizil-yashil bayrog‘-u, tig‘larini silkitishar,/
 taxti ravonga gullar otishar, /
 uning qiyofasidagi ulkan haykallar atrofida raqsga tushishar,/
 ayollar hukmdorning mo‘jaz sopol haykalchalarini jazavaga tushgancha,/
 alohida hurmat ishorasida, qo‘shqo‘llab boshlariga ko‘tarishar,/
 sehrli tabassumlarga o‘rab bag‘irlariga bosishar,/
 olomon esa jo‘rlikda “Artib!... Artib.”—deb hayqirardi...”// [5;22].

Bu yerda “Silkitisha-(r), otisha-(r), tushisha-(r), ko‘tarisha-(r), bosisha-(r), hayqira(r)”. Bunda so‘zlar vaznda mutanosib bo‘lmasdan, balki raviyda mosdir. Ya‘ni sajning bu turida vazn ko‘p ahamiyat kasb etmay, sajlangan so‘zda o‘zaro mutanosiblikni yo‘qotishi mumkin. Bunda asosiy o‘ringa raviyni olamiz. “Saltanat” hikoyasidan olingan ushbu tasvirda olomonning harakatlari, hukmdorga bo‘lgan munosabatlari va marosim ohangi saj san‘ati orqali musiqiylik kasb etadi. “Silkitishar, otishar, tushishar, ko‘tarishar, bosishar, hayqirar” kabi qofiyadosh so‘zlar vaznda mutanosib bo‘lmasa-da, raviy jihatidan uyg‘un kelib, “Vazndosh saj (Saj‘i mutavozin)”ni [1;18] hosil qiladi.

Bu qofiyalanish matnga ritmik oqim beradi, voqealar ketma-ketligini tezlashtiradi va kitobxonni jarayonga jalb qiladi. Lirikizm bu yerda bir necha qatlamda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, marosim

tasvirida olomonning birgalikdagi harakati musiqiy ohangda berilib, voqeaga dramatik kuch qo'shadi. Ikkinchidan, ayollarning hukmdor haykalchalarini ko'tarib, bag'riga bosishi tasvirida ramziy obrazlar paydo bo'ladi. Bu obrazlar hukmdorga bo'lgan ehtiromni, jazavaga tushgan holatni lirik ohangda ifodalaydi. Uchinchidan, "Artib!... Artib!" degan hayqiriq matnga jonli musiqiylik bag'ishlab, olomonning ruhiy holatini kitobxon qalbiga yaqinlashtiradi. Ilmiy nuqtai nazardan, saj'i mutarraf bu yerda nasrni she'riy ohangga yaqinlashtiruvchi vosita sifatida ishlatilgan. Vazn emas, balki raviy asosiy rolni o'ynaydi. Shu orqali voqealar tez almashadi, matnning ritmik oqimi buzilmaydi, kitobxon diqqatini asardan uzoqlashtirmaydi. Natijada voqea tasviri oddiy bayon emas, balki musiqiy oqimda o'qiladigan, estetik zavq uyg'otadigan badiiy matnga aylanadi. Bunda ham sajlangan so'zlar asar strukturasi va ritmikasini yuqori pog'onaga olib chiqadi. Quyida "Alpomishning qaytishi" hikoyasidan olingan parcha orqali fikrimizni izohlasak.

"...Alpomish qo'shiq boshlaydi, /
o'zining boshidan o'tganini, /
Boysun-Qo'ng'irotning sog'inchini, /
elu yurtning armonini, /
ortidan bo'zlab qolayotgan Barchinini, /
sag'ir farzandini, mushfiq onasini, /
Boybo'riday otasini, /
Qaldirg'ochday mushfiq singlisini /
—hamma-hammasini bir buyuk to'lg'oq ichra yuragidan o'tkazadi..." // [5;60].

Bu parcha Usmon Azim nasrida lirizm va musiqiylikning eng yorqin namunasidir. Alpomishning qo'shiq boshlashi, o'z boshidan kechirganlarini, yurt sog'inchini, xalq armonini, yaqinlarining iztiroblarini bir butun ohangda yuragidan o'tkazishi — bu nasrni she'riy ohangga yaqinlashtiruvchi kuchli poetik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Avvalo, bu yerda saj'i mutavozin qo'llanilgan. Raviy qatnashmaydi, asosiy rolni hijolarning hamvaznligi bajaradi. "O'tganini, sog'inchini, armonini, Barchinini, farzandini, onasini, otasini, singlisini, hammasini" kabi so'zlar alohida olinganda bir-biridan uzoq, semantik jihatdan turlicha ma'noga ega. Lekin adib ularni bir tizimga solib, vazn jihatidan uyg'unlashtiradi. Natijada nasrda ritmik oqim hosil bo'ladi, matn musiqiy ohangda o'qiladi. Lirizm bu parchada bir necha qatlamda ko'rinadi. Birinchidan, Alpomishning qo'shiq boshlashi — bu epik voqeani lirik ohangda ifodalashdir. Qahramonning o'z kechinmalarini qo'shiq shaklida tasvirlashi kitobxonni ruhiy jihatdan jalb qiladi. Ikkinchidan, qahramonning yurt sog'inchi, xalq armoni, yaqinlarining iztiroblari musiqiy ritmda bir-biriga ulanib, umumiy fojiaiy kayfiyatni kuchaytiradi. Uchinchidan, sajlangan so'zlar voqeani dramatik kuch bilan jonlantiradi, kitobxonni xuddi o'sha jarayonni ko'rib turgandek his qilishga majbur qiladi. Ilmiy nuqtai nazardan, bu parcha nasrda ritm va lirizmning qanday hosil bo'lishini ko'rsatadi. Ritm hijolarning hamvaznligi orqali yuzaga keladi, saj esa nasrni she'riy ohangga yaqinlashtiradi. Bu uyg'unlik voqeani oddiy bayondan chiqarib, musiqiy oqimda o'qiladigan, estetik zavq uyg'otadigan badiiy matnga aylantiradi.

Usmon Azim nasri bilan tanishar ekanmiz, undagi har bir so'z, har bir jumla mohirlik bilan qo'llanilib, badiiy asar mazmuni oshirishda munosib o'ringa egadir. Adib nimani tasvirga tushirsa xuddiki unga rassomdek joziba, kuch-quvvat, jon baxshida etib, yangicha ovoz, uning yangicha badiiy tafakkurga egaligini sezamiz. Adabiyotdagi o'ziga xos o'rinni belgilovchi asosiy xususiyat esa shundan iboratki, Uning asarlarida o'ziga xos bo'lgan ovoz, uslub, tafakkur tarzi barq urib turadi. Biz bilamizki, ijodiy jarayon Ijodkor ongi va tafakkuri bilangina bog'liq hodisa emas. Asardagi bazi jihatlar tafakkurdan holi tarzda, yani tashqi jarayonda aqlga bo'ysunmas bir ruh bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Chinakam Ijodkor tasavvurida ichki bir idrok, yani tuyg'u hukm suradi. Ilmiy adabiyotlarda intuisiya terminini ko'p uchratamiz. Bu ichki bir anglash, sezish demakdir. Yuqoridagi fikrga tayangan holda shuni aytishimiz mumkinki, har bir mohir qobilyatga ega ijodkor o'sha jarayonni qalbi bilan his qiladi va o'sha qalb yordamida uni mushohada etadi. Bazi vaqtda ijodkor ifoda etayotgan asardagi badiiy hodisalar ana shu ichki sezish bilan uzviy

bog'liq holda qorishib keladi. Bu esa baddiy asarda ijodkor ruhiy kechinmalarini ifodalab, badiiy asar ritmini oshiradi.

Asar ritmi haqida ham to'qtalar yekanmiz, Nasrdagi ritm masalasi ancha kengroq bo'lib, saj san'ati, gapdagi so'z va jummalarning takrorlanishini prozaik ritmni shakllantiruvchi va nasrda lirik emosionallikni oshiruvchi unsurlardan biri sifatida qarash maqsadga muvofiqdir. Chunki, har qanday yetuk asar borki, o'zining ritmik ta'siri bilan go'zal, uni bir tomondan cheklab bo'lmaydi. Bu haqida adabiyotshunos olim Hakimjon Karimov shunday yozadi. "Ko'pchilik adabiyotshunoslar nasrdagi ritmni asardagi so'z tuzilishidan, ya'ni ayrim jummalarni qofiyalanib kelishidan, ularning ohangdoshligining o'zidan qidirishadi va shunday deb baholashadi. Bir xillari esa asardagi xarakter holatini, uning kayfiyatini belgilaydigan, ko'rsatadigan holatlarni takrorlanib kelishida ko'rishadi. To'g'ri, asardagi mazkur xususiyatlar ham asar ritmikasini belgilaydi. Lekin to'liq emas. Basharti, asar ritmikasini faqat shu tarzda o'rganadigan bo'lsak, juda ko'p asarlar mahoratsiz yozilganga chiqib ketadi" [5;270]. Badiiy asar ritmi keng manoda borliqdagi juda ko'p narsa-hodisalar va tabbiy jarayonlarga xosdir. Zamonda kechuvchi har qanday jarayon(harakatda)da ritm mavjud. Insonning nutq jarayonida ham malum darajada ritmlilik bo'lib, tashqi omillar(Tez harakat qilish, biror narsadan tasirlanish) tasirida muayyaan darajada o'zgarishi ham mumkin. O'z-o'zidan ayonki, Bu jarayon yozma nutqqa ham ko'chadi. Demak, nasriy nutq ritmikligini eng avval ritm nutqqa xos ekani bilan izohlasak ham maqsadga muvofiq. Xususan, bu haqida O'.Hoshimov quyidagicha fikr keltiradi: "... Chinakam asar tug'ilmasidan oldin uning ohangi, musiqasi tayyor bo'ladi. Bu g'oya emas, syujet ham emas, aynan mana shu ohang adibni qo'ldan sudrab olib kelib, Stolga "mixlab" qo'yadi. Asarning joni degani shu. ... "Tushda kechgan umrlar". Shundan ham ko'rinadiki, badiiy asarga mana shu ohang malum darajada musiqiylik (kuy) bag'ishlaydi. O'sha kuy tasirida asardan ko'tarinkilik bazida g'amginlik tuyamiz. Bunga qo'shimcha tarzda rus olimlaridan V.Astafevning ritm haqida quydagi so'zlarini keltirib o'tsak "Tovushsiz so'z mavjud emas. So'z paydo bo'lishidan avval tovush dunyoga keladi. Nasrda ham shunday: hali syujet paydo bo'lmay turib, ijodiy niyat shakillanmasidan avval asar "jarang topishi", yani qalbda "ohang" o'laroq tug'ilishi lozim, boshqa hamma narsa esa keyin, boshqa hammasi shunga elchib keladi" (6.294).

Xulosa qilib aytganda, Usmon Azim nasrida saj' san'ati, ritm va lirizm bir-birini to'ldiruvchi asosiy badiiy vositalar sifatida namoyon bo'ladi. Adib saj orqali nasrni she'riy ohangga yaqinlashtiradi, ritm orqali voqealarning pafosini va qahramonlarning ruhiy kechinmalarini kuchaytiradi, lirizm orqali esa matnga emosionallik va estetik joziba bag'ishlaydi. Saj san'ati uning nasrida faqat tashqi bezak emas, balki mazmunni shaklga uyg'unlashtiruvchi poetik mexanizm sifatida ishlaydi. Qofiyali so'zlar, vazn va raviy uyg'unligi matnga musiqiylik beradi, kitobxonni voqeaga chuqur jalb qiladi. Ritm esa asar oqimini belgilab, qahramonning kayfiyatini, xarakterini va ichki psixologiyasini ochib beradi. Lirik unsurlar esa nasrni emosionallikka boyitib, kitobxonni ruhiy jihatdan larzaga soladi, voqeani jonli tasavvur qilish imkonini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sarimsoqov B.O'zbek adabiyotida saj. – T.:“Fan” nashriyoti, 1978. – B.12
2. Sarimsoqov B.Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. —T.: “O'qituvchi” nashriyoti, 1979. – B.272
3. Maqsud Shayxzoda. Adabiy tanqidiy maqolalar. —T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 6.tomlik 5-tom.1973.B.215
4. Sultonqulova F.B. Metaphorical images in poetry of Usman Azim // ISJ Theoretical and applied sciences. – Philadelphia, USA, 2020. №4 (84). – B.537.
5. Usmon Azim. Jodu. —T.: “Sharq” nashriyoti-matbaa, 2003.
6. Karimov H. O'zbek Adabiy Tanqidi.—T.: “Turon-Iqbol”, 2011.B.270
7. Quronov D. Adabiyot nazaryasi asoslari. —T.: “Toshkent Navoiy universiteti”, 2018.B.294

INGLIZ TILINI O'QITISH JARAYONIDA MADANIYATLARARO TINGLASH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK VA KOGNITIV OMILLARI

*Jan Hilola Shavkatovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi*

Annotatsiya. Talabalarda madaniyatlararo tinglash kompetensiyasini rivojlantirish ingliz tilini o'qitish jarayonida zamonaviy til ta'limining muhim va dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi —ingliz tilini o'qitish jarayonida talabalarning madaniyatlararo tinglash kompetensiyasini shakllantirish va rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik va kognitiv omillarni aniqlash va ilmiy jihatdan asoslashdan iborat. Maqolaning metodologik asosini kompetensiyaviy, kommunikativ, kognitiv va madaniyatshunoslik yondashuvlari tashkil etdi. Empirik tadqiqot bir qator oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar ishtirokida o'tkazilib, so'rovnoma va yarim tuzilmali intervyu usullaridan foydalanildi. Miqdoriy tahlil tasviriy statistika usullari orqali, sifat tahlili esa tematik kontent-tahlil asosida amalga oshirildi. Tadqiqot natijasida madaniyatlararo tinglash kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi asosiy pedagogik omillar (ta'lim mazmunida madaniy komponentning tizimli integratsiyasi, interaktiv ta'lim usullaridan foydalanish, autentik audiomateriallar bilan ishlash) hamda kognitiv omillar (e'tibor, xotira, ma'noni bashorat qilish, interpretatsiya qilish qobiliyatlari) aniqlandi.

Eng samarali metodik vositalar sifatida keys-stadi, rolli o'yinlar, audio va video materiallar asosida tashkil etilgan muammoli topshiriqlar, madaniyatlararo muloqotga yo'naltirilgan interaktiv mashqlar belgilandi. Olingan natijalar ingliz tilini o'qitish jarayonida tinglab tushunish faoliyatining madaniyatlararo mazmunini kuchaytirish orqali ta'lim samaradorligini oshirish imkonini beradi. Taklif etilgan ilmiy xulosa va metodik yondashuvlar oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilini o'qitish amaliyotida qo'llash uchun amaliy ahamiyatga ega. Tadqiqotning istiqbolli yo'nalishlari madaniyatlararo tinglash kompetensiyasini rivojlantirishning integrativ modeli va uning samaradorligini eksperimental asosda tekshirish bilan bog'liq.

Kalit so'zlar: madaniyatlararo tinglash kompetensiyasi, ingliz tilini o'qitish, tinglab tushunish, pedagogik omillar, kognitiv omillar, madaniyatlararo muloqot, kommunikativ-madaniyatshunoslik yondashuv.

Kirish. Globallashuv jarayonlari va madaniyatlararo aloqalarning jadal rivojlanishi sharoitida chet tilini bilish samarali muloqot uchun zarur, ammo yetarli shart bo'lmay qolmoqda. Ayniqsa, ingliz tilini o'qitish jarayonida tinglab tushunish faoliyati nafaqat til birliklarini anglash, balki ular orqali ifodalangan madaniy ma'nolarni to'g'ri talqin qilishni ham talab etadi. Shu bois, zamonaviy til ta'limi talabalarda madaniyatlararo tinglash kompetensiyasini rivojlantirish bilan boyitilishi lozim.

Madaniyatlararo tinglash kompetensiyasi chet tilidagi nutqni qabul qilish jarayonida boshqa madaniyat vakillariga xos kommunikativ qoidalarni, madaniy kodlar va ma'no qatlamlarini anglash hamda ularni kognitiv qayta ishlash qobiliyati sifatida qaraladi. Ushbu kompetensiya talabalarda tinglash jarayonida milliy va xorijiy madaniyat xususiyatlarini hisobga olish, madaniy farqlarni anglash va interpretatsiya qilish, shuningdek, madaniyatlararo muloqotda bag'rikeng va ochiq munosabatni shakllantirishni qamrab oladi.

Talabalarda madaniyatlararo tinglash kompetensiyasini rivojlantirish muammosining dolzarbligi bir qator omillar bilan belgilanadi. Birinchidan, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilida o'qitilayotgan fanlar sonining ortishi hamda akademik mobillik dasturlarining kengayishi talabalardan autentik inglizcha nutqni madaniy konteksti bilan birga to'g'ri qabul qilishni talab etmoqda. Ikkinchidan, global mehnat bozori sharoitida tinglab tushunishga asoslangan madaniyatlararo muloqot qobiliyati professional raqobatbardoshlikning muhim omiliga aylanmoqda. Uchinchidan, madaniyatlararo tinglash ko'nikmalarining yetarli darajada

rivojlanmaganligi tilni yuqori darajada bilishga qaramasdan, kommunikativ to‘siqlar va kognitiv qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi.

Ingliz tilini o‘qitish metodikasida kommunikativ kompetensiyaga e’tibor ortib borayotgan bo‘lsa-da, madaniyatlararo tinglash kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik va kognitiv omillari yetarlicha tizimli o‘rganilmagan. Ayniqsa, tinglab tushunish jarayonida diqqat, xotira, bashorat qilish, ma’noni interpretatsiya qilish kabi kognitiv mexanizmlar bilan pedagogik shart-sharoitlarning o‘zaro bog‘liqligi metodik jihatdan kam tadqiq etilgan. Shuningdek, autentik audiomateriallar bilan ishlash, interaktiv va muammoli tinglash topshiriqlarini tashkil etish usullarini madaniyatlararo mazmun bilan uyg‘unlashtirish masalalari ham dolzarb hisoblanadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida ingliz tilini o‘qitish jarayonida talabalarning madaniyatlararo tinglash kompetensiyasini samarali rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik va kognitiv omillarni aniqlash va ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.

Belgilangan maqsadga muvofiq quyidagi vazifalar qo‘yildi:

Ingliz tilini o‘qitish jarayonida madaniyatlararo tinglash kompetensiyasining tuzilmasi va asosiy komponentlarini aniqlash.

Madaniyatlararo tinglash kompetensiyasining kognitiv (diqqat, xotira, ma’noni anglash), operatsion va qiymatli komponentlarini rivojlantirishga ta’sir etuvchi pedagogik omillarni belgilash.

Ingliz tilini o‘qitish metodikasida madaniyatlararo tinglash kompetensiyasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari va metodik usullarni aniqlash.

Taklif etilgan metodik yondashuvni tajriba-sinov asosida tekshirish va uning samaradorligini baholash.

Ilmiy tadqiqotlar tahlili asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, tinglab tushunish chet tilidagi nutqni idrok etish, uni semantik qayta ishlash va ma’noni talqin qilishni ta’minlovchi psixofiziologik hamda kognitiv mexanizmlar negizida amalga oshadigan murakkab faoliyat turidir. Shu jihatdan, madaniyatlararo tinglash kompetensiyasining rivojlanishi tinglash jarayonida ishga tushadigan kognitiv mexanizmlarning (diqqat, xotira, bashorat qilish, ma’noni anglash va interpretatsiya qilish) pedagogik sharoitlar bilan uyg‘un ravishda qo‘llab-quvvatlanishiga bog‘liq.

Kompetensiya tushunchasining mohiyatini ochib berishda S.I. Zmeev “kompetensiya”ni, bir tomondan, muayyan faoliyatni bajaruvchi shaxsga qo‘yiladigan ob’ektiv talablar, ikkinchi tomondan esa, shaxsning zarur bilim, ko‘nikma, shaxsiy xususiyatlar va qadriyat yo‘nalishiga tayanadigan faoliyatni bajarish qobiliyatini birlashtiruvchi integrativ tushuncha sifatida izohlaydi [5]. O.A. Xopiyaynen kompetensiyani o‘quv dasturi fanlarini o‘zlashtirish jarayonida shakllangan bilim, qobiliyat va ko‘nikmalar majmuasi hamda ular asosida muayyan faoliyatni bajarish qobiliyati, deb ta’riflaydi [6, 52-bet]. R.Z. Fyodorova va G.F. Maxmutova kompetensiyani shaxsning bilimlarni amaliyotda qo‘llashga asoslangan harakat usullari va amaliy faoliyatlar majmuasi sifatida talqin qiladilar [7, 75-bet]. G.K. Selevko esa kompetensiya atamasi bitiruvchining vazifalarni bajarishga tayyorligi va mavjud vaziyatni maqsadga muvofiq o‘zgartirishga imkon beruvchi zarur sifatlar yig‘indisini anglatishini ta’kidlaydi [8].

Ushbu ta’riflarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, kompetensiya — bu faqat bilim va ko‘nikmalar emas, balki ularni real kommunikativ vaziyatda, ayniqsa madaniy farqlar mavjud bo‘lgan muloqotda samarali qo‘llash qobiliyatidir. Shu ma’noda, madaniyatlararo tinglash kompetensiyasi talabaning chet tilidagi audiomaterialni qabul qilish, mazmunni tushunish, madaniy ma’nolarni anglash va kommunikativ vazifaga muvofiq talqin qilishga tayyorligi va qobiliyati sifatida namoyon bo‘ladi.

Bugungi kunda chet tillarni o‘rganish tobora kasbiy yo‘naltirilgan tus kasb etmoqda. Ya’ni, chet tili kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish kelajak mutaxassisning o‘z kasbiy faoliyatiga oid muammolarni hal etish, professional muloqotda yuzaga keladigan vaziyatlarni to‘g‘ri baholash va samarali muloqot qila olish qobiliyatini ham qamrab oladi. Shu bilan birga,

ilmiy manbalar va O'zbekiston OTMLaridagi til o'qitish amaliyoti shuni ko'rsatadiki, chet tili kommunikativ kompetensiyasining eng murakkab va nisbatan kam shakllangan tarkibiy qismi — chet tilida tinglab tushunish (auditiv) kompetensiyasi hisoblanadi.

Ilmiy-uslubiy ishlar tahlili “chet tildagi auditiv kompetensiya”ni tinglovchining chet tilida auditiv faoliyatni amalga oshirishga tayyorligi va qobiliyatini ifodalovchi, sifat hamda miqdoriy parametrlar (samaradorlik, adekvatlik, muvaffaqiyat) orqali baholanadigan murakkab integrativ xususiyat sifatida talqin qilishini ko'rsatadi [9, 412-bet]. Shu bilan birga, Ye.V. Memeryakov va Yu.V. Memeryakova chet tilidagi auditiv kompetensiyani, avvalo, “tinglash bilimlari, ko'nikmalari va qobiliyatlarini qo'llash, tinglash jarayonini samarali amalga oshirish qobiliyati” sifatida izohlaydi [10, 82-bet].

Mazkur yondashuvlarga tayanilgan holda, ushbu tadqiqotda madaniyatlararo tinglash kompetensiyasi quyidagicha tushuniladi: bu — kommunikativ vazifadan kelib chiqqan holda chet tilidagi audiomaterialni tinglash, asosiy mazmunni ajratish, xotirada saqlash, semantik qayta ishlash va madaniy kontekstda tushunishga qaratilgan murakkab ko'nikmalar hamda qobiliyatlar majmuasidir. Bunda tinglash jarayoni nafaqat ma'noni tushunish, balki madaniy kodlar, nutq etiketi, muloqot normalari va kontekstga xos ishoralarni ham anglashni talab etadi.

Tinglash kompetensiyasining samaradorligi psixofiziologik mexanizmlar, tinglash ko'nikmalari va auditiv malakalar o'rtasidagi barqaror o'zaro bog'liqlikka tayanadi. Ye.S. Kapturovaga muvofiq, tinglash kompetensiyasi rivojlanganligining asosiy ko'rsatkichlari sifatida samaradorlik, adekvatlik va muvaffaqiyat parametrlari alohida ahamiyat kasb etadi. Samaradorlik tinglovchining nutqni idrok etish, tushunish va talqin qilish jarayonini qay darajada tabiiy va izchil amalga oshirishini anglatadi. Adekvatlik tinglash jarayonini boshqara olish va uni kommunikativ vaziyatning maqsad hamda shartlariga muvofiq o'zgartirish qobiliyatini nazarda tutadi. Muvaffaqiyat esa tinglash vazifasiga erishish va kommunikativ niyatning amalga oshirishini ifodalovchi umumiy natijaviy ko'rsatkichdir [11, 411-bet].

Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida madaniyatlararo tinglash kompetensiyasini samarali rivojlantirish uchun qator pedagogik omillarga amal qilish maqsadga muvofiq. Avvalo, guruhda psixologik jihatdan qulay muhit yaratish tinglashdagi to'siqlar (o'z-o'ziga ishonchsizlik, qo'rquv, stress)ni kamaytiradi va ichki motivatsiyani qo'llab-quvvatlaydi. Ikkinchidan, autentik audio va videomateriallarning to'g'ri tanlanishi muhim: ular talabalarning yoshi, til darajasi, kasbiy yo'nalishi va madaniy ehtiyojiga mos bo'lishi, shu bilan birga madaniyatlararo ma'noni ochib berishi lozim. Uchinchidan, tinglashdagi kognitiv mexanizmlarni (diqqat, eshitish xotirasi, ehtimoliy bashorat, tushunish, ichki talaffuz) faollashtiruvchi maqsadli mashqlar tizimi ishlab chiqilishi talab etiladi.

Tadqiqot doirasida tinglash materiallari mazmunan madaniyatlararo yo'naltirilgan bo'lib, O'zbekiston OTMLarida keng uchraydigan ta'lim yo'nalishlariga mos ravishda tuzildi (masalan, pedagogika va xorijiy tillar, turizm va servis, xalqaro munosabatlar, iqtisodiyot, jamoatchilik bilan aloqalar kabi sohalar). Tinglash matnlari mavzular bo'yicha bloklarga ajratilib, har bir blokda ikki tinglash matni hamda psixofiziologik mexanizmlarni faollashtirishga qaratilgan 2–3 tadan mashqlar tizimi berildi. Matnlarni bloklarga ajratish va ularni izchil takrorlash umumiy hamda maxsus tinglash ko'nikmalarining bosqichma-bosqich rivojlanishini ta'minlaydi.

Metodik adabiyotlarda tinglash topshiriqlarini bajarishning an'anaviy uch bosqichli tuzilmasi keltiriladi: tinglashdan oldin, tinglash paytida va tinglashdan keyin. Ushbu tadqiqotda mazkur tuzilma madaniyatlararo tinglash kompetensiyasini rivojlantirish maqsadida qayta mazmunlantirilib, ayniqsa, bashorat qilish, madaniy ishoralarni ajratish, asosiy/ikkinchi darajali mazmunni farqlash, interpretatsiya kabi kognitiv amallar bilan boyitildi. Quyidagi bo'limda tanlangan mavzuli bloklar uchun bashorat mexanizmini rivojlantirishga qaratilgan vazifalar tizimi misol tariqasida ko'rib chiqiladi.

Semantik ehtimoliy bashoratni (prediction) rivojlantiruvchi vazifalar talaba tinglashdan oldin shakllantirgan taxminlarni (kutilmalarni) tinglash matnining haqiqiy mazmuni bilan taqqoslash

orqali tanqidiy fikrlash, mazmunni interpretatsiya qilish hamda madaniy ishoralarni anglashni faollashtirishga qaratilgan. Bunday topshiriqlar tinglash jarayoniga nisbatan qiziqishni oshiradi, diqqatni markazlashtiradi va talabaning o'z ichki kognitiv resurslariga tayanish qobiliyatini rivojlantiradi. Ayniqsa, madaniyatlararo tinglash kompetensiyasida bashorat mexanizmi madaniy norma, nutq etiketi, kontekst bilan bog'liq ma'nolarni oldindan ko'ra bilishga xizmat qiladi.

1-blok (tinglashdan oldin) — Bashorat vazifalari

Tema: "Academic mobility & campus culture" (O'zbekiston talabalari uchun dolzarb)

1-topshiriq. Savollarga javob bering (fikir yuriting):

Chet el universitetida ta'lim olishning eng katta yutug'i nima bo'lishi mumkin?

Kampus madaniyatida qanday qoidalar e'tibor berish kerak?

Yangi muhitga moslashish uchun qaysi sifatlar muhim?

"Mashhur/muvaffaqiyatli talabalik"ning "narxi" nimada ko'rinadi?

2-topshiriq. To'g'ri javobni tanlang (leksik-madaniy bashorat):

Menimcha, xalqaro muhitda o'zingni erkin his qilish uchun siz ... bo'lishingiz kerak.

a) tanish-bilishli b) ochiq muloqotchi c) faqat aqlli

Men ... bo'lganda jamoa oldida fikrimni bildirish osonlashadi.

a) ishonch b) charchoq c) shubha

Menga ... muloqot uslubiga ega odamlar bilan ishlash qiziq.

a) qo'pol b) rasmiy-etiketli c) beparvo

Boshqa madaniyatdagi shoshilinch qarorlar ko'pincha ... sabab bo'ladi.

a) tushunmovchilikka b) tantanaga c) g'alabaga

3-topshiriq. Otlarga sifat tanlang (semantik maydon tayyorlash):

Kutilmalar, qoidalar, kampus, ijtimoiy vaziyat, hurmat.

(masalan: realistik kutilmalar, norasmiy qoidalar, ko'pmillatli kampus...)

Bu vazifalar tinglashdan oldin bajariladi. Matnni tinglagandan so'ng talabalar o'z bashoratlarining tasdig'i yoki inkorini aniqlaydi va sabablarini asoslaydi.

2. Tushunish va interpretatsiyani rivojlantiruvchi vazifalar

Tinglash jarayonida tushunishni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar asosiy/ikkinchi darajali axborotni ajratish, semantik bog'lanishlarni tiklash, madaniy ishoralarni farqlash va mazmunni umumlashtirishni ta'minlaydi. Bu vazifalar madaniyatlararo tinglash kompetensiyasining kognitiv asosini mustahkamlaydi.

2-blok (tinglash paytida / keyin) — Tushunish mashqlari

Tema: "International etiquette in communication"

1-topshiriq (tinglash paytida). Matnni tinglang va savollarga javob bering:

Suhbat qaysi vaziyatda kechmoqda (kampus, ish intervyusi, xizmat ko'rsatish, rasmiy uchrashuv)?

Qaysi iboralar hurmat/ehtiromni bildiriyapti?

Qaysi joyda madaniy farq tufayli tushunmovchilik kelib chiqdi?

Muammo qanday hal qilindi?

Suhbatning asosiy xulosasi nima?

2-topshiriq (tinglashdan keyin). A va B ustunlarini moslang (leksik-interpretatsiya):

A

apologize

clarify

respectful

misunderstanding

intention

B

a) niyat

- b) tushunmovchilik
- c) aniqlashtirmoq
- d) hurmatli
- e) uzr so'ramoq

3-topshiriq (tinglashdan keyin). Rost/yolg'on:

Suhbatda ishtirokchilar bir-birining pozitsiyasini inkor qildi.

Tushunmovchilik madaniy ishorani noto'g'ri talqin qilishdan kelib chiqdi.

Suhbat yakunida aniqlashtirish savollari berilmadi.

Muammoni hal qilishda hurmat ifodalovchi iboralar qo'llandi.

Suhbatda niyat va ma'no o'rtasida farq ko'rsatildi.

4-topshiriq (tinglash paytida). Bo'sh joylarni to'ldiring:

... in this context means you should not speak too directly.

I didn't mean to ... you.

In my culture, it is common to ...

Let me ... what I said.

We should show ... during disagreement.

3. Ishchi va qisqa muddatli xotirani rivojlantiruvchi vazifalar

Ishchi xotira va qisqa muddatli xotira tinglashdagi asosiy kognitiv resurslardan bo'lib, ular mazmunni ushlab turish, bog'lanishlarni tiklash, tafsilotlarni tanlab olish va axborotni qayta ishlashga xizmat qiladi. Shu sabab, madaniyatlararo tinglash kompetensiyasini rivojlantirishda xotirani faollashtiruvchi mashqlar alohida ahamiyat kasb etadi.

3-blok (tinglash paytida) — Xotira mashqlari

1-topshiriq. Matnni tinglang va qaysi kuchaytiruvchi birikmalar (intensifiers) qo'llanganini ayting:

really / so / quite / extremely / a bit / kind of

(talaba matndan eshitganlarini sanaydi va misol keltiradi)

2-topshiriq. Raqamlarni eshitilgan tartibda yozing:

(masalan: 3, 15, 2026, 2, 45 — matnga mos bo'ladi)

3-topshiriq. Qaysi gaplar matnda aytilmagan?

Could you repeat that, please?

I'm not sure I understood the cultural reference.

I never work with international teams.

Let me clarify my intention.

4. Natijalar va muhokama (

Madaniyatlararo tinglash kompetensiyasini shakllantirish sifatini kompleks baholash o'zaro to'ldiruvchi mezonlar va darajalar tizimiga tayanadi. Mezonlar to'g'ri tanlanmasa, olingan natijalar ham real ko'rsatkichlarni aks ettirmasligi mumkin. Shu munosabat bilan tadqiqotda quyidagi asosiy mezonlar taklif etiladi:

Semantik ehtimoliy bashoratning yetarliligi

— tinglashdan oldingi taxminlarning mazmunga mosligi, madaniy ishoralarni to'g'ri "kutish" qobiliyati.

Tushunish va interpretatsiya muvaffaqiyati

— asosiy mazmunni ajratish, madaniy ma'no qatlamlarini talqin qilish, kommunikativ niyatni anglash.

Ishchi/eshitish xotirasi samaradorligi

— matn davomida ma'noni ushlab turish, tafsilotlarni tanlab olish, axborotni qayta tiklash.

Darjali yondashuv asosida kompetensiyaning shakllanish darajalari yuqori, o'rtacha, asosiy ko'rinishida tavsiflanadi. Tajriba-sinov ishlari natijasini ifodalashda, o'quvchilarning bashorat qilish, tushunish va xotira ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlar qiyosiy tahlil qilinadi. Bu yerda muhim jihat — madaniyatlararo mazmun (etiket, kontekst, madaniy ishora)ni tushunish komponentlari

ham alohida baholash mezonlariga kiritiladi.

Xulosa. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, madaniyatlararo mazmunga ega autentik audiomateriallar va maxsus mashqlar tizimini (bashorat–tushunish–xotira) qo'llash talabalarda madaniyatlararo tinglash kompetensiyasini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Mazkur yondashuv talabalarning tinglab tushunishdagi kognitiv mexanizmlarini faollashtirib, madaniy ma'nolarni talqin qilish, tushunmovchiliklarni kamaytirish va professional hamda akademik muloqotda samarali ishtirok etish qobiliyatini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–60-sonli Farmoni. “2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida” — T.: 2022.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023 yil 26 iyundagi 285-sonli qarori. “Chet tillarni o'qitish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”.
3. Василиженко М.В. Поиск альтернативных методов дополнительной подготовки обучающихся английскому языку // Актуальные проблемы теории и практики профессионального образования в контексте глобализации: мат. Междунар. науч.-прак. конф. (31 мая 2019 г., Челябинск). Челябинск: ЧОУВО МИДиС, 2019. С. 14-17.
4. Гальскова Н.Д. Межкультурное обучение: проблема целей и содержания обучения иностранным языкам // Иностранные языки в школе. 2004. № 1. С. 3-8.
5. Елизарова Г.В. Формирование межкультурной компетенции студентов в процессе обучения иноязычному общению: дисс. ... д-ра пед. наук. СПб, 2001. 371 с.
6. Корнеева Л.И., Ма Ж. Формирование межкультурной коммуникативной компетенции при обучении иностранному языку в Китае и России: сравнительно-сопоставительный анализ // Педагогическое образование в России. 2019. № 2. С. 61-65.
7. Максимова Т.А. Развитие межкультурной компетенции в профессиональной подготовке студентов языковых специальностей // Современное образование: опыт прошлого - взгляд в будущее: мат. Междунар. науч.-прак. конф. (21 апреля 2018 г., Челябинск). Челябинск: ЧОУВО МИДиС, 2018. С. 189-194.
8. Михайлов Н.Н. Лингвострановедение Англии. English cultural studies: уч. пос. для студ. учр. высш. проф. обр. М.: Издательский центр «Академия», 2013. 208 с.
9. Сафонова В. В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций. Воронеж: Истоки, 1996. 189 с.
10. Тарева Е.Г. Межкультурное иноязычное образование: лингводидактические стратегии и тактики. М.: Логос, 2014. 232 с.
11. Телицына И.В. Образование через культуру // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. 2023. № 10-1(85). С. 180-182.
12. Byram M. Teaching and assessing intercultural communicative competence. Clevedon: Multilingual Matters, 1997. 124 p.
13. Muxamedova Z.A. Chet tilni o'qitishda muloqotga yo'naltirilgan yondashuvning metodik asoslari. // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar jurnali. — 2023. — №4. — B. 56–62.
14. Saidova G.Sh. Bugungi ta'lim tizimida autentik materiallardan foydalanishning ahamiyati. // Zamonaviy ta'lim ilmiy jurnali. — 2024. — №2

THE MANIFESTATION OF FOLKLORE TRADITIONS IN THE WORK OF H. OLIMJON

*Khajiyeva Dिल्фуза Adambayevna,
associate professor, Urgench State Pedagogical Institute*

Abstract. This article analyzes how folklore traditions and elements of national culture are expressed in the literary work of H. Olimjon. The author's works show the use of examples of folk oral art, figurative elements of proverbs, legends, fairy tales and folk epics, and the methods of adapting them to modern literary texts. This reveals the importance of H. Olimjon's work in preserving the national folklore heritage and passing it on to the younger generation.

Keywords: Folklore traditions, oral folklore, articles and fairy tales, national culture, artistic creation

ПРОЯВЛЕНИЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ ТРАДИЦИЙ В ТВОРЧЕСТВЕ Х. ОЛИМДЖОНА

*Хажиева Дилфуза Адамбаевна,
Доцент Ургенчского государственного
педагогического института*

Аннотация. В данной статье анализируется, как фольклорные традиции и элементы национальной культуры выражены в литературном творчестве Х. Олимджона. В произведениях автора показано использование примеров народного устного искусства, образных элементов пословиц, легенд, сказок и народных эпосов, а также методов их адаптации к современным литературным текстам. Это раскрывает важность творчества Х. Олимджона в сохранении национального фольклорного наследия и его передаче молодому поколению.

Ключевые слова: фольклорные традиции, устный фольклор, статьи и сказки, национальная культура, художественное творчество.

Hamid Olimjon is one of the most prominent lyrical and epic creators of Uzbek literature of the 20th century, and folklore occupies a central place in his literary worldview. The poet's works are inextricably linked with folklore traditions not only in terms of theme and plot, but also in terms of imagery, imagery, artistic means, rhythm and melody.

As noted in the text, H. Olimjon directly studied the work of folk bakhshis and treated them with respect. This is due to his:

«The Dream of the Singer» (dedicated to the poet Fazil),

«Praise of the Drummer» (dedicated to the poet Abdullah Nurali oğlu)

Such poems are clearly visible in his works. These poems show the poet's creative interpretation of the Bakhshi tradition, his artistic study of the spiritual world of folk singers, and his appreciation of the spiritual world they created through dombira, melody, and words. Epics such as «Bakhtiyor with Oygul», «Semurg or Parizod and Bunyod», «The Story of Two Girls» are structured close to the plot system of folk tales and epics. They contain traditional folklore elements, magical fiction (Semurg, Parizod, legendary teachings), the struggle of good and evil, trials and obstacles, and traditional folk heroes. As a result, these works of the writer have become modern interpretations of folklore plots. The spirit of folklore is also noticeable in the text of the poet's poems such as «Shodiyona», «Sending the Young Men to the Front», «Letter», «Be Safe», and «Village Girl». This impression is associated with the following: The poet uses elements typical of folklore, such as simple, melodious, singing rhythm, repetitions, and lively intonation. The images of the village girl, young men, departure, separation, and nature are rooted in typical images in folklore.

Folk similes ("willow-willow cockles", "riders boiling in the mud", "song of the sedges")

are one of the main sources of H. Olimjon's poetics. The comparisons presented in the text are very important.

Lyrical images in «Zaynab and Amon», epic images in «Alpomish».

H. Olimjon takes from folklore not only the content, but also the style of the image, combining it with modern lyrical aesthetics. The poet creatively uses the powerful images of epic epics, imbuing them with a lyrical spirit. This is a vivid example of his skill in synthesizing folklore and modern poetry. In the poem «Uzbekistan»:

snowy mountains,
flower valleys,
riders,
song of the seagulls

Such images represent the ancient imagination of the people, the national mentality. These are natural and social images that are often found in folklore. The poet uses them as a means of awakening the national spirit. H. Olimjon's work is deeply connected with folklore traditions, creatively mastering the artistic heritage of the people, combining epic and fairy tale composition with modern literature, skillfully using folk expressions, metaphors and melodiousness, combining epic and lyrical imagery, bringing a new artistic breath to Uzbek literature. Therefore, his works are original monuments, kneaded with the spirit of folklore, imbued with the national spirit. Consequently, the roots of Hamid Olimjon's work are directly connected with the folk oral artistic heritage, and he was able to masterfully absorb from this rich source not only the elements of external form, but also the inner spirit of folk thinking, the system of images, and the philosophy of life. In many of the poet's works, the means of artistic depiction, rhythmic construction, symbolic meanings, epic breath, and breadth of expression characteristic of folklore are manifested precisely as the result of this integral connection. From this point of view, the high sense of patriotism observed in Hamid Olimjon's works in the lyric and epic genres, his skill in poetic interpretation of the folk spirit, and the naturalness of the world of images indicate the strong influence of the folklore school on the creative personality. In particular, in the poet's poems such as «Uzbekistan», we see that the traditional images characteristic of the homeland hymn found in folk epics are combined with the modern spirit. This once again confirms that he used folklore as a kind of creative laboratory.

The poet is not only a connoisseur of folk oral art, but also a major literary figure who was able to synthesize it with modern literature. Thanks to this skill of the poet, folklore motifs acquired a new artistic content, and new poetic possibilities were created in the Uzbek written literature of the 20th century. Thus, the work of Hamid Olimjon, acting as a strong bridge between folklore and written literature, constitutes a separate stage in the development of our national literature.

The poet's appeal to folklore was not a random process, folk art was formed as one of the main sources of inspiration in his poetic worldview and artistic thinking. The poet's creative experience shows that he does not simply copy or repeat folklore materials; on the contrary, he reworks them based on the aesthetic requirements of the era, modern ideological and spiritual needs, enriches them with a new artistic interpretation. As a result, folklore traditions acquire a new meaning in the poet's works, and the artistic possibilities of Uzbek written literature expand further. In this sense, in Hamid Olimjon's epics, such as «Oygul bilan Bakhtiyor», «Semurg' or Parizod va Bunyod», «Zaynab va Amon», the lively continuity of epic traditions, the compositional structure characteristic of folk epics, the system of images and the dynamics of the plot are clearly felt. However, these similarities are not just external imitation; the poet creatively transformed them and served to solve the socio-spiritual issues of his time. For example, metaphorical images such as the wild horse, the brave young man, and the wise girl, which appear in folklore, are enriched with more complex psychological and social aspects in the poet's works.

The poet's lyrics are also strongly influenced by the spirit of folklore, and the musicality,

melodiousness, rhythmic simplicity, and sincere flow of emotion in folk songs play an important role in the poet's poetic style. This is especially evident in his poems about nature and the hymns of the homeland. The system of artistic images in the poem «Uzbekistan» is also closely connected with the poetic traditions of the hymns of the homeland in folk epics, and the roots of this connection go back to the poet's childhood experience of participating in the meetings of bakhshi and storytellers.

Thus, the work of Hamid Olimjon is a vivid example of the harmony of folklore traditions with modern literary thought in Uzbek written literature. His works served not only to enrich the literary process, but also to continue the spiritual heritage of the people in line with the times. The deep assimilation and artistic recreation of folklore aesthetics in the poet's creative method is of particular importance as an important stage in the modernization process of Uzbek literature.

The study of Hamid Olimjon's work shows that his artistic worldview is inextricably linked with the rich traditions of folk oral art. The poet used folklore materials not only as a source of inspiration, but also as an effective means of reinterpreting them based on modern aesthetic views. The reflection of the image of Khorezm in the epic poem «Yusuf and Ahmad» with a new poetic spirit in the poetry of H. Olimjon is a natural continuation of the relationship between folklore and written literature. The poet adapted the images, rhythm, melody and artistic symbols derived from folk epics, songs and tales to the spirit of the times, giving them a new meaning.

As a result, the work of Hamid Olimjon marked an important stage in the creative development of folklore traditions in Uzbek literature. He deeply assimilated folk poetics and enriched it artistically, significantly influencing the modernization of the literary process. The poet's work, closely connected with folklore, strengthened the spiritual roots of our national literature and raised the artistic expression of the people's spirit to a new level. Thus, Hamid Olimjon took his rightful place in history as a major literary figure who created a strong creative bridge between folklore and written literature.

H. Olimjon was deeply interested in folklore since childhood. Throughout his life, he was always in close contact with folk poets, sympathized with their work and created together. Thanks to this, he was able to use their epics in his own work with great skill. All this reveals various aspects of the topic "Hamid Olimjon and folklore". The use of the content and form features of folk oral artistic creativity is one of the main elements of written literature. The fact is that talent cannot develop separately from a person's life experience, his spiritual-psychological and national-cultural spirit. Therefore, VG Belinsky's opinion that "If one is to be born a poet, he must also be born a patriot" is appropriate. Hamid Olimjon was one of such patriot poets. His poetry is full of enthusiasm and joy, reflecting a deep folk spirit. The issue of the poet's appeal to folklore, which is considered a central element of folklorism in his artistic work, has been studied by many Uzbek literary scholars and is well known to the scientific community. These studies have identified general principles in the poet's appeal to examples of folk oral poetic creation and have led to the conclusion that folklore is a central aspect of folklorism in the poet's works.

Another aspect of Hamid Olimjon's use of folk oral art in his poetry is noteworthy. This is the use of small genres of folklore, namely proverbs and sayings. This method differs from the use of folk elements of form or any motifs seen in the previous examples. For example, let's take the poet's poem «About Happiness». Proverbs such as «Everyone eats their own food», «Everyone increases what is destined» are widespread among the people. Like hundreds of other proverbs in the treasury of folklore, these proverbs express deep meaning simply and concisely. A. Oripov was inspired by the content of these proverbs to create the poem «Do not make the world hot». Also, in our opinion, the content of the proverbs may have been an impetus for the creation of the poet's poem «About Happiness» half a century ago. H. Olimjon had strong feelings of joy associated with his bright fate. These feelings are mainly a combination of the difficult days of the people's recent past with their thoughts about their happy life and bright future. In order for philosophical observations to turn into artistic and aesthetic expression and take on a logical form, a certain

impetus is necessary. In this regard, the poem «About Happiness» has a lively poetic expression under the influence of the content of the above-mentioned proverbs. Thus, in the lyrical work of H. Olimjon, the appeal to folklore was carried out mainly through the use of folk poetic forms, motifs taken from folklore works, as well as proverbs and sayings. It can be seen that the words of Homil Yakubov, «The poet sowed the seeds of folklore images in his lyrics, nurtured them and replanted them on a new soil,» are completely true.

To summarize, folklore was an important artistic tool in the lyrics of H. Olimjon, creating a deep philosophical meaning, vibrant optimism and attractive playfulness. This tradition is still reflected today in the work of E. Vohidov, A. Oripov, O. Matjon, H. Khudoyberdiyeva, U. Azim and other modern poets. Thus, H. Olimjon played an important role in combining oral creativity with written literature in the early period of Uzbek poetry, and this creative process continues today in its own unique style.

References

1. Sharafiddinov O. Talent and Responsibility. «Uzbekistan Culture» newspaper, August 7, 1962.
2. Azimov Sarvar. The Immortality of Hamid Olimjon. T.: 1967.
3. Mamajonov S. The World of the Poet. T.: Literature and Art, 1974.
4. Mamajonov S. Teranlik T.: 1987.
5. Karimov N. Hamid Olimjon. Scenes from the poet's life and work, T.: 1985.

ZOOMORFIZMLAR VA ULARNING O'ZBEK TILIDAGI ASOSIY FUNKSIYALARI

*Samadov Humoyiddin Norqobil o'g'li,
Denov tadbirkorlik va pedagogika
instituti o'qituvchisi*

Anotatsiya. Ushbu maqolada zoomorfizmlarning o'zbek tilidagi asosiy funksiyalari badiiy nutq va xalq og'zaki ijodi misolida keng ravishda tahlil qilinadi. Ushbu maqolada bir nechta materiallar keltirilgan, misol uchun, bo'ri, ayiq, sher va arslon kabi hayvon obrazlarining o'zbek adabiyotida tutgan semantik va uslubiy o'rni yoritiladi. Bo'ri obrazi qadimdan mardlik, sodiqlik, g'urur, jasorat va bo'ysunmaslik timsoli sifatida qo'llanib, bundan tashqari ayiq obrazining esa ijobiy (baquvvatlik, xushchaqchaqlik, mehribonlik) hamda salbiy (beso'naqaylik, qo'pollik, kaltafahmlik) ma'nolarni ifoda etishi ko'rsatiladi. Shuningdek, sheryurak, arslonkelbat kabi obrazli birliklarning kuchli, jasur va so'zga sodiq inson xarakterini ifodalashdagi badiiy funksiyasi ochib beriladi. Maqola davomida zoomorfizmlarning metaforik ma'no yaratish, obrazlarni jonlantirish va asarning ta'sirchanligini oshirishdagi vazifalari asosiy til birliklari misolida izohlanadi.

KALIT SO'ZLAR: Zoomorfizm, o'zbek tili, funksional xususiyat, bo'ri obrazi, ayiq obrazi, metafora, totemizm, ramziy ma'no, xalq og'zaki ijodi, sheryurak, arslonkelbat, badiiy tasvir.

KIRISH. O'zbek tilida har bir obrazning o'z o'rni bor. Inson tafakkurida hayvonlar obrazi qadimdan ramziy ma'no kasb etib, badiiy tasvirning muhim vositasiga aylangan. Xalq og'zaki ijodi, epik dostonlar, adabiy manbalar va metaforik nutqda hayvonlarga xos belgilar orqali inson xarakteri, ruhiyati va ijtimoiy mavqei ifodalanib keladi. O'zbek tilida shakllangan zoomorfizmlar ham ana shu jarayonning davomidir. Ular nafaqat tasviriy qurol, balki estetik mazmunni kuchaytiruvchi, obrazni jonlantiruvchi hamda ma'no qatlamlarini boyituvchi uslubiy birlik sifatida shakllangan.

Xalqlar orasida ham turli obrazlar, turlicha talqin qilinadi. Turkiy xalqlar dunyoqarashida bo'ri obrazi alohida e'tirof etilib, mardlik, sodiqlik, bo'ysunmaslik va jasorat timsoli sifatida qadrlangan. "Alpomish" dostonidagi Boybo'ri nomi, turkiy xalqlar orasida bo'riga totem hayvon darajasida munosabat bildirilishi bu obrazning qadimiy ildizlarga ega ekanini tasdiqlaydi. Xalqona qarashlarda bo'ri ko'pincha mard, qat'iyatli va sodiq insonlarni tasvirlashda qo'llangan metaforik timsol sifatida namoyon bo'ladi. Ayiq obrazi esa o'zbek tilida ikki qirrali ma'noda qo'llanadi: bir tomondan, baquvvatlik, kuch, xushchaqchaqlik kabi ijobiy sifatlar bilan bog'lansa, ikkinchi tomondan, beso'naqaylik, qo'pollik yoki kaltafahmlik kabi salbiy xarakterlar tasvirida ham uchraydi. Shuningdek, sheryurak, arslonkelbat kabi zoomorf birliklar xalq tafakkurida jasorat, qat'iyat, kuch va so'zga sodiqlik kabi xislatlarni ifodalovchi qadimiy tasvir vositalaridan hisoblanadi.

Shu tariqa, zoomorfizmlar o'zbek tilining badiiy qatlamida inson xarakterini hayvonlar obraziga qiyoslash orqali yanada ta'sirchan, jonli va mazmunan boy shaklda ifodalashga xizmat qiladigan muhim til birliklaridir. Ular metaforik mazmun yaratish, mubolag'a orqali obrazni kuchaytirish va estetik ta'sirni oshirish kabi asosiy funksiyalarni bajaradi.

TADQIQOTLAR METODOLOGIYASI. Ushbu tadqiqotning metodologik asosini o'zbek tili leksik-semantik tizimida uchraydigan zoomorf birliklarning ma'no, vazifa va badiiy-estetik imkoniyatlarini o'rganish tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida hayvon obrazlari orqali yuzaga chiqadigan ramziy ma'nolar, metaforik ko'chimlar va ulardagi tasviriy ifoda vositalari siz tomonidan taqdim etilgan matnlardagi dalillar asosida tahlil qilindi. Bo'ri, ayiq, sher va arslon singari obrazlarning xalq og'zaki ijodi, dostonlar va badiiy nutqda tutgan o'rni qiyosiy-semantik yondashuv orqali belgilandi.

Tadqiqot metodologiyasi ushbu ishda asosan og'zaki va yozma manbalarni tahlil qilish, metaforik va zoomorfik leksik birliklarni aniqlash, ularning semantik va stilistik xususiyatlarini tadqiq etish

orqali shakllantirildi. Tadqiqot davomida xalq og‘zaki ijodiyoti, xususan, dostonlar (masalan, “Alpomish”), shuningdek o‘zbek va turkiy tillarning epik va badiiy asarlaridan foydalanildi. Metodologiya doirasida zoonimlar va hayvon nomlarining metaforik ma’nosi, ularning ijodiy funksiyalari va epik kontekstdagi qo‘llanilishi, shuningdek ijobiy va salbiy bo‘yoqdorlikka ega birliklar aniqlanib, tahliliy yondashuv orqali o‘rganildi. Shu bilan birga, zoonimlar orqali inson xarakteri va qahramonlar xarakterining ifodalanishi kuzatildi, badiiy matndagi visual o‘xshashlik, bo‘rttirish va ko‘chma ma’nolar tahlil qilindi. Metodologiya leksik-semantik, stilistik va tipologik tahlil usullarini o‘z ichiga oladi, bu orqali zoomorfizmlarning o‘zbek tilidagi funksiyalari va ularning epik kontekstdagi roli aniqlanadi. Tadqiqot jarayonida antropomorfizm va totemistik qarashlar bilan bog‘liq ma’lumotlar ham e’tiborga olindi, bu esa hayvon obrazlarining metaforik va funksional jihatlarini to‘liq o‘rganishga imkon yaratdi.

Adabiyotlar sharxi. Tadqiqot doirasida foydalanilgan adabiyotlar xalq og‘zaki ijodiyoti, dostonlar, shoir va yozuvchi matnlari hamda turkiy xalqlar adabiy merosi bilan bog‘liq bo‘lib, har bir manba zoomorfizmlarning semantik, metaforik va badiiy-estetik funksiyalarini ochib berishga xizmat qiladi. “Alpomish” dostonidagi Boybo‘ri nomi va qahramonlarning hayvonlar bilan qiyoslanishi totemistik tushunchalar va xalq e’tiqodi bilan bog‘liq bo‘lgan holda badiiy obrazlarni tahlil qilishga imkon yaratadi. Shuningdek, turkiy va o‘zbek adabiyotidagi bo‘ri, sher, arslon, ayiq, it, cho‘chqa, qo‘y, tuya va echki kabi hayvonlar obrazlarining metaforik qo‘llanishi, ularning inson xarakteri va ijtimoiy mavqe bilan bog‘lanishi mavzu bo‘yicha ilmiy izohlarni beradi. Fikrlarimiz dalili sifatida, Said Ahmadning “Jimjitlik” hikoyasida hayvonlar obrazlari, xususan it obrazining metaforik qo‘llanishi qahramonlarning ruhiy holatini va o‘zaro munosabatlarini badiiy kuchaytirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Muallif kundalik hayot manzaralarini tasvirlar ekan, insonlarning oddiy, samimiy, ba’zan sodda tabiati va o‘zaro mehr-oqibatini ifodalashda xalqona zoologik metaforalarga murojaat qiladi. Hikoyada keltirilgan “itday sodiq” va “itdek quvandi” kabi iboralar qahramonlarning ichki olamini tasvirlashda muhim semantik yuklamaga ega. “Itday sodiq” birikmasi orqali muallif insonning vafodorligi, sodiqligi, o‘z so‘ziga, do‘stiga, oilasiga sadoqat bilan yondashishi kabi fazilatlariga ishora qiladi. Bu yerda it obrazi xalq og‘zaki tafakkurida shakllangan sadoqat timsoli sifatida qo‘llanadi. (Said Ahmad, Jimjitlik, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1980, 45-bet).

Shuningdek, Said Ahmad hikoyalari, xalq maqollari, frazeologizmlar hamda xalq og‘zaki ijodiyotining boshqa namunalarida it va cho‘chqa obrazlarining turli kontekstlarda (ijobiy va salbiy) qo‘llanilishi tadqiqotning qiyosiy-semantik tahlilini amalga oshirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, M. Koshg‘ariyning turkiy tillar tarixidagi lug‘aviy birliklar va zoonimlar haqidagi izohlar zoomorfizmning tilshunoslik va leksik-semantik asoslarini tushunishga yordam beradi. Shu bilan birga, Yevropa xalqlarida it va cho‘chqa obrazlarining salbiy yoki ijobiy bo‘yoqdorligi, frazeologik birliklarda uchrashi madaniy tafovutlarni solishtirish imkonini beradi. Umumiy holda, barcha manbalar birlashtirilgan holda zoomorfizmlarning o‘zbek tilidagi asosiy funksiyalari va badiiy-estetik rolini ilmiy asosda tushuntirishga xizmat qiladi.

Tahli va natijalar. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek tilidagi zoomorfizmlar nafaqat badiiy adabiyotda, balki xalq og‘zaki ijodi – maqollar, matallar, dostonlar, ertaklar, afsonalar va marosim qo‘shiqlari kabi janrlarda ham keng qo‘llanilib, ular orqali inson xarakteri, ijtimoiy mavqei, hatti-harakatlari va psixologik holati obrazli tarzda aks ettiriladi, masalan, “Alpomish” dostonida bo‘ri obrazining Boybo‘ri qahramon nomi orqali kuch, jasorat va sodiqlik timsoli sifatida ishlatilishi (“Alpomish” dostoni, xalq og‘zaki ijodi) va ot obrazining “Boyi boshiga yetgan ot”, “Tulpor kabi ot” iborolari orqali kuch-qudrat va sodiqlikni ifodalashi (“Alpomish” dostoni, xalq og‘zaki ijodi) o‘z aksini topadi. Shuningdek, o‘zbek xalq maqollari va matallari tahlil qilindi, jumladan, bo‘ri obrazida “Bo‘rini bo‘ridan so‘rama, bo‘rini cho‘pondan so‘ra” (O‘zbek xalq maqollari, 1-jild), sher va arslon obrazlarida “Arslon izidan qaytmaydi, yigit so‘zidan” (O‘zbek xalq maqollari), it obrazida “It hurar, karvon o‘tar”, “It – sodiq, odam – nodiq” (O‘zbek xalq maqollari), qo‘y va echki

obrazlarida “Qo‘y bo‘lsang uqma, echki bo‘lsang suqma” (O‘zbek xalq matallari), ayiq obrazida “Ayiqdek baquvvat odam” (xalq ijodida qo‘llanadigan tasviriy birikma) iboralari xalq tafakkuridagi hayvon metaforalarining semantik va ijtimoiy jihatdan turlicha yuklamalarini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ertak va afsonalarda uchraydigan hayvon obrazlari ham semantik tahlilga kiritildi, masalan, “Bo‘ri bilan echki” (xalq ertagi) va “Bo‘ri birla tulki” (xalq ertagi) ertaklarida bo‘ri yirtqich, zolim, tulki ayyor, echki sodda va qo‘rqoq, it esa sodiq va himoyachi sifatida talqin qilinadi, bu esa o‘zbek xalq tafakkuridagi zoologik metaforik an‘ananing shakllanishiga xizmat qiladi. Doston va ertaklardan olingan iboralar badiiy adabiyotga singib, frazeologizmlarga, keyinchalik hikoya va romanlarda ham yangicha badiiy talqin orqali qo‘llanadi, masalan, Said Ahmadning “Jimjitlik” hikoyasida uchraydigan “Itday sodiq” va “Itdek quvandi” iboralari (Said Ahmad, Jimjitlik, 1980, 45–46-betlar) qahramonning sadoqat, mehr va quvonch tuyg‘ularini kuchli obrazlar orqali ifodalaydi, shuningdek, “Kelinlar qo‘zg‘oloni” va “Ufq” kabi asarlarida it, qo‘y, echki va bo‘ri timsollari metaforik vazifada ishlatiladi (Said Ahmad asarlari to‘plami). Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridagi izohlar orqali esa it sodiqlik timsoli, bo‘ri qudrat va totem hayvoni, tuya marosim va xo‘jalik hayvoni, sher va arslon hukmdor timsoli sifatida talqin qilinadi (M. Koshg‘ariy, Devonu lug‘otit turk), bu esa o‘zbek tilidagi zoonimlarning tarixiy ildizlarini ko‘rsatadi va ularning metaforik, emotsional, ijtimoiy, estetik va madaniy vazifalarni bajarishini isbotlaydi. Shu tarzda, o‘tkazilgan qiyosiy-semantik tahlil o‘zbek tilidagi zoomorfizmlarning badiiy matnda inson xarakterini, ijtimoiy mavqe va emotsional holatlarni tasvirlashda muhim vosita ekanligini, xalq og‘zaki ijodidan olingan iboralar orqali qadimiy metaforik boylikni saqlab qolganini, badiiy adabiyotda esa yangi talqinlarda davom ettirilishini ilmiy asosda ko‘rsatadi.

Darhaqiqat, o‘zbek tilidagi zoomorfizmlar badiiy asarlarda inson xakteri, ijtimoiy mavqe va emotsional holatlarni tasvirlashda asosiy vosita sifatida qo‘llaniladi. Bo‘ri obrazi kuch, jasorat, sodiqlik va bo‘ysunmaslik ramzi sifatida ishlatilsa, ayiq obrazi baquvvatlik, xotirjamlik va ba‘zan salbiy xislatlarni ifodalashda metaforik vazifani bajaradi. Sher, arslon, yo‘lbars kabi yirtqich hayvonlar qahramonlarning mardlik, kuch-quvvat va jasoratini ko‘rsatish vositasi sifatida keng qo‘llaniladi, shuningdek, xalq maqollari va frazeologizmlarda kuchli va jasur insonlarni tasvirlashda integratsiyalashgan. Uy hayvonlariga nisbatan qo‘y, echki, tuya va it kabi hayvon obrazlari ijobiy fazilatlarni – sadoqat, mehribonlik, xotirjamlik va mehnatkashlikni ifodalashda ishlatiladi, cho‘chqa esa baxt, omad va xotirjamlik ramzi sifatida turkiy xalq madaniyati kontekstida ijobiy ma’noga ega. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilidagi zoomorfizmlar semantik, metaforik va uslubiy jihatdan badiiy matnning ta’sirchanligini oshirish, qahramonlarni yanada obrazli va vizual tasvirlash imkonini beradi. Shuningdek, zoonimlar dostonlar va xalq og‘zaki ijodida totemistik va metaforik vazifa bilan bog‘lanib, shaxsning ijtimoiy mavqeini bildiruvchi, uning kuch-qudratini, jasoratini ko‘rsatuvchi vosita sifatida ham ishlatiladi. Umumiy holda, tahlil shuni ko‘rsatadiki, zoomorfizmlarning asosiy funksiyalari inson xarakterini tasvirlash, metaforik boylik yaratish, badiiy-estetik ta’sirni kuchaytirish va madaniy-ma’naviy kontekstni aks ettirishdan iborat.

Zoomorfizmlarning o‘zbek tilidagi asosiy funksiyalari

Hayvon nomi	Metaforik/tasviriy ma’no	Badiiy-estetik funksiyasi	Qo‘llanilish misollari
Bo‘ri	Kuch-quvvat, jasorat, mardlik, sodiqlik	Totem hayvon sifatida jasur, mard, bo‘ysunmas insonni ifodalash	“Alpomish” dostonida Boybo‘ri nomi; sodiq insonlarni bo‘riga qiyoslash
Sher / Arslon	Kuchli, mard, jasur, dono	Qahramonning tengsiz kuchini va jasoratini tasvirlash	“O‘zingni er bilsang, o‘zgani sher bil”, “Arslon izidan qaytmaydi, yigit so‘zidan”
Ayiq	Baquvvatlik, kuch, xushchaqchqlik (ijobiy), beso‘naqaylik, qo‘pol, kaltafahm (salbiy)	Inson xarakterining ijobiy va salbiy xususiyatlarini ramziy ifodalash	Ayiqdek baquvvat, ayiqdek xushchaqchaq, ayiqdek beso‘naqay
Cho‘chqa	Baxt, omad, xotirjamlik	Ijobiy timsol sifatida ishlatiladi	“Er hat Schwein” – unga hammasi omadli keldi
It	Sadoqat, vafo, mardlik (turkiy xalqlarda ijobiy), salbiy bo‘yoqdorlik (yevropada)	Insonning sodiq va mard xususiyatlarini ko‘rsatish	Said Ahmad hikoyalarida it obrazi; “Ashobi kahf”ning vafodor iti
Echki (kechi, uloq, sarka, taka)	Kundalik turmush, yosh va jins bilan bog‘liq	Hayvonot dunyosini ijtimoiy va ma’nodor kontekstda aks ettirish	Uloq – olti oygacha echki, sarka – bir yoshdan oshgan bichilgan, taka – bir yoshdan oshgan bichilmagan
Tuya (nor, moya, lo‘k)	Kuch, yuk ko‘tarish qobiliyati	Mehnat quvvati va bardoshlilikni tasvirlash	Nor – erkak tuya, moya – urg‘ochi tuya, lo‘k – og‘ir yuk ko‘tara oladigan tuya
Qo‘y (qo‘chqor, pichma, ishshak, qo‘zi)	Yuvoshlik, xotirjamlik, yosh va jins bilan bog‘liq	Inson xarakterini ijobiy yoki semantik	k

Xulosa o‘rnida, o‘zbek tilida zoomorfizmlar badiiy matnda inson xarakterini, ijtimoiy mavqe va emotsional holatlarni obrazli ifodalashda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Bo‘ri obrazi jasorat, kuch-quvvat va sodiqlik timsoli sifatida, ayiq esa baquvvatlik, xotirjamlik va ba’zan salbiy xislatlar bilan bog‘lanib ishlatiladi. Sher, arslon va yo‘lbars kabi yirtqich hayvonlar qahramonlarning

mardligi va jasoratini ifodalashda keng qo'llaniladi, uy hayvonlariga nisbatan esa qo'y, echki, it va tuya kabi hayvon obrazlari ijobiy fazilatlarni, masalan, sadoqat, mehribonlik va mehnatkashlikni ko'rsatadi. Cho'chqa esa turkiy xalqlarda baxt va xotirjamlik ramzi sifatida ijobiy estetik bo'yoqqa ega. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, zoomorfizmlar metaforik va uslubiy jihatdan dostonlar, xalq og'zaki ijodi va badiiy matnda ta'sirchanlikni oshiruvchi, madaniy-ma'naviy kontekstni aks ettiruvchi asosiy vosita sifatida ishlatiladi. Umumiy holda, o'zbek tilidagi zoomorfizmlar inson xarakteri va badiiy-estetik ifodaning ajralmas qismi sifatida shakllanganligi, qadimiy totemistik ildizlardan kelib chiqqanligi aniqlanadi. Shubhasiz, bu tadqiqotlar o'zbek tilidagi zoomorfizmlar o'rnini yaqqol ko'rsatib berdi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. M.Koshg'ariy. Devonul lug'at it-turk. Toshkent, 1958.
2. "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal, Issue 5, 2020, ISSN 2181-063X.
3. "Alpomish" doston matni va sharhlari. Toshkent, 1990.
4. Said Ahmad. Jimjitlik. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1980. – 120 b
5. Said Ahmad. Hikoyalar to'plami. Toshkent, 2005.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent, 2000.
7. Turkiy xalqlar adabiyoti va folklori manbalari. Toshkent, 2010.
8. Ergash shoir dostonlari matnlari va tahlili. Toshkent, 2008.
9. Sh.Abdurashidov. O'zbek xalq dostonlari tili va uslubi. Toshkent, 2012.
10. X.Narzikulov. Badiiy metafora va epitettlar. Toshkent, 2015.
11. N.Musayeva. Xalq og'zaki ijodiyoti va zoonimlar. Toshkent, 2016.
12. A.Qodirov. O'zbek tilida hayvon obrazlari. Toshkent, 2017.
13. T.Sodiqov. Zoomorfizm va badiiy ifoda. Toshkent, 2018.
14. Sh.Tolipov. O'zbek adabiyotida metaforik tahlil. Toshkent, 2019.
15. B.Sharipov. Folklor va totemizm elementlari. Toshkent, 2020.
16. R.Olimov. Xalq dostonlarida zoomorfik obrazlar. Toshkent, 2021

BOBURNOMA ASARIDA O'RTA OSIYO TOPONIMLARINING TARIXIY-LINGVISTIK TAHLILI

Toshtonova Muxlisa

University of Economics and Pedagogy "Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim" kafedrası
assistent-o'qituvchi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida uchraydigan O'rta Osiyo toponimlari tarixiy-lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Asarda qayd etilgan joy nomlari XV asr oxiri – XVI asr boshlaridagi O'rta Osiyo, Afg'oniston va Hindiston hududlarining tarixiy geografiyasi, etnik tarkibi hamda til manzarasini yoritishda muhim manba hisoblanadi. Tadqiqot davomida toponimlarning etimologiyasi, semantik xususiyatlari, grammatik tuzilishi va tarixiy shakllari qiyosiy asosda o'rganildi. Shuningdek, ayrim joy nomlarining hozirgi nomlari bilan tarixiy variantlari solishtirildi. Bobur tomonidan berilgan etimologik izohlar lingvistik jihatdan tahlil qilinib, ularning ilmiy asoslanganligi ko'rsatildi. Tadqiqot natijalari "Boburnoma"ning nafaqat tarixiy-memuar asar, balki toponimik tadqiqotlar uchun muhim ilmiy manba ekanini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: Boburnoma, toponim, toponimika, O'rta Osiyo, tarixiy geografiya, etimologiya, joy nomlari, tarixiy-lingvistik tahlil, geografik atamalar, toponimik tizim, fonetik o'zgarish, grammatik tuzilish, turkiy tillar, eroniy tillar, til va tarix munosabati, madaniy xotira.

ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОПОНИМОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «БАБУРНАМЕ»

Тоштонова Мухлиса

Университет экономики и педагогики кафедра «Дошкольное и начальное образование»
ассистент-преподаватель

Аннотация: В статье проводится историко-лингвистический анализ топонимов Средней Азии, зафиксированных в произведении Захириддина Мухаммада Бабура «Баburnаme». Географические названия, упомянутые в источнике, отражают историческую географию, этнический состав и языковую ситуацию Средней Азии, Афганистана и Индии конца XV – начала XVI веков. В ходе исследования были изучены этимология, семантика и грамматическая структура топонимов, а также проведено сопоставление их исторических и современных форм. Особое внимание уделено авторским этимологическим толкованиям Бабура. Результаты исследования подтверждают научную ценность «Баburnаme» как важного источника по топонимике и исторической лингвистике.

Ключевые слова: Баburnаme, топоним, топонимика, Средняя Азия, историческая география, этимология, географические названия, историко-лингвистический анализ, географические термины, топонимическая система, фонетические изменения, грамматическая структура, тюркские языки, иранские языки, язык и история, культурная память.

HISTORICAL AND LINGUISTIC ANALYSIS OF CENTRAL ASIAN TOPONYMS IN THE WORK "BABURNAMA"

Toshtonova Muxlisa

University of Economics and Pedagogy
Department of Preschool and Primary Education Assistant Lecturer

Annotation: This article presents a historical and linguistic analysis of Central Asian toponyms found in Zahiriddin Muhammad Babur's work Baburnama. The geographical names mentioned in

the source reflect the historical geography, ethnic composition, and linguistic landscape of Central Asia, Afghanistan, and India in the late 15th and early 16th centuries. The study examines the etymology, semantics, and grammatical structure of the toponyms and compares their historical forms with modern names. Special attention is given to Babur's own etymological explanations. The results confirm that Baburnama is not only a historical memoir but also a valuable source for toponymic and linguistic research.

Keywords: Baburnama, toponym, toponymy, Central Asia, historical geography, etymology, place names, historical-linguistic analysis, geographical terms, toponymic system, phonetic changes, grammatical structure, Turkic languages, Iranian languages, language and history, cultural memory.

Kirish. Toponimlar xalqning tarixiy xotirasi, madaniyati va til taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim lingvistik birliklar bo'lib, ular muayyan hududda yashagan jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti bilan uzviy bog'liqdir. Joy nomlari asrlar davomida shakllanib, avlodlardan avlodga og'zaki va yozma manbalar orqali yetib keladi hamda xalqning etnik tarkibi, dunyoqarashi, tabiat bilan munosabati va tarixiy tajribasini o'zida mujassam etadi. Shu sababli toponimlar nafaqat geografik yo'nalishlarni belgilovchi nomlar, balki tarix, etnografiya va tilshunoslik fanlari uchun ham muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Yozma manbalarda saqlanib qolgan joy nomlari muayyan davrning siyosiy tuzumi, etnik jarayonlari, migratsiya yo'nalishlari hamda madaniy aloqalarini aniqlashda alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, o'rta asrlarga oid tarixiy manbalarda qayd etilgan toponimlar hozirgi joy nomlarining shakllanish bosqichlarini yoritishda muhim daliliy asos bo'lib xizmat qiladi. Shu jihatdan XV–XVI asrlarga oid nodir tarixiy-memuar manba — Boburnoma O'rta Osiyo toponimikasini o'rganishda beqiyos ahamiyatga ega.

Mazkur asar muallifi — buyuk davlat arbobi, sarkarda va adib Zahiriddin Muhammad Bobur o'z davrida ko'rgan va bilgan joylarni nafaqat tarixiy voqelik sifatida, balki til, tabiat va madaniyat bilan bog'liq holda aniq, real va tafsilotlarga boy tarzda tasvirlaydi. Bobur joy nomlarini tilga olar ekan, ularning geografik joylashuvi, tabiiy sharoiti, aholisi, xo'jalik faoliyati hamda ayrim hollarda nomlarning kelib chiqishiga ham alohida e'tibor qaratadi. Bu holat "Boburnoma"ni oddiy tarixiy xotiralar majmuasidan ko'ra kengroq ilmiy manbaga aylantiradi.

Tadqiqotchilarning qayd etishicha, "Boburnoma"da mingga yaqin geografik nom tilga olingan bo'lib, ularning katta qismi O'rta Osiyo hududiga taalluqlidir. Ushbu toponimlar orasida hozirgi kungacha deyarli o'zgarmagan joy nomlari bilan bir qatorda, fonetik, morfologik va semantik o'zgarishlarga uchragan yoki butunlay boshqa nom bilan almashgan toponimlar ham mavjud. Bu esa asarni tarixiy-lingvistik tahlil qilish uchun nihoyatda qulay va boy materialga aylantiradi.

Tadqiqotning maqsadi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi "Boburnoma"da uchraydigan O'rta Osiyo toponimlarini tarixiy-lingvistik jihatdan tahlil qilish, ularning etimologik, semantik va grammatik xususiyatlarini aniqlashdan iboratdir.

Tadqiqot vazifalari. Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo'yildi:

"Boburnoma"da qayd etilgan O'rta Osiyo toponimlarini aniqlash va tasniflash;

toponimlarning etimologik xususiyatlarini o'rganish va izohlash;

tarixiy va hozirgi joy nomlarini qiyosiy tahlil qilish;

toponimlarning grammatik tuzilishini va yasaliş modellari—ni aniqlash;

geografik atamalar va toponimlar o'rtasidagi semantik bog'liqlikni tahlil qilish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Mazkur tadqiqotda "Boburnoma"dagi O'rta Osiyo toponimlari tizimli ravishda tarixiy-lingvistik jihatdan tahlil qilinib, ularning etimologik va grammatik xususiyatlari kompleks yondashuv asosida yoritildi. Shuningdek, Bobur tomonidan berilgan etimologik izohlarning ilmiy asoslanganligi lingvistik tahlil orqali ochib berildi hamda asarning o'zbek toponimikasi tarixini o'rganishdagi o'rni yanada aniqlashtirildi.

Tadqiqot metodlari: Mazkur tadqiqotda qo'yilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirish

jarayonida zamonaviy tilshunoslik va tarixiy geografiya fanlarida keng qo'llaniladigan bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Xususan, tarixiy-lingvistik, qiyosiy, deskriptiv va manbashunoslik metodlari tadqiqotning nazariy va amaliy asosini tashkil etdi.

Tarixiy-lingvistik metod "Boburnoma"da uchraydigan toponimlarning kelib chiqishi, tarixiy shakli va ularning hozirgi nomlar bilan bog'liqligini aniqlashda qo'llanildi. Ushbu metod orqali joy nomlarining vaqt o'tishi bilan fonetik, morfologik va semantik jihatdan qanday o'zgarishlarga uchragani tahlil qilindi. Masalan, asarda uchraydigan Toshkand toponimi hozirgi Toshkent, Bizak nomi esa Jizzax shaklida qo'llanilayotgani tarixiy-lingvistik tahlil asosida ko'rsatildi. Shuningdek, Sayxun daryosi nomining keyinchalik Sirdaryo nomi bilan almashganligi tarixiy manbalar bilan qiyoslab izohlandi.

Bu metod yordamida Bobur tomonidan berilgan etimologik izohlarning lingvistik asoslari ham tahlil qilindi. Jumladan, Ko'hak toponimining tojikcha ko'h ("tog") va -ak (kichraytirish affiksi) asosida shakllangani tarixiy-lingvistik jihatdan asoslab berildi.

Qiyosiy metod asarda qayd etilgan toponimlarni hozirgi geografik nomlar bilan solishtirish, shuningdek, "Boburnoma" ma'lumotlarini boshqa tarixiy-geografik manbalar bilan taqqoslashda qo'llanildi. Ushbu metod orqali bir xil hududga oid joy nomlarining turli manbalarda qanday nomlar bilan tilga olingani aniqlashtirildi.

Xususan, "Boburnoma"dagi toponimlar ****Abu Rayhon Beruniy****ning "Hindiston", "Qonuni Mas'udiy" asarlarida keltirilgan geografik ma'lumotlar bilan qiyoslandi. Natijada ayrim joy nomlarining tarixiy barqarorligi, ayrimlarining esa nom almashinuvi jarayoni ilmiy asosda yoritildi. Masalan, Zarafshon daryosining qadimgi manbalarda Ko'hak nomi bilan yuritilgani qiyosiy tahlil orqali tasdiqlandi.

Deskriptiv metod "Boburnoma"dagi toponimlarni tavsiflash, ularning struktur xususiyatlarini aniqlash va tasniflash jarayonida qo'llanildi. Ushbu metod yordamida toponimlarning tarkibiy tuzilishi, affikslar ishtiroki va semantik qatlamlari izchil bayon qilindi.

Masalan, ikki komponentli toponimlar (Shahrisabz, Qorako'l, Oqqapchig'ay) hamda affiksli toponimlar (-on, -ob, -tu qo'shimchalari bilan yasalgan Ohangaron, Murg'ob, Olmotu kabi nomlar) deskriptiv metod asosida tavsiflandi. Bu metod asarda uchraydigan geografik atamalar (jar, yayloq, dovon, koriz, sahro va boshqalar)ning semantik xususiyatlarini ochib berishda ham muhim ahamiyat kasb etdi.

Manbashunoslik metodi tadqiqotning asosiy metodologik tayanchlaridan biri bo'lib, "Boburnoma"dagi toponimik ma'lumotlarning ishonchliligi va ilmiy qiymatini aniqlashda qo'llanildi. Ushbu metod orqali asar boshqa tarixiy-geografik va ilmiy manbalar bilan solishtirilib, undagi ma'lumotlarning haqqoniyligi tekshirildi.

Xususan, "Boburnoma"dagi joy nomlari "Hudud ul-olam", "Buxoro tarixi" hamda Beruniy asarlaridagi geografik ma'lumotlar bilan qiyosiy tahlil qilindi. Natijada Bobur tomonidan berilgan toponimik ma'lumotlarning aksariyati tarixiy manbalar bilan mos kelishi va ilmiy jihatdan asosli ekanligi aniqlandi.

Metodlarning kompleks qo'llanilishi. Mazkur tadqiqotda yuqorida sanab o'tilgan metodlar alohida-alohida emas, balki o'zaro uzviy bog'liq holda, kompleks tarzda qo'llanildi. Bu yondashuv "Boburnoma"dagi O'rta Osiyo toponimlarini tarix, til va geografiya kesishmasida chuqurroq tahlil qilish imkonini berdi hamda tadqiqot natijalarining ilmiy ishonchliligini oshirdi.

Natijalar. Tadqiqot jarayonida "Boburnoma"da qayd etilgan O'rta Osiyo toponimlari tarixiy-lingvistik jihatdan tahlil qilinib, ularning shakllanishi, rivojlanishi va hozirgi holati bilan bog'liq muhim natijalar aniqlandi. Asarda uchraydigan joy nomlarini tarixiy davomiyligi va lingvistik o'zgarish darajasiga ko'ra bir necha guruhga ajratish mumkinligi ma'lum bo'ldi.

1. O'z shaklini saqlab qolgan toponimlar. Tahlil natijalariga ko'ra, "Boburnoma"da tilga olingan toponimlarning muayyan qismi hozirgi kungacha deyarli o'zgarmagan holda saqlanib qolgan. Bunday joy nomlari orasida Samarqand, Buxoro, Andijon, Farg'ona, Hisor, Koson kabi

toponimlarni keltirish mumkin. Ushbu nomlarning tarixiy barqarorligi ularning qadimiy siyosiy, madaniy va iqtisodiy markazlar sifatida shakllanganligi bilan izohlanadi. Bu holat mazkur toponimlarning xalq og'zaki nutqida va yozma manbalarda uzluksiz qo'llanib kelganini ko'rsatadi.

2. Fonetik va morfologik o'zgarishga uchragan toponimlar. "Boburnoma"dagi toponimlarning yana bir qismi vaqt o'tishi bilan fonetik va morfologik o'zgarishlarga uchragani aniqlandi. Masalan, Toshkand toponimi hozirgi Toshkent, Bizak esa Jizzax shaklida qo'llaniladi. Shuningdek, Marg'inon → Marg'ilon, Qubo → Quva, Chir suyi → Chirchiq kabi misollar ham mazkur jarayonni tasdiqlaydi. Bu o'zgarishlar asosan talaffuz soddalashuvi, fonetik assimilatsiya hamda adabiy til me'yorlarining shakllanishi bilan bog'liq bo'lib, tarixiy-lingvistik taraqqiyotning tabiiy natijasi hisoblanadi.

3. Nom almashuviga uchragan toponimlar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ayrim toponimlar tarixiy jarayonlar natijasida butunlay yangi nom bilan almashgan. Xususan, Sayxun va Xo'jand suyi nomlari hozirgi davrda Sirdaryo nomi bilan yuritiladi. Bunday nom almashuvlari siyosiy, ma'muriy va madaniy omillar ta'sirida yuzaga kelgan bo'lib, hududning tarixiy rivoji bilan chambarchas bog'liqdir.

4. Toponimlarning struktur xususiyatlari. Tahlil shuni ko'rsatdiki, "Boburnoma"da uchraydigan toponimlarning ko'pchiligi ikki komponentli tuzilishga ega. Bunday toponimlar joy nomlarining aniqlik va tavsifiylik xususiyatini oshirishga xizmat qilgan. Masalan, Shahrisabz, Qorako'l, Oqqapchig'ay kabi nomlar tarkibida rang, sifat yoki geografik belgi ifodalangan.

Shuningdek, affiksli toponimlar ham salmoqli o'rin egallaydi. Tadqiqot davomida -on (-yon), -ob, -tu (-ot) affikslari faol qo'llanganligi aniqlandi: Ohangaron, So'zangaron, Murg'ob, Andarob, Olmotu, Chatu va boshqalar. Ushbu affikslar orqali yasalgan toponimlar suv obyektlari, relyef shakllari va aholi punktlarini ifodalashda xizmat qilgan.

5. Til qatlamlari va tillararo ta'sir. Olingan natijalar "Boburnoma"dagi toponimlar tizimida turkiy va eroniy (tojik) tillarning o'zaro ta'siri kuchli bo'lganini ko'rsatdi. Ayrim toponimlar turkiy asosda shakllangan bo'lsa, boshqalari eroniy tillarga xos affiks va leksik birliklar orqali yuzaga kelgan. Bu holat XV–XVI asrlarda O'rta Osiyo hududida tillararo aloqalar faol bo'lganini va toponimik tizim ko'p qatlamli ekanini tasdiqlaydi.

6. Umumiy xulosa natijalari. Umuman olganda, tadqiqot natijalari "Boburnoma"dagi O'rta Osiyo toponimlari tarixiy barqarorlik, fonetik-morfologik o'zgarish va nom almashuvi jarayonlarini o'zida mujassam etgan murakkab tizim ekanini ko'rsatdi. Ushbu toponimlar til taraqqiyoti, tarixiy geografiya va etnik jarayonlarni o'rganishda muhim ilmiy daliliy manba bo'lib xizmat qiladi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan toponimlarga berilgan izohlar faqat adabiy kuzatuvlar bilangina cheklanmay, balki muayyan ilmiy mantiqqa asoslangan tarixiy-lingvistik talqinlar sifatida namoyon bo'ladi. Bobur joy nomlarining kelib chiqishini izohlashda tabiiy muhit, relyef xususiyatlari, suv obyektlari, aholi faoliyati hamda til omillarini o'zaro bog'liq holda tushuntiradi. Bu holat "Boburnoma"ni oddiy xotira yoki voqeanoma asaridan ko'ra kengroq ilmiy ahamiyatga ega manbaga aylantiradi.

Natijalar bo'limida aniqlanganidek, toponimlarning bir qismi hozirgi kungacha deyarli o'zgarmagan holda saqlanib qolgan bo'lsa, ayrimlari fonetik va morfologik o'zgarishlarga uchragan, ba'zilar esa butunlay nom almashuviga duch kelgan. Mazkur jarayonlarni Bobur asarda bevosita yoki bilvosita izohlaydi. Masalan, u joy nomlarining o'zgarishini tabiiy sharoit, suv manbalarining joylashuvi yoki hududning strategik ahamiyati bilan bog'laydi. Bu yondashuv zamonaviy toponimik tadqiqotlarda ham muhim metodologik asos sifatida qaraladi.

Boburning etimologik izohlarida til omiliga alohida e'tibor qaratilishi muhim jihatlardan biridir. U turkiy va eroniy (tojik) tillar o'rtasidagi farqlarni sezgan holda, ayrim toponimlarning qaysi tilga mansubligini aniqlashga harakat qiladi. Masalan, Ko'hak, Kashmir, Qarshi kabi toponimlar izohida Bobur fonetik va semantik belgilarni hisobga oladi. Bu holat natijalar bo'limida aniqlangan turkiy va eroniy tillar o'zaro ta'sirining kuchli ekanligi haqidagi xulosani tasdiqlaydi.

Shuningdek, Boburning toponimlarga yondashuvida geografik realizm ustuvor ekanini

ko‘rish mumkin. U joy nomlarini tasvirlar ekan, ko‘pincha ularning tabiiy manzarasi — tog‘, daryo, vodi, botqoqlik yoki sahro bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Bu esa natijalar bo‘limida qayd etilgan geografik atamalar (jar, yayloq, dovon, koriz va boshqalar)ning toponimik tizimdagi faol ishtirokini ilmiy jihatdan izohlaydi.

Muhokama jarayonida shuni ta’kidlash joizki, “Boburnoma”dagi toponimlar tizimi tasodifiy emas, balki tarixiy, etnik va til jarayonlarining mantiqiy mahsulidir. Bobur joy nomlarini qayd etishda ularning ijtimoiy ahamiyatini ham hisobga oladi: muhim siyosiy markazlar, savdo yo‘llari yoki harbiy-strategik hududlar nomlari alohida aniqlik bilan beriladi. Bu holat ayrim toponimlarning nega tarixiy barqarorlikka ega bo‘lganini tushuntirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, “Boburnoma”da keltirilgan toponimik ma’lumotlar muallifning chuqur kuzatuvchanligi va ilmiy tafakkurga yaqin yondashuvini aks ettiradi. Bobur joy nomlarini tarix, til va geografiya kesishmasida talqin qilgani bilan o‘z davridan ancha ilgari ketgan ilmiy qarashlarni namoyon etadi. Shu jihatdan “Boburnoma” toponimik tadqiqotlar uchun nafaqat faktlar manbai, balki metodologik jihatdan ham qimmatli asar hisoblanadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Boburnoma O‘rta Osiyo toponimikasini o‘rganishda muhim tarixiy-lingvistik manba hisoblanadi. Asarda qayd etilgan joy nomlari XV–XVI asrlardagi hududiy tuzilish, siyosiy holat, etnik tarkib va tabiiy muhit haqida ishonchli ma’lumotlar beradi.

“Boburnoma”da uchraydigan toponimlar tarixiy barqarorlik, fonetik va morfologik o‘zgarish hamda nom almashuvi jarayonlarini o‘zida mujassam etgan murakkab tizim ekanligi aniqlandi. Bu holat joy nomlarining vaqt o‘tishi bilan til taraqqiyoti va ijtimoiy omillar ta’sirida o‘zgarib borishini yaqqol ko‘rsatadi.

Tadqiqot davomida toponimlarning etimologik va grammatik xususiyatlari tahlil qilinib, ularning katta qismi ikki komponentli tuzilishga ega ekani hamda -on, -ob, -tu kabi affikslarning faol qo‘llangani aniqlandi. Bu esa O‘rta Osiyo toponimik tizimida turkiy va eroniy tillarning o‘zaro ta’siri kuchli bo‘lganini tasdiqlaydi.

Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan berilgan toponimik izohlar ilmiy jihatdan muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ular muallifning til, tarix va geografiya masalalariga chuqur bilim va kuzatuvchanlik bilan yondashganini ko‘rsatadi. Bobur izohlarida tabiiy muhit, relyef va suv obyektlari bilan bog‘liq omillar muhim o‘rin tutadi.

Tadqiqot natijalari “Boburnoma”ning nafaqat tarixiy-memuar asar, balki toponimik tadqiqotlar uchun metodologik jihatdan ham qimmatli manba ekanini ko‘rsatdi. Asarda joy nomlarining kelib chiqishi va rivoji tarix, til va geografiya fanlari kesishmasida yoritilgan.

Xulosa qilib aytganda, “Boburnoma”dagi O‘rta Osiyo toponimlari tizimini o‘rganish o‘zbek toponimikasi tarixini chuqurroq anglash, tarixiy geografiyani tiklash hamda tillararo aloqalarni tadqiq etishda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqot natijalari kelgusida toponimik, tarixiy-lingvistik va manbashunoslik yo‘nalishidagi izlanishlar uchun mustahkam nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. — Toshkent: Fan nashriyoti, 1990. — 368 b. (Toponimlar va geografik tavsiflar asosan 50–180-betlarda).
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma / Mas’ul muharrir S. Azimjonov. — Toshkent: Sharq, 2008. — 412 b.
(O‘rta Osiyo joy nomlariga oid ma’lumotlar 72–210-betlar).
3. Abu Rayhon Beruniy. Hindiston (Hindlarning aqlga sig‘adigan va sig‘maydigan ta’limotlari haqida). — Toshkent: Fan, 1963. — 486 b.
(Geografik va etnonimik ma’lumotlar 90–160-betlar).
4. Abu Rayhon Beruniy. Qonuni Mas’udiy. — Toshkent: Fan, 1973. — 540 b.

(Geografik atamalar va joy nomlari 210–275-betlar).

5. Hudud ul-olam (“Dunyoning hadlari”) / Fors tilidan tarjima va izohlar bilan. — Toshkent: Sharq, 2008. — 352 b. (Oʻrta Osiyo geografik nomlari 45–120-betlar).

6. Hasanov U. Oʻzbek toponimikasi masalalari. — Toshkent: Fan, 1985. — 160 b. (Toponimlarning etimologiyasi va tasnifi 25–98-betlar).

7. Hasanov U. Geografik nomlar etimologiyasi. — Toshkent: Fan, 1979. — 148 b. (Tarixiy toponimlar tahlili 40–85-betlar).

8. Karimov Sh. Oʻzbek toponimikasi. — Toshkent: Universitet, 2006. — 220 b.

(Toponimlarning lingvistik xususiyatlari 60–140-betlar).

9. Mallayev N. Oʻzbek adabiyoti tarixi. 1-jild. — Toshkent: Oʻqituvchi, 1976. — 420 b. (Bobur ijodi va “Boburnoma”ga oid maʼlumotlar 280–305-betlar).

10. Ahmedov B. Oʻrta Osiyo tarixiy geografiyasi. — Toshkent: Fan, 1991. — 310 b. (Hududlar va tarixiy joy nomlari 110–190-betlar).

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

ARIFMETIK PROGRESSIYA FORMULALARI YORDAMIDA KIMYO MASALALARINI YECHISH

Artikbayeva Zamira Allayarovna,
TDPU p.f.n., professor.

Annotatsiya. Mazkur maqolada kimyo faniga oid masalalarni arifmetik progressiya formulalari yordamida yechish usullari haqida gap boradi. Shuningdek, maqolada bir qancha masalalar o'z yechimlari bilan berilgan.

Tayanch so'zlar: formulalar, masala, arifmetik progressiya, modda, uglerod, vodorod, kimyoviy hossalalar, litr, samaradorlik, uzviylik, izchillik.

РЕШЕНИЕ ХИМИЧЕСКИХ ЗАДАЧ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ФОРМУЛ АРИФМЕТИЧЕСКОЙ ПРОГРЕССИИ

Артикбаева Замира Аллаяровна,
ТТПУ им Низами, к.п.н., профессор

Аннотация. В данной статье речь идет о решении задач по химии с помощью формул арифметической прогрессии, а также даны несколько задач с решениями.

Ключевые слова: формулы, задача, арифметическая прогрессия, вещество, углерод, водород, химические свойства, литр, эффективность, связанность, последовательность.

SOLVING CHEMISTRY PROBLEMS USING ARITHMETIC PROGRESSION FORMULAS

Artikbayeva Zamira Allayarovna, TSPU, PhD professor.

Abstract. In this article solving problems in chemistry with a help of arithmetic progression formulas is discussed and also some tasks with solutions are given.

Key words: formulas, problem, arithmetic progression, substance, carbon, hydrogen, chemical properties, liter, efficiency, coherence, consistency.

Kirish. Biz darslarni o'tish jarayonida fanlararo bog'lanishni o'z vaqtida qo'llab borsak, darsning samaradorligi ortadi va o'quvchilarni bilimlari mustahkamlanadi.

Asosiy qism. Arifmetik progressiya va uning formulalarini o'tib yakun yasagandan so'ng kimyo fanidan bir nechta masalalar yechish mumkin.

Organik moddalarni gomologlarining molekulalik og'irliklarining qatori arifmetik progressiya hosil bo'lishini o'quvchilarga tushuntirish zarur.

Masalan: metan, etan, propan, butan va h.k.

To'yingan ochiq ketma-ketli uglerod vodorodning molekulalarini og'irliklari mana bunday ketma-ketlik hosil qiladi: 16; 30; 44; 58, bu qator arifmetik progressiya tashkil etadi, bu sonlar qatorining hadlar ayirmasi ga tengdir.

Gomologlarning matematik nuqtai nazaridan quyidagicha ta'rif berish mumkin. Molekulalar og'irliklari bir-biridan 14 u.b ga ortib boradigan tuzilishi va kimyoviy hossalari o'xshash moddalarni gomologlar deb ataladi. Gomologlarning hadlar ayirmasi formulasi bo'ladi, uning massasi 14 u.b ga teng.

Arifmetik progressiyaning istalgan hadi formulasi $a_n = a_1 + (n-1)d$ va hadlar yig'indisi $S_n = \frac{a_1 + a_n}{2} \cdot n$ formulasi asosida quyidagi masalalarni yechish mumkin.

1-masala: Agar ochiq ketma-ketlik to'yingan uglevodorodlar qatoridagi ikkinchi hadi molekulyar og'irligi 30 u.b ga teng bo'lsa, shu qatoridagi 10-had uglevodorodning molekulyar og'irligi qancha bo'ladi?

Yechimi: Berilgan:

$$a_2 = 30 \text{ u.b}$$

$$n = 10$$

$$d = 14$$

Topish kerak: $a_{10} = ?$ $a_1 = ?$

$$a_1 = a_2 - 14 = 30 - 14 = 16 \text{ u.b} \quad a_n = a_1 + (n-1)d$$

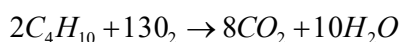
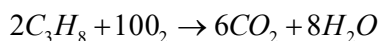
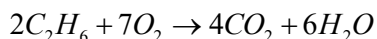
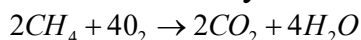
formulasiga berilganlarni qo'ysak:

$$a_{10} = 16 + (10-1) \cdot 14 = 142 \text{ u.b}$$

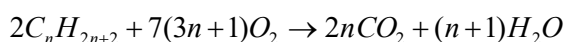
Javob: $a_{10} = 142 \text{ u.b}$

2-masala: To'yingan uglevodorodlar birinchi hadidan boshlab, dastlabki 14-hadining aralashmasi molga teng bo'lsa, shunday aralashma yonganda kislorodning qancha moli sarflanadi?

Yechimi: reaksiyalar tenglamasini tuzamiz:

.....

Aralashmadagi har bir uglevodorod mikrodiga sarflangan kislorod mol sonlari arifmetik progressiya hosil qiladi. Ya'ni 4; 7; 10; 13; ... a_n .

Berilgan:

$$a_1 = 4$$

$$n = 14$$

$$d = 7 - 4 = 3$$

Topish kerak:

$$a_{14} = ?$$

$$S_{14} = ?$$

$$1) \quad a_n = a_1 + d(n-1) \text{ formula bo'yicha } a_{14} = 4 + 3(14-1) = 4 + 3 \cdot 13 = 43 \text{ mol}$$

Javobi: $a_{14} = 43 \text{ mol}$

$$2) \quad S_n = \frac{a_1 + a_n}{2} \cdot n \text{ formulasiga asosan } S_{14} = \frac{4 + 43}{2} \cdot 14 = 47 \cdot 7 = 329 \text{ mol}$$

Javobi: $S_{14} = 329 \text{ mol}$

3-masala: Atsetilenning gomologik qatoridagi uglevodorodning molekulyar og'irliklari tenglamasi berilgan:

$$26 + 40 + 54 + \dots + x = 600$$

Molekulyar og'irligi x ga teng uglevodorodni 1 moli yonganda, normal holda qancha litr kislorod sarflanadi?

Berilgan:

$$a_1 = 26, \quad S_n = 600$$

$$a_n = x$$

$$d = 4$$

Topish kerak: $n = ? \quad x = ?$

Molekulyar og'irligi x ga teng uglevodorod qatoridagi hadlar sonini (n) topamiz.

Buning uchun $a_n = a_1 + (n-1)d$ formulasidan foydalanamiz.

$$x = 26 + (n-1) \cdot 4$$

$$x = 26 + 4n - 4 = 22 + 4n$$

$$x = 22 + 4n$$

$$4n = x - 22$$

$$n = \frac{x-22}{4}$$

Endi $S_n = \frac{a_1 + a_n}{2} \cdot n$ formulasidan foydalanib x ni topamiz.

$$600 = \frac{26+x}{2} \cdot \frac{x-22}{4}; 600 = \frac{(26+x) \cdot (x-22)}{8}; \text{ buni soddalashtirsak}$$

$$600 \cdot 8 = 8x + x^2 - 22 - 26 - 8x$$

$$4800 = x^2 + 4x - 312$$

$$x^2 + 4x - 5112 = 0$$

$$D = b^2 - 4ac$$

$$D = 16 - 4 \cdot 1 \cdot (-5112) = 16 + 20448 = 20464$$

$$X_{1,2} = \frac{-b \pm \sqrt{D}}{2a}; X_{1,2} = \frac{-4 \pm \sqrt{20464}}{2} = \frac{-4 \pm 143}{2}$$

$$X_1 = 119, X_2 = \frac{-277}{2} = -138.5$$

Bu tenglamani yechsak $x_1 = 119, x_2 = -138.5$ ikkinchi ildiz, ya'ni $x_2 = -138.5$ masala shartini qanoatlantirmaydi.

Shuning uchun $x = 119$

Asetilen qatoridagi uglevodorodning umumiy formulasi (C_nH_{2n-2}) dan foydalanib, molekuladagi C bilan H atomlarining sonini topamiz. Buning uchun C bilan H atomlarining atom og'irliklaridan foydalanib algebraik tenglama tuzamiz.

$$12n + 2n - 2 = 119$$

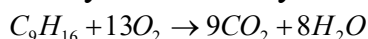
$$14n = 121$$

$$n = 8.64$$

Uglevodorod molekulasidagi uglerod atomi 8 ga teng, bunday bo'lsa, vodorod atomlarining soni $2 \cdot 8 - 2 = 14$

Izlanayotgan uglevodorodning formulasi C_9H_{16} .

Endi yonish reaksiyasining tenglamasini tuzamiz:

1 mol 13 mol. Reaksiya tenglamasi bo'yicha uglevodorodning 1 molini yonishiga kislorodning 13 moli sarflanadi.

Normal holda gazlarning 1 moli 22,4 litrga tengligi ma'lum, bunday bo'lsa 13 mol $O_2 = 13 \cdot 22,4 = 291,2$ litr.

Javob: 291,2 litr O_2

4-masala. Benzol gomologlari qatoridagi 5-hadi bilan 7-hadlari molekulyar og'irliklarining yig'indisi 324 u.b. qatordagi 6-hadning 0,25 mol yonganda normal holda qancha litr uglerod (IV) – oksid tuziladi?

Yechish: arifmetik progressiyaning asosiy xossasi $a_n = \frac{a_{n-1} + a_{n+1}}{2}$ formulasira asosan

$$a_6 = \frac{a_5 + a_7}{2} = \frac{324}{2} = 162, a_6 = 162$$

Uglerod va vodorod atomlarining atom og'irliklari va benzol gomologlarining umumiy formulasi (C_nH_{2n-6}) foydalanib, algebraik tenglama tuzamiz.

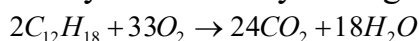
$$12n + 2n - 6 = 162$$

$$14n = 168$$

$$n = 12$$

Izlangan uglerod vodorod formulasi $C_{12}H_{18}$

Endi yonish reaksiyasining tenglamasini tuzamiz.

Reaksiya tenglamasi bo'yicha 2 mol $C_{12}H_{18}$ yonganda, 24 mol CO_2 chiqadi. 0,25 mol $C_{12}H_{18}$ yonganda X mol CO_2 chiqadi.

$$\text{Proporsiya tuzamiz: } \frac{2}{0,25} = \frac{24}{x}; 2x = 24 \cdot 0,25$$

$$X = \frac{24 \cdot 0,25}{2} = 3 \text{ mol } CO_2$$

$$3 \text{ mol } CO_2 = 3 \cdot 22,4 = 67,2 \text{ litr}$$

Javob: 67,2 litr CO_2

5-masala. Mana bu gomologlarning molekulyar og'irliklarining algebraik tenglamasi berilgan:

$$(x+1) + (x+15) + (x+29) + \dots + (x+85) = 406$$

Gomologlarning molekulyar og'irliklarini toping.

Yechish: Qatordagi birinchi gomologning molekulyar og'irligi a_1 , ikkinchisining a_2 , n -hadini a_n deb belgilab olamiz.

$$\text{Progressiya ayirmasi } d = a_2 - a_1 = (x+15) - (x+1) = 14$$

$$d = 14$$

$$a_n = x + 85$$

$$a_n = a_1 + d(n-1)$$

Bunda $a_n = x + 85$ qo'ysak
 $a_1 = x + 1$

$$x + 85 = x + 1 + 14(n - 1)$$

$$84 = 14n - 14$$

$$14n = 84 + 14 = 98$$

$$14n = 98$$

$$n = 7$$

$S_n = \frac{a_1 + a_n}{2} \cdot n$ formulasidan foydalanib

$$406 = \frac{x + 1 + x + 85}{2} \cdot 7 \quad 406 = \frac{2x + 86}{2} \cdot 7 \quad x = 15$$

x ning qiymati ma'lum, shuning uchun

$$a_1 = 15 + 1 = 15 + 1 = 16$$

$$a_2 = x + 15 = 15 + 15 = 30$$

$$a_3 = x + 29 = 15 + 29 = 34$$

.....

$$a_n = x + 85 = 15 + 85 = 100$$

Shunday qilib, ma'lum bir dars o'tganda uning boshqa fanlar bilan aloqadorligini chuqur ochib ko'rsata bilsak, u dars natijasi mustahkam bo'ladi.

Shunday qilib, ma'lum bir dars o'tganda uning boshqa fanlar bilan aloqadorligini chuqur ochib ko'rsata bilsak, u dars natijasi mustahkam bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Alimov SH.O. va b. Algebra. 8-9 sinf darsliklari. T., O'qituvchi. 2010.
2. Крамов В.С. Повторяем и систематизируем школьный курс алгебры и начала анализа. Москва, Посвещение, 1990.
3. Maktabda kimyo. Ta'limiy jurnal. Toshkent 2013y, 6 (54) son

JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA PEDAGOGIK VAZIYATLARDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

*Bobojonov Ne'matjon Shonazarovich,
Urgench davlat universiteti o'qituvchisi*

Annotatsiya Ushbu maqolada zamonaviy o'quvchilarning jismoniy tarbiya darslarida faol ishtirok etishiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi pedagogik va psixologik muammolar tahlil qilinadi. Jumladan, o'tirgan turmush tarzi, stress, ruhiy zo'riqish, motivatsiyaning pastligi, nosog'lom ovqatlanish hamda jismoniy tayyorgarlik darajasining yetarli emasligi kabi omillar o'quvchilarning jismoniy faolligini cheklovchi asosiy sabablar sifatida ko'rib chiqiladi.

Tadqiqotda jismoniy tarbiya darslarida pedagogik vaziyatlardan samarali foydalanish orqali o'quvchilarning psixologik to'siqlarini yengib o'tish, ularning ichki motivatsiyasini kuchaytirish va sog'lom turmush tarziga bo'lgan ijobiy munosabatini shakllantirish imkoniyatlari asoslab beriladi. Muammoni hal etishda o'qituvchi, psixolog, murabbiy va tibbiyot xodimlarining hamkorlikdagi faoliyatini o'z ichiga olgan kompleks yondashuvning ahamiyati yoritiladi.

Shuningdek, o'quvchilarning psixo-pedagogik xususiyatlarini o'rganish jarayonida ularning mashg'ulotlardagi xatti-harakati, stressga munosabati va emotsional holatini kuzatish natijalari tahlil qilinadi. Tadqiqot xulosalari jismoniy tarbiya darslari samaradorligini oshirish, sport mashg'ulotlariga qiziqishni kuchaytirish va sog'lom avlodni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya; sport; pedagogik vaziyat; motivatsiya; psixologik to'siqlar; sog'lom turmush tarzi; psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlash; o'quvchilar.

Shunday qilib, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi sifatiga professor-o'qituvchilar tarkibining zamonaviy raqamli texnologiyalarni yetarli darajada egallamaganligi, shuningdek, ularning ta'lim jarayonidagi roli va didaktik salohiyatini to'liq anglamasligi sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari raqamli axborot-ta'lim muhitida samarali faoliyat yuritishga yetarli darajada tayyor bo'lmay qolmoqda.

Bo'lajak pedagog shaxsining shakllanishi o'qitish jarayonida amalga oshadi va bu jarayon uning kasbiy-pedagogik tayyorgarligining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biri talabalarida tanlagan kasbiga qiziqishni shakllantirish, mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, ijodiy izlanishga intilishni rag'batlantirish hamda o'z faoliyatini refleksiv tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirishdan iboratdir.

Pedagogik adabiyotlar va ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlash masalasi hozirgi davrda dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Zamonaviy jamiyat va ishlab chiqarish tizimi o'z rolini anglay oladigan, chuqur nazariy bilimlarga ega, kasbiy ko'nikma va malakalarni egallagan, raqobat sharoitida samarali faoliyat yurita oladigan, o'zini o'zi rivojlantirish, o'z-o'zini o'qitish va takomillashtirishga qodir mutaxassisga ehtiyoj sezmoqda. Pedagog shaxsini shakllantirish va oliy pedagogik ta'lim tizimida mutaxassislar tayyorlash masalalari qator tadqiqotchilar tomonidan keng yoritilgan.

So'nggi o'n yilliklarda pedagoglarni kasbiy tayyorlash nazariyasi va amaliyoti bo'yicha xorijiy hamda milliy tajribalarni o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, Buyuk Britaniya, Germaniya, AQSh, Norvegiya va G'arbiy Yevropa mamlakatlarida pedagoglarni tayyorlash tizimlari, pedagogik mahoratni rivojlantirish, o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish masalalari ilmiy tadqiqotlar obyekti bo'lib kelmoqda. Ushbu tajribalar bo'lajak pedagoglarda refleksiv fikrlash, ilmiy-tadqiqotchilik yondashuvi va innovatsion faoliyatni rivojlantirish zarurligini tasdiqlaydi.

Har bir pedagog o'z pedagogik mahoratini doimiy ravishda takomillashtirib borishi lozim. Pedagogik mahorat — bu pedagog faoliyatining eng yuqori bosqichi bo'lib, ijodiy yondashuv, innovatsion fikrlash va uzluksiz professional o'sishda namoyon bo'ladi. Pedagog ijodkorligi ta'lim va tarbiya jarayonining mazmuni va tuzilmasida yangilik yaratish, pedagogik vaziyatlarni

ilmiy asosda tahlil qilish va amaliy yechimlar ishlab chiqishda namoyon bo'ladi.

Zamonaviy pedagog faoliyati ko'p qirrali ijodkorlikni, tadqiqotchilik qobiliyatlarini, tashabbuskorlik, faollik, kuzatuvchanlik, nostandart fikrlash, boy tasavvur va intuitiv qarorlar qabul qilish qobiliyatlarini talab etadi. Ayniqsa, raqamli axborot-ta'lim muhiti sharoitida pedagogdan kognitiv va raqamli ko'nikmalarni uyg'unlashtira olishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi jamiyat mustaqil qaror qabul qila oladigan, o'z harakatlari uchun mas'uliyatni zimmasiga oladigan va tez o'zgarayotgan sharoitlarga moslasha oladigan mutaxassislarga ehtiyoj sezmoqda. Shu bois pedagogik ta'lim nazariyasida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishga qaratilgan yangi metodik yondashuvlar ishlab chiqilmoqda. Ushbu yondashuvlarning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- ijtimoiy-iqtisodiy omillar: ta'limda shaxs manfaatlarini ustuvor qo'yish, yangi qadriyatlarning shakllanishi, ta'lim oluvchining individual rivojlanishiga yo'naltirilgan muhitni yaratish;
- amaliy omillar: innovatsion ta'lim muassasalari faoliyati uchun keng dunyoqarashga ega, kommunikativ va raqamli ko'nikmalarga ega pedagoglarni tayyorlash zarurati;
- nazariy omillar: fanlararo integratsiya, psixologik-pedagogik fanlar asosida pedagogning kasbiy ongini, refleksiyasini va shaxsiy o'sishini rivojlantirish.

Pedagog o'qitish jarayonini talaba bilan hamkorlikda tashkil eta olishi, universitet imkoniyatlaridan samarali foydalanib, bo'lajak mutaxassisni kelgusidagi kasbiy faoliyatga tayyorlashi lozim. Pedagoglarni tayyorlash texnologiyalari talabani bilish jarayonidagi faolligini oshirishga, uzluksiz o'z-o'zini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Bu jarayon shaxsiy ta'lim trayektoriyasi, individual o'quv rejalari va raqamli ta'lim platformalari orqali ta'minlanadi.

Pedagogik tayyorgarlikni individuallashtirish bo'lajak biologiya o'qituvchisining kognitiv-raqamli kompetensiyasini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Talaba o'z kasbiy portretini shakllantiradi, pedagogik konsepsiya va faoliyat strategiyasini ishlab chiqadi, zamonaviy raqamli vositalar asosida professional munosabatlarni loyihalaydi.

Ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bo'lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi ularning kasbiy faoliyatga tayyorligi, axborot texnologiyalarini egallashi va samarali kommunikatsiya olib borish qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Pedagogik vazifalarni hal etish ko'nikmalarini shakllantirishda uzluksiz kasbiy ta'lim va shaxsga yo'naltirilgan rivojlanish g'oyasi yetakchi ahamiyatga ega. Ushbu jarayonda pedagog shaxsining kasbiy shakllanishida professor-o'qituvchining roli hal qiluvchi hisoblanadi.

Kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish natijasi sifatida bo'lajak pedagogning kasbiy faoliyatga tayyorligi shakllanadi va u quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

- maqsad-motivatsion komponent — kasbiy va shaxsiy rivojlanishga yo'naltirilganlik;
- mazmuniy komponent — kognitiv-raqamli bilimlar tizimini egallash;
- operatsion komponent — pedagogik, tadqiqot va raqamli faoliyat usullarini qo'llay olish.

Mutaxassislar fikriga ko'ra, pedagogik faoliyatga to'liq psixologik tayyorlik — bu shaxsning barqaror va vaziyatga mos tayyorgarligini ta'minlovchi sifatlar majmuasidir. Ushbu tayyorgarlik pedagogning kasbiy faoliyatida samaradorlikni ta'minlaydi.

Pedagogik faoliyatga vaziyatli tayyorlik o'quv vazifasini anglash, faoliyatni rejalashtirish, mos metodlarni tanlash va kutilayotgan natijaga erishishga intilishda namoyon bo'ladi. Barqaror kasbiy tayyorlik esa kasbning ijtimoiy ahamiyatini anglash, mas'uliyat hissi, ijodiy va mustaqil faoliyat yuritish qobiliyati bilan tavsiflanadi.

Bo'lajak pedagoglarning kasbiy tayyorligida muhim o'rin tutuvchi tarkibiy qism — kognitiv-raqamli kompetensiya bo'lib, u motivatsion, kognitiv, axborotiy va refleksiv komponentlardan tarkib topadi.

Ushbu mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy ta'lim sharoitida psixologik omillar talabalarning jismoniy tarbiya darslaridagi faolligi va sportdagi muvaffaqiyatida muhim o'rin egallaydi. Pedagogik vaziyatlardan maqsadli va ilmiy asoslangan holda foydalanish talabalarda

sport faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo'lgan aqliy, emotsional va irodaviy ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Talabaning hissiy holati, ruhiy barqarorligi va motivatsiya darajasi uning jismoniy mashg'ulotlardagi natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois jismoniy tarbiya darslarida psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlash stressni boshqarish, motivatsiyani oshirish hamda mashg'ulotlar va musobaqalar jarayonida diqqatni jamlashga yordam beruvchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Talabalarning jismoniy tarbiyasida pedagogik vaziyatlardan foydalanishning psixologik va pedagogik asoslarini o'rganish jarayonida bir qator tadqiqot usullaridan foydalanildi. Jumladan, jismoniy mashg'ulotlar davomida talabalarning xatti-harakatlarini kuzatish, ularning turli jismoniy faoliyat turlarida ishtiroki, stressli vaziyatlarga munosabati tahlil qilindi. Shuningdek, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish maqsadida jismoniy tarbiya va sportga oid ilmiy maqolalar, o'quv dasturlari, o'quv qo'llanmalar hamda normativ hujjatlar o'rganildi.

Jismoniy tarbiya – bu o'quvchilarning jismoniy rivoji bilan bir qatorda sog'lomlashtirish faoliyatini takomillashtirish, gigiyenik ko'nikmalarni shakllantirish va sog'lom turmush tarzini qaror toptirishga yo'naltirilgan uzluksiz pedagogik jarayondir. Jismoniy tarbiya inson hayot tarzining ajralmas qismi bo'lib, sog'liqni mustahkamlash, sport faoliyati orqali shaxsning ruhiy va jismoniy uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Sport esa jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirish, sog'liqni mustahkamlash va aniq sport natijalariga erishishga yo'naltirilgan jismoniy mashqlar va musobaqalar majmuasini o'z ichiga oladi. Sport faoliyati individual yoki jamoaviy shaklda amalga oshirilishi mumkin bo'lib, professional va havaskor sportchilar tomonidan bajariladi.

Jismoniy tarbiya va sportda pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlash – bu mashg'ulotlar jarayonida talabalarning ruhiy holatini barqarorlashtirish, pedagogik vaziyatlar orqali ularning ijobiy motivatsiyasini shakllantirish va shaxsiy rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar tizimidir.

Talabalarning jismoniy tarbiya va sportga bo'lgan munosabati turlicha namoyon bo'ladi. Ayrim talabalar sport mashg'ulotlariga yuqori qiziqish va ishtiyoq bilan yondashib, sport klublari va jamoalar faoliyatida faol ishtirok etadilar hamda yuqori natijalarga erishishga intiladilar. Boshqa talabalar esa jismoniy faollikka yetarlicha qiziqish bildirmasligi, o'z jismoniy imkoniyatlarini past baholashi yoki sport faoliyatida o'zini noqulay his qilishi mumkin. Bunday holatlar ularning mashg'ulotlarda faol ishtirok etishiga to'sqinlik qiladi.

Talabalar uchun jismoniy tarbiya ularning sog'ligi, jismoniy tayyorgarligi va umumiy farovonligi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq zamonaviy sharoitda talabalar jismoniy faollikka to'liq jalb etilishiga to'sqinlik qiluvchi bir qator muammolarga duch kelmoqdalar. Ushbu muammolar quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

1. Passiv turmush tarzi. Talabalarning ko'p vaqtini kompyuter va auditoriya mashg'ulotlarida o'tkazishi jismoniy faollikning pasayishiga olib keladi.

2. Stress va psixologik muammolar. Yuqori o'quv yuklamasi, tashvish va ruhiy zo'riqish muntazam jismoniy mashg'ulotlarga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

3. Motivatsiyaning yetishmasligi. Ayrim talabalar jismoniy faollikning ahamiyatini yetarlicha anglamaydilar.

4. Nosog'lom ovqatlanish. Noto'g'ri ovqatlanish odatlari jismoniy tayyorgarlikka salbiy ta'sir etadi.

5. Sport infratuzilmasining yetishmasligi. Ba'zi ta'lim muassasalarida sport zallari va maydonchalarning yetarli emasligi mashg'ulotlar samaradorligini pasaytiradi [1, 68–70-betlar].

Mazkur muammolarni hal etish psixologlar, jismoniy tarbiya o'qituvchilari, murabbiylar va tibbiyot xodimlarining o'zaro hamkorligini talab qiluvchi kompleks yondashuvni taqozo etadi. Jismoniy tarbiya darslarida pedagogik vaziyatlardan maqsadli foydalanish orqali talabalarning jismoniy faollikka bo'lgan ehtiyoji va sog'lom turmush tarziga qiziqishini shakllantirish muhimdir.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, pedagogik vaziyatlar asosida tashkil etilgan psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlash talabalarining jismoniy tarbiya va sportga bo'lgan munosabatini ijobiy tomonga o'zgartiradi. Motivatsiya bilan ishlash, ijobiy fikrlashni rivojlantirish, maqsadlarni belgilash va ularga erishish strategiyalarini shakllantirish orqali talabalar jismoniy faollikning ahamiyatini chuqur anglay boshlaydilar.

E.A. Kolkina, E.G. Fomenko va G.A. Novoselovalarning "Zamonaviy universitet talabalari uchun jismoniy tarbiyaning psixologik va pedagogik jihatlari" nomli tadqiqotlarida jismoniy tarbiyaning talabalar ruhiy va jismoniy salomatligiga ta'siri yoritilgan. Mualliflar sport mashg'ulotlarini tashkil etishda psixologik yordam va qulay pedagogik muhit yaratishning muhimligini ta'kidlaydilar.

Shuningdek, N.V. Yeroxova tadqiqotlarida jismoniy tarbiya jarayonini rejalashtirishda talabalarining individual psixologik va fiziologik xususiyatlarini hisobga olish zarurligi qayd etilgan. Muallif pedagogik qo'llab-quvvatlash orqali jismoniy tarbiyaga bo'lgan qiziqishni rivojlantirishni asosiy shartlardan biri sifatida ko'rsatadi.

Umuman olganda, jismoniy tarbiya darslarida pedagogik vaziyatlardan foydalanish talabalarda motivatsiya, o'ziga ishonch, diqqatni jamlash, stressga chidamlilik, muloqot va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa sport mashg'ulotlari samaradorligini oshirish, yuqori natijalarga erishish va sog'lom turmush tarzini shakllantirish uchun qulay pedagogik-psixologik muhit yaratadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jismoniy tarbiya darslarida pedagogik vaziyatlardan maqsadli, tizimli va ilmiy asoslangan holda foydalanish talaba shaxsining jismoniy, ruhiy hamda ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogik vaziyatlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarining ichki motivatsiyasini kuchaytirish, stress va psixologik to'siqlarni yengib o'tish, o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish hamda ijobiy emotsional holatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy talabalar jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarida o'tirgan turmush tarzi, yuqori stress darajasi, jismoniy faollikka qiziqishning pasayishi, o'z jismoniy imkoniyatlarini past baholash hamda sport infratuzilmasining yetarli emasligi kabi muammolarga duch kelmoqdalar. Bunday sharoitda jismoniy tarbiya darslarida pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlashni pedagogik vaziyatlar orqali tashkil etish mashg'ulotlar samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari jismoniy tarbiya jarayonida psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlashning integratsiyasi talabalarining jismoniy faollikka bo'lgan munosabatini ijobiy tomonga o'zgartirishini, ularda jamoada ishlash, muloqot qilish, stressga chidamlilik va maqsadga yo'naltirilganlik kabi muhim hayotiy ko'nikmalarni rivojlantirishini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, pedagogik vaziyatlardan foydalanish sog'lom turmush tarzini shakllantirish va sport faoliyatiga barqaror qiziqishni ta'minlashga xizmat qiladi.

TAVSIYALAR Tadqiqot natijalariga tayangan holda quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Pedagogik vaziyatlardan tizimli foydalanish Jismoniy tarbiya darslarini rejalashtirishda talabalarining psixologik holati, individual xususiyatlari va jismoniy tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda turli pedagogik vaziyatlardan foydalanish tavsiya etiladi.

Psixologik qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish Stress, xavotir va o'ziga ishonchsizlikni kamaytirish maqsadida jismoniy tarbiya darslarida psixologlar bilan hamkorlikda treninglar va motivatsion mashg'ulotlar tashkil etish lozim.

Motivatsiyani oshirishga yo'naltirilgan usullarni joriy etish Rag'batlantirish, musobaqa elementlari, shaxsiy yutuqlarni baholash va ijobiy fikr-mulohaza berish orqali talabalarining jismoniy faollikka bo'lgan qiziqishini oshirish maqsadga muvofiq.

Individual yondashuvni ta'minlash Talabalarining jismoniy va psixologik imkoniyatlarini inobatga olgan holda individual mashg'ulot dasturlarini ishlab chiqish jismoniy tarbiya

samaradorligini oshiradi.

Kompleks yondashuvni amalga oshirish Jismoniy tarbiya jarayonida o'qituvchi, psixolog, murabbiy va tibbiyot xodimlari o'rtasida hamkorlikni yo'lga qo'yish tavsiya etiladi.

Sport muhitini rivojlantirish Ta'lim muassasalarida sport zallari va maydonchalarini zamonaviy talablar asosida jihozlash, sport to'garaklari va ommaviy sport tadbirlarini tashkil etish talabalar faolligini oshiradi.

Monitoring va baholash tizimini joriy etish Talabalarining jismoniy rivojlanishi va faolligini muntazam monitoring qilish, reyting va baholash tizimlari orqali individual yutuq va muammolarni aniqlash hamda tegishli pedagogik choralar ko'rish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Kolkina E.A., Fomenko E.G., Novoselova G.A. Zamonaviy universitet talabalarining jismoniy tarbiyasining psixologik va pedagogik jihatlari // Pedagogika va psixologiya muammolari. – 2019. – №2. – B. 68–70.
2. Kolkina E.A., Fomenko E.G., Novoselova G.A. Talabalar jismoniy faolligini oshirishda kompleks yondashuvning ahamiyati // Jismoniy tarbiya va sport nazariyasi. – 2020. – №1. – B. 11–16.
3. Yeroxova N.V. Talabalarning jismoniy tarbiya va sportga bo'lgan qiziqishini shakllantirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari // Ta'lim va tarbiya muammolari. – 2018. – №4. – B. 80–84.
4. Smirnov V.I., Petrova L.N. Sport faoliyatida psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlashning o'rni // Sport psixologiyasi asoslari. – Moskva: Akademiya, 2017. – B. 293–298.
5. Ivanov A.P. Jismoniy tarbiya darslarida baholash va monitoring tizimlari // Jismoniy tarbiya metodikasi. – Sankt-Peterburg: Piter, 2019. – B. 223–228.

YOSH SPORTCHILARNI YENGIL ATLETIKAGA TAYYORLASHDA METODIK YONDASHUVLARNING EVOLYUTSIYASI

Elquliyeva Feruza Dilmurod qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti, jismoniy madaniyat fakulteti, Jismoniy tarbiya va sport kafedrası o'qituvchisi.

Annotatsiya. Mazkur maqolada yosh sportchilarni yengil atletikaga tayyorlash jarayonida qo'llaniladigan metodik yondashuvlarning shakllanishi va bosqichma-bosqich rivojlanish evolyutsiyasi ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Tadqiqotda an'anaviy tayyorgarlik usullaridan zamonaviy, individuallashtirilgan va kompetensiyaviy yondashuvlarga bo'lgan metodik o'zgarishlarning mazmuni ochib berilgan. Yosh davrining fiziologik va psixologik xususiyatlarini hisobga olish asosida mashg'ulot jarayonini individuallashtirish, jismoniy sifatlarini rivojlantirishda innovatsion trenaj vositalari hamda diagnostik nazorat texnologiyalaridan foydalanish zarurati asoslab berilgan. Shuningdek, sportchilarni musobaqaga tayyorlash jarayonida motor qobiliyatlar, harakat koordinatsiyasi va emotsional barqarorlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan zamonaviy metodik yondashuvlarning samaradorligi yoritilgan. Olingan natijalar yosh sportchilarni yengil atletikaga tayyorlash metodikasini takomillashtirishda metodik yondashuvlar evolyutsiyasini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: yengil atletika, yosh sportchilar, metodik yondashuvlar, tayyorgarlik metodikasi, metodik evolyutsiya, jismoniy sifatlar, individual yondashuv, musobaqaga tayyorgarlik, diagnostika, motor qobiliyatlar.

Kirish. Bugungi kunda jamiyatning barcha jabhalarida jismoniy faollikning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, yosh avlodning jismoniy salohiyatini rivojlantirish, ularda sog'lom turmush tarzini shakllantirish hamda sport faoliyati orqali barkamol shaxsni tarbiyalash masalalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Sport faoliyati nafaqat sog'liqni mustahkamlash, balki intizom, iroda, mas'uliyat va maqsadga intilish kabi shaxsiy sifatlarini shakllantirishda ham muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur jarayonda yengil atletika yoshlar o'rtasida eng ommabop va universal sport turlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. U yugurish, sakrash va uloqtirish kabi tabiiy harakatlar asosida insonning umumiy harakat faoliyatini rivojlantiradi hamda yosh sportchilarda tezkorlik, kuch, bardoshlik, chaqqonlik va harakat koordinatsiyasi kabi jismoniy sifatning shakllanishiga xizmat qiladi. Shu bois yengil atletikaga tayyorlash jarayonida qo'llaniladigan metodik yondashuvlar doimiy ravishda takomillashib, zamon talablari asosida evolyutsion rivojlanib bormoqda.

Yengil atletika mashg'ulotlarini tashkil etishda yosh sportchilarning yosh, anatomik va fiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda metodik yondashuvlarni tanlash muhim ahamiyatga ega. Dastlabki bosqichlarda an'anaviy, normativlarga asoslangan mashg'ulot tizimi ustuvor bo'lgan bo'lsa, keyingi davrlarda differensial, tizimli va individuallashtirilgan yondashuvlar shakllandi. Hozirgi kunda esa kompetensiyaviy, innovatsion va ilmiy asoslangan metodik yondashuvlar yosh sportchilar tayyorgarligida yetakchi o'rin egallamoqda.

Mazkur maqolada yosh sportchilarni yengil atletikaga tayyorlashda metodik yondashuvlarning bosqichma-bosqich rivojlanish jarayoni, ya'ni ularning evolyutsiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqot pedagogik yondashuvlar, sport fiziologiyasi, motor qobiliyatlar nazariyasi hamda mashg'ulot jarayonini ilmiy asosda rejalashtirish konsepsiyalariga tayangan holda olib borildi. Ushbu yondashuvlar mashg'ulot jarayonida nafaqat jismoniy, balki psixologik, motivatsion va irodaviy tayyorgarlikni ham ta'minlash zarurligini ko'rsatadi.

Pedagogik nazariyalarga ko'ra, sportchining shaxs sifatida har tomonlama rivojlanishi ta'lim va tarbiya jarayonida kompleks va tizimli metodik yondashuvni talab etadi. Zamonaviy

metodikalarda mashg'ulotlar jarayoni sportchilarda mustaqil fikrlash, o'z faoliyatini baholash va nazorat qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilmoqda. Shu bilan birga, musobaqaga psixologik tayyorgarlikni ta'minlash ham metodik yondashuvlar evolyutsiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda.

Sport fiziologiyasi nuqtai nazaridan, yosh sportchilarda yuklamalarni belgilashda ularning yoshga xos rivojlanish xususiyatlarini inobatga olish zarur. Xususan, 10–12 yoshli sportchilarda markaziy nerv tizimining yetilmaganligi mashg'ulot yuklamalarini me'yorlash va mashqlar ketma-ketligini to'g'ri tashkil etishni talab etadi. Shu sababli zamonaviy metodik yondashuvlarda funksional imkoniyatlarni bosqichma-bosqich rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Motor qobiliyatlar nazariyasiga muvofiq, tezkorlik, kuch, bardoshlik, chaqqonlik va harakat koordinatsiyasi o'zaro uzviy bog'liq holda rivojlanadi. Metodik yondashuvlar evolyutsiyasi jarayonida ushbu qobiliyatlarni rivojlantirishda o'yinli, variativ va motivatsion mashg'ulot shakllaridan foydalanish samarali ekanligi ilmiy jihatdan asoslangan. Bu esa yosh sportchilarni yengil atletikaga tayyorlash metodikasini yanada takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Shuningdek, o'quv-mashg'ulot jarayonini rejalashtirish nazariyasi sportchi tayyorgarligini qisqa va uzoq muddatli davrlarga bo'lish, yillik, oylik, haftalik va kunlik rejalarni ishlab chiqishni talab qiladi. Bu jarayonda mashqlarning xilma-xilligi, ularning intensivligi va bosqichma-bosqich ortib borishi hisobga olinadi. Bolalarda tayyorgarlikning dastlabki bosqichlarida funksional zaxiralarni shakllantirish, bazaviy harakatlar orqali texnika elementlarini o'rgatish ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Nihoyat, yoshga, jinsga va individual psixofiziologik xususiyatlarga qarab yuklama va mashg'ulot uslubini tanlash – bu tadqiqotdagi asosiy ilmiy-metodologik tamoyil hisoblanadi. Mana shu individual yondashuv bolalarda ortiqcha charchoq va zo'riqlashlarning oldini olish, musobaqaga samarali tayyorgarlik ko'rish, va eng muhimi, sportga bo'lgan qiziqish va mehrni oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot jarayonida yosh sportchilarni yengil atletikaga tayyorlashda zamonaviy metodik yondashuvlarning samaradorligini aniqlash maqsadida kompleks ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotda 10–15 yosh oralig'idagi sportchilar ishtirok etdi. Ular yosh xususiyatlariga muvofiq uchta tayyorgarlik guruhiga ajratildi:

- 10–11 yosh — boshlang'ich tayyorgarlik guruhi;
- 12–13 yosh — o'rta tayyorgarlik guruhi;
- 14–15 yosh — yuksak tayyorgarlik guruhi.

Har bir guruhdagi sportchilarning jismoniy holati va tayyorgarlik darajasi 6 oy davomida muntazam kuzatildi. Tajriba boshida va yakuniy bosqichda olingan ko'rsatkichlar qiyosiy tahlil qilindi, bu esa metodik yondashuvlarning samaradorligini aniqlash imkonini berdi.

Mashg'ulot jarayonining samaradorligini baholash maqsadida yosh sportchilarning asosiy jismoniy sifatlari quyidagi testlar orqali diagnostika qilindi:

- Tezlik — 30 va 100 metr masofaga yugurish orqali;
- Bardoshlik — 800–1200 metr masofaga yugurish orqali;
- Kuch — sakrash mashqlari, korpusni ko'tarish va og'irlik bilan bajariladigan mashqlar orqali;
- Motor qobiliyatlar va koordinatsiya — harakatli o'yinlar va kompleks testlar asosida baholandi.

Olingan natijalar yosh guruhlari kesimida tahlil qilinib, metodik yondashuvlarning evolyutsion rivojlanishiga mos ravishda baholandi.

Tadqiqot doirasida turli yosh guruhlari uchun maxsus individuallashtirilgan mashg'ulot dasturlari ishlab chiqildi. Ushbu modellarda quyidagi omillar ustuvor hisobga olindi:

Har bir sportchining nafaqat yoshi, balki uning fiziologik rivojlanish darajasi, mushak kuchi, yurak-qon tomir tizimi va markaziy asab tizimining yetukligi e'tiborga olindi. Bu ortiqcha

yuklamaning oldini olish va sog'liqni saqlashga xizmat qildi.

Mashg'ulot yuklamalari sportchilarning tayyorgarlik darajasiga mos ravishda bosqichma-bosqich oshirildi. Bu metodik yondashuv organizmning moslashuvchanligini oshirishga va funksional imkoniyatlarni kengaytirishga xizmat qildi.

Mashg'ulotlar texnik tayyorgarlik, tezkorlik va bardoshlikni rivojlantirishga yo'naltirildi. Har bir maqsad sportchilarning yoshi va musobaqaga tayyorgarlik bosqichiga muvofiq belgilandi.

O'yinli mashg'ulotlar sportchilarning qiziqishini oshirdi va motivatsiyani kuchaytirdi. Intervalli yuklamalar esa qisqa vaqt ichida yuqori samaradorlikka erishish imkonini berdi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, metodik yondashuvlarning takomillashuvi bilan sportchilarning jismoniy tayyorgarligi bosqichma-bosqich oshib borgan.

Mashg'ulot jarayonida quyidagi metodik vositalarning yuqori samaradorligi aniqlandi:

Intervalli yugurishlar yuqori intensivlikdagi yugurish va qisqa dam olish oralig'ini o'z ichiga olgan mashqlar majmuasi bo'lib, tezlik va bardoshlik sifatlarini kompleks rivojlantirishga xizmat qildi. Ushbu usul yurak-qon tomir tizimi faoliyatini faollashtirdi, mushaklarning kislorodga bo'lgan ehtiyojini oshirdi va anaerob imkoniyatlarni kuchaytirdi. Ayniqsa, 12–15 yoshli sportchilarda intervalli yugurishlar chidamlilik zaxiralarining kengayishiga olib keldi.

O'yinli mashqlar sportchilarning emotsional holatini barqarorlashtirdi, mashg'ulotlarga bo'lgan qiziqishni oshirdi va harakat koordinatsiyasini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Bu metod yosh sportchilarda psixologik tayyorgarlikni kuchaytirishda muhim omil bo'ldi.

Har bir sportchining individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda yuklama belgilanishi mashg'ulot samaradorligini oshirdi va jarohatlanish xavfini kamaytirdi.

Olingan natijalar yosh sportchilarni yengil atletikaga tayyorlashda metodik yondashuvlarning evolyutsion rivojlanishi mashg'ulot samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etishini tasdiqlaydi.

Arqon (skakalka) bilan sakrash mashqlari yurak-qon tomir tizimini rivojlantirishda samarali metodik vosita hisoblanadi. Ushbu mashqlar umumiy jismoniy holatni yaxshilaydi, mushak faoliyatini faollashtiradi, harakat koordinatsiyasini rivojlantiradi hamda ritmni his qilish qobiliyatini mustahkamlaydi. Skakalka bilan bajariladigan mashqlar yosh sportchilar uchun oddiy, biroq yuqori samaradorlikka ega aerob yuklama sifatida qo'llanilib, metodik yondashuvlarning evolyutsion rivojlanishida muhim o'rin egallaydi.

Nafas olishga yo'naltirilgan mashqlar yosh sportchilar organizmining bardoshlilikini oshirish va mashg'ulotlardan keyingi tiklanish jarayonini tezlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu mashqlar nafas olish mushaklarini mustahkamlaydi, kislorod almashinuvini yaxshilaydi hamda organizmning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi. Shuningdek, nafasni ongli boshqarish sportchilarning psixologik holatini barqarorlashtiradi, emotsional zo'riqishni kamaytiradi va musobaqaga tayyorgarlik jarayonida ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Yosh sportchilarda harakatlarni aniq va to'g'ri bajarish ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida texnik to'g'rilash mashqlari qo'llanildi. Ushbu jarayonda vizual (namuna ko'rsatish, harakatlarni ko'rgazmali tushuntirish) va taktil (harakatlarni bevosita tuzatish) metodlardan keng foydalanildi. Mazkur mashqlar sportchilarning harakat koordinatsiyasini yaxshilash, noto'g'ri shakllangan texnikani bartaraf etish va tananing optimal holatini saqlashga yordam berdi. Ayniqsa, boshlang'ich tayyorgarlik bosqichidagi sportchilar uchun ushbu metodik yondashuv muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, yosh sportchilarni yengil atletikaga tayyorlashda metodik yondashuvlarning evolyutsion rivojlanishini hisobga olgan holda mashg'ulot jarayonini tashkil etish yuqori samaradorlikni ta'minlaydi. Individual yondashuv va differensiallashtirilgan mashg'ulot metodlarining joriy etilishi sportchilarning jismoniy tayyorgarligi va funksional imkoniyatlarini sezilarli darajada oshirdi.

Tadqiqot davomida quyidagi xulosalar asoslandi:

jismoniy sifatlarni kompleks rivojlantirish sport natijalarini yaxshilashga xizmat qiladi; mashg'ulotlarning muntazamligi va aniq maqsadga yo'naltirilganligi tayyorgarlik samaradorligini belgilaydi;

nazorat va tahlil jarayonining tizimli tashkil etilishi mashg'ulot sifatini oshiradi.

Amaliy tavsiyalar

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

individual mashg'ulot rejalarini umumta'lim maktablari va sport maktablarining real shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda ishlab chiqish;

mashg'ulot jarayonida diagnostika va monitoring usullarini muntazam joriy etish, jumladan, dastlabki va yakuniy nazorat testlarini o'tkazish;

interaktiv, o'yinli va qiziqarli mashg'ulot shakllari orqali yosh sportchilarda sport faoliyatiga nisbatan ijobiy munosabat va barqaror motivatsiyani shakllantirish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axmedov, A., & Xolboyev, M. (2021). Sport mashg'ulotlarini tashkil etish va rejalashtirish metodikasi. Toshkent: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" nashriyoti.

2. Rasulov, B. A. (2020). Yosh sportchilarni tayyorlashda yondashuvlar. Buxoro: "Ilm ziyo" nashriyoti.

3. Norqulov, A. T., & Tursunov, S. R. (2022). Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasi. Pedagogik mahorat jurnali, 1(4), 58–64.

4. Platonov, V. N. (2019). Sistema podgotovki sportsmenov v olimpiyskom sporte. Moskva: Fizkultura i sport.

5. Matyushin, G. I. (2018). Dvigatel'nye sposobnosti: teoriya i metodika razvitiya. Sankt-Peterburg: Piter.

6. Usmonxo'jayev, I. I., & Axmedova, D. R. (2023). Bolalarda motor qobiliyatlarni rivojlantirishning nazariy asoslari. Jismoniy tarbiya va sport (ilmiy-uslubiy jurnal), 2(1), 12–20.

7. Bompa, T. O., & Carrera, M. (2021). Periodization: Theory and Methodology of Training (6th ed.). Champaign, IL: Human Kinetics.

8. Qurbonov, J. M. (2020). Yosh sportchilarni tayyorlashda zamonaviy texnologiyalar. Sport ilmi, 5(3), 43–49.

9. Khodjaev, O. B. (2022). Sport mashg'ulotlarini nazorat qilish va baholash tizimi. Samarqand: SamDU nashriyoti.

10. World Athletics (2023). Coaching Guidelines for Youth Athletics. Retrieved from <https://www.worldathletics.org>

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA RASM CHIZISH VOSITASIDA TARBIYALANUVCHILARIDA KREATIV KO'NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH MEKANIZMI

*Isomova Farog'at Tojiddin qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Ijodkorlik va hissiy ko'nikmalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik hamda ularning kognitiv jarayonlarga ta'siri zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda muhim ilmiy muammo sifatida qaralmoqda. Maktabgacha ta'lim yoshida ushbu jarayonlarni rivojlantirish samaradorligini oshirishda tasviriy faoliyat, xususan rasm chizish muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida sog'lom tarbiyalanuvchilarda rasm chizish faoliyati asosida kreativ ko'nikmalarni rivojlantirish mexanizmi tahlil qilinadi.

Faol kognitiv paradigma doirasida rasm chizish jarayonining bolalarda tasavvur, divergent tafakkur, emotsional ifoda va o'zini namoyon etish kabi kognitiv va hissiy jarayonlarni faollashtirishdagi roli ochib beriladi. Tadqiqotda rasm chizish faoliyatining tarbiyalanuvchilarning kreativ fikrlashi, estetik didi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga ta'siri asoslab berilgan. Olingan natijalar rasm chizish maktabgacha yoshdagi bolalarda kreativ ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishning samarali pedagogik mexanizmi ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kreativ ko'nikmalar; rasm chizish faoliyati; tasviriy faoliyat; kognitiv jarayonlar; hissiy rivojlanish; divergent tafakkur; maktabgacha ta'lim; pedagogik mexanizm

1. Kirish Ijodkorlik zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda shaxs rivojining muhim kognitiv va emotsional komponenti sifatida qaraladi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, ijodkorlik — bu g'oyalarni yangilash, qayta ishlash va yangi shaklda ifodalash bilan bog'liq bo'lgan murakkab kognitiv-emotsional faoliyat bo'lib, u maxsus aqliy jarayonlar hamda hissiy holatlar ishtirokida namoyon bo'ladi (Gnezda, 2011). Ayniqsa, maktabgacha yosh davrida ijodkorlik bolaning tafakkuri, tasavvuri, hissiy tajribasi va o'zini ifodalash qobiliyatining jadal rivojlanishi bilan xarakterlanadi.

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, ijodkorlik va hissiy ko'nikmalar o'rtasida murakkab va ko'p qirrali bog'liqlik mavjud bo'lib, ushbu o'zaro ta'sir kognitiv jarayonlarning samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi (Besançon & Lubart, 2015; Lubart et al., 2015). Mazkur jarayonlar, ayniqsa, bolalik davrida faoliyat asosida shakllanadi. Shu bois maktabgacha ta'lim tizimida bolaning tabiiy ijodiy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik vositalardan maqsadli foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jahonning rivojlangan mamlakatlari tajribasi (Fransiya, Finlyandiya, Yaponiya, Janubiy Koreya) maktabgacha ta'limda tasviriy faoliyat, xususan rasm chizish orqali bolalarning ijodiy tafakkuri, estetik didi va mustaqil fikrlashi samarali rivojlantirilayotganini ko'rsatadi. Ushbu mamlakatlarda maktabgacha ta'lim dasturlarida rasm chizish faoliyati bolaning kognitiv, hissiy va ijtimoiy rivojini ta'minlovchi kompleks pedagogik vosita sifatida qaraladi.

O'zbekiston Respublikasida ham maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, bolalarni har tomonlama intellektual, ijodiy va ma'naviy rivojlantirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, "Maktabgacha ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi", davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlarida bolalarda kreativ fikrlash, tasavvur va ijodiy faoliyatni rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bu jarayonda tasviriy faoliyat, ayniqsa rasm chizish bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda kreativ ko'nikmalarni

shakllantirishning samarali vositasi sifatida e'tirof etilmoqda.

Rasm chizish jarayoni bolaning tasavvuri, divergent tafakkuri, hissiy ifodasi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini faollashtiradi. Ushbu faoliyatda bola atrof-muhitni idrok etish, obrazlar yaratish, rang va shakllar orqali o'z ichki hissiyotlarini ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladi. Natijada, rasm chizish nafaqat estetik tarbiya vositasi, balki maktabgacha yoshdagi bolalarda kreativ ko'nikmalarni rivojlantirish mexanizmini amalga oshiruvchi muhim pedagogik omil sifatida namoyon bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida sog'lom tarbiyalanuvchilarda rasm chizish faoliyati asosida kreativ ko'nikmalarni rivojlantirish mexanizmi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot rasm chizish faoliyatining bolalarda ijodiy fikrlash, hissiy barqarorlik va kognitiv faollikni shakllantirishdagi o'rnini ochib berishga qaratilgan.

So'nggi yillarda kreativlikni rivojlantirish masalasi maktabgacha ta'lim pedagogikasida alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllanmoqda. Zamonaviy tadqiqotlarda kreativlik nafaqat yakuniy mahsulot (chizma, rasm), balki ijodiy jarayonning o'zi orqali namoyon bo'ladigan murakkab faoliyat sifatida talqin qilinmoqda (Bonnardel et al., 2023). Ushbu yondashuv maktabgacha yoshdagi bolalar faoliyatini baholashda natijadan ko'ra jarayonga e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi.

Tasviriy faoliyat doirasida rasm chizish aynan jarayonga yo'naltirilgan ijodiy faoliyat sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chunki rasm chizish boladan oldindan qat'iy rejalashtirilgan yechimni emas, balki vaziyatga mos ravishda rang, shakl va kompozitsiyani tanlashni talab qiladi. Bu esa bolaning kognitiv moslashuvchanligi va kreativ qaror qabul qilish qobiliyatini faollashtiradi (Runco, 2014).

Zamonaviy psixologik-pedagogik tadqiqotlarda kreativ ko'nikmalar divergent tafakkur, tasavvur kengligi, muammoli vaziyatlarda noodatiy yechim topish va o'z fikrini erkin ifodalash kabi komponentlar orqali tavsiflanadi (Guilford, 1967; Torrance, 2008). Mazkur komponentlarning aksariyati rasm chizish faoliyati jarayonida tabiiy ravishda namoyon bo'ladi. Bola chizish jarayonida namunaga qat'iy bog'lanmagan holda o'z tasavvuriga tayangan holda obraz yaratadi, ranglar o'rtasida erkin tanlov qiladi va natijani oldindan to'liq bashorat qilmaydi.

Shu nuqtai nazardan, rasm chizish faoliyatini kreativ ko'nikmalarni rivojlantirish mexanizmi sifatida ko'rib chiqish metodik jihatdan asosli hisoblanadi. Mazkur mexanizmda ijodiy faollik quyidagi bosqichlar orqali amalga oshadi: hissiy rag'batlanish → tasavvur faollashuvi → kognitiv tanlov → ijodiy yechim. Ushbu ketma-ketlik bolaning individual tajribasi va ichki motivatsiyasiga tayanadi, bu esa kreativ rivojlanishning barqarorligini ta'minlaydi.

Xalqaro tadqiqotlarda qayd etilishicha, tasviriy faoliyat bilan muntazam shug'ullangan maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqil fikrlash, o'zini baholash va refleksiya elementlari erta shakllana boshlaydi (Winner, Goldstein & Vincent-Lancrin, 2013). Bu holat rasm chizishning faqat estetik emas, balki rivojlantiruvchi funksiyasini ham tasdiqlaydi. Ayniqsa, rasm chizish jarayonida bolaning xatoga yo'l qo'yishdan qo'rqmasligi, erkin tajriba o'tkazishi kreativ ko'nikmalar shakllanishining muhim sharti sifatida e'tirof etiladi.

O'zbekiston maktabgacha ta'lim amaliyotida esa rasm chizish faoliyatini ko'pincha an'anaviy, reproduktiv mashg'ulot sifatida tashkil etish holatlari uchrab turadi. Bu esa tasviriy faoliyatning kreativ salohiyatidan to'liq foydalanishga to'sqinlik qiladi. Shu sababli rasm chizishni kreativ ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik mexanizm sifatida qayta konseptualashtirish zarurati yuzaga kelmoqda.

Mazkur tadqiqot maktabgacha ta'lim tashkilotlarida rasm chizish faoliyati vositasida tarbiyalanuvchilarda kreativ ko'nikmalarni rivojlantirish mexanizmini aniqlash va ilmiy asoslashga qaratilgan. Tadqiqot dizayni pedagogik tajriba-sinov yondashuviga asoslangan bo'lib,

unda kreativ ko'nikmalarning shakllanish dinamikasi rasm chizish faoliyatini joriy etishdan oldin va keyin qiyosiy tahlil qilindi.

Tadqiqotda aralash metodologik yondashuv qo'llanildi, ya'ni sifat va miqdoriy usullar o'zaro uyg'unlikda olib borildi. Bunday yondashuv maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy rivojini faqat natijaviy ko'rsatkichlar orqali emas, balki ijodiy jarayonning o'zini tahlil qilish imkonini berdi. Tadqiqot dizayni jarayonga yo'naltirilgan kreativlik konsepsiyasiga (Runco, 2014; Bonnardel et al., 2023) tayangan holda ishlab chiqildi.

Tadqiqot tajriba-sinov (pre-test – post-test) modeli asosida tashkil etildi. Ushbu model rasm chizish faoliyatiga asoslangan metodik ta'sir natijasida tarbiyalanuvchilarda kreativ ko'nikmalarning rivojlanish darajasidagi o'zgarishlarni aniqlash imkonini berdi.

Tajriba uch bosqichda amalga oshirildi:

diagnostik bosqich (boshlang'ich holatni aniqlash),

tajriba bosqichi (rasm chizish faoliyatiga asoslangan mashg'ulotlarni joriy etish),

yakuniy baholash bosqichi (qayta sinov).

Umumiy tadqiqot muddati 4 oy davom etdi. Tajriba davomida rasm chizish mashg'ulotlari haftasiga 2 marotaba, 25–30 daqiqalik faoliyat shaklida tashkil etildi. Mashg'ulotlar maktabgacha ta'lim dasturi doirasida, lekin maxsus ishlab chiqilgan kreativ topshiriqlar asosida olib borildi.

Tadqiqot maktabgacha ta'lim tashkilotining katta guruh tarbiyalanuvchilari (5–6 yosh) ishtirokida o'tkazildi. Tadqiqotda sog'lom, rivojlanishida og'ishlar kuzatilmagan bolalar qatnashdi. Guruh tarkibi yosh va umumiy rivojlanish darajasi bo'yicha nisbatan bir xil bo'lib, bu natijalarning ishonchligini ta'minlashga xizmat qildi.

Tadqiqot tabiiy pedagogik muhitda — maktabgacha ta'lim muassasasining tasviriy faoliyat mashg'ulotlari jarayonida olib borildi. Bu esa bolalarning xulq-atvori va ijodiy faolligini sun'iy sharoitlarsiz kuzatish imkonini berdi.

Tajriba bosqichida rasm chizish faoliyati an'anaviy reproduktiv yondashuvdan farqli ravishda, kreativ jarayonga yo'naltirilgan holda tashkil etildi. Mashg'ulotlar davomida bolalarga tayyor namunalarni ko'chirish emas, balki ochiq tipdagi ijodiy topshiriqlar taklif etildi. Jumladan:

mavzuni erkin talqin qilish,

rang va shakllarni mustaqil tanlash,

syujetni bolaning shaxsiy tajribasiga asoslab yaratish.

Rasm chizish jarayonida tarbiyachi yo'naltiruvchi va rag'batlantiruvchi rolni bajardi, ammo ijodiy qarorlar qabul qilish jarayoniga bevosita aralashmadi. Bu yondashuv bolalarda tashabbuskorlik, mustaqil fikrlash va ijodiy xavfsizlik muhitini shakllantirishga xizmat qildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ma'lumotlarni yig'ish usullaridan foydalanildi:

pedagogik kuzatuv,

bolalar rasmlarini tahlil qilish,

tarbiyachilar uchun kuzatuv varaqalari,

kreativ ko'nikmalarni baholash mezonlari.

Rasm mahsulotlari divergent tafakkur, tasavvur boyligi, rang va kompozitsiya erkinligi kabi ko'rsatkichlar asosida tahlil qilindi. Sifat tahlili kontent tahliliga tayangan holda amalga oshirildi (Bardin, 2013; Mayring, 2010). Baholash jarayonida sub'ektivlikni kamaytirish maqsadida mezonlar oldindan ishlab chiqildi va bir xil talqin qilindi.

Shu tariqa, qo'llanilgan materiallar va usullar rasm chizish faoliyatining maktabgacha yoshdagi bolalarda kreativ ko'nikmalarni rivojlantirish mexanizmini aniqlash va ilmiy asoslash imkonini berdi.

Ushbu tadqiqotda tajriba-sinov (pre-test/post-test) dizayni asosida rasm chizish faoliyatining

maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarida kreativ ko'nikmalarni rivojlantirishga ta'siri o'rganildi. Tadqiqot aralash metodologiyaga tayandi: ma'lumotlar miqdoriy va sifat tahlili uyg'unligida qayta ishlanib, kreativ rivojlanish dinamikasi "jarayon + mahsulot" birlikda baholandi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi o'zgaruvchilar kuzatildi:

1. kreativ fikrlash komponentlari (tasavvur, divergent yechimlar, erkin kompozitsiya);
2. hissiy-ifodaviy ko'rsatkichlar (rang tanlovi, obrazlar orqali kayfiyat ifodasi, emotsional barqarorlik);
3. faoliyatni boshqarish ko'nikmalari (topshiriqni rejalash, davomiylik, diqqatni ushlab turish);
4. ijodiy tashabbus (mustaqil g'oya taklifi, yangi element qo'shish, qayta ishlashga intilish).

Ma'lumotlarni yig'ish vositalari sifatida: tarbiyachining kuzatuv varaqalari, rasm mahsulotlarini ekspert baholash, jarayonli kuzatuv (faoliyat bosqichlari bo'yicha), hamda qisqa refleksiv suhbat elementlari (bola rasm mazmunini qisqacha izohlashi) qo'llanildi. Sifat tahlilida kontent tahlili yondashuvi asosiy metod sifatida tanlanib, rasm mazmuni va ifoda usullari kodlandi (Bardin, 2013; Mayring, 2010). Sub'ektivlikni kamaytirish maqsadida kodlash mezonlari oldindan ishlab chiqildi va baholash bir xil talqin asosida amalga oshirildi.

Maktabgacha yoshdagi tarbiyalanuvchilarda faoliyatni boshqarish ko'nikmalari (diqqatni jamlash, topshiriqqa rioya qilish, emotsiyani boshqarish va moslashuvchanlik) tarbiyachi kuzatuvlari asosida baholandi. Baholashda uchta ustuvor yo'nalish ajratildi:

- inhibitsiya (o'z impulsini nazorat qilish, "shoshilmasdan bajarish");
- moslashuvchanlik (rang, shakl va yechimni o'zgartira olish);
- emotsional nazorat (noqulaylik yoki xatoga munosabat, rasmni davom ettirish).

Har bir indikator 3 darajada qayd etildi: past–o'rtacha–yuqori. Ushbu ko'rsatkichlar kreativ jarayonni qo'llab-quvvatlovchi psixologik "tayanch" sifatida talqin qilindi.

Kognitiv-hissiy ko'nikmalar rasm chizish jarayonidagi emotsional ifoda va tasavvuriy mazmun orqali baholandi. Bunda quyidagi mezonlar asosiy bo'ldi:

- his-tuyg'uni rang va obraz bilan ifodalash darajasi;
- bir rasm ichida emotsional mazmunni saqlash (barqarorlik);
- mavzuga nisbatan shaxsiy munosabat (sub'ektiv mazmun);
- "boshqacha ko'rish" va noodatiy elementlardan foydalanish (kreativ emotsional ifoda).

Zarur hollarda bola rasm mazmunini 1–2 jumla bilan izohladi; bu izohlar rasm tahlilini boyituvchi qo'shimcha sifat ma'lumot sifatida qayd etildi.

Kreativ ko'nikmalar jarayonga bog'liq ekani hisobga olinib, rasm chizishdagi faol jalb etilish alohida kodlandi. Jarayon quyidagi toifalarda qayd etildi:

1. faoliyatdan chalg'ish / uzilish;
2. faoliyatda, ammo passiv (ko'rsatma kutish);
3. faoliyatda, qisman mustaqil (kichik ko'mak bilan);
4. faoliyatda, to'liq mustaqil (g'oya, rang, syujetni o'zi tanlaydi).

Ushbu kodlash kreativ rivojlanish mexanizmining "harakatdagi" ko'rinishini aniqlashga xizmat qiladi.

Rasm mahsulotlari kreativlikka xos quyidagi indikatorlar bo'yicha baholandi:

- g'oyaning yangiligi (odatiy emasligi);
- kompozitsion erkinlik (qolipdan chiqish);
- detallilik va boyitish (qo'shimcha elementlar);
- ranglar bilan ishlash (moslik, kontrast, kayfiyat);

- o‘zgarish kiritish (rasmni qayta ishlash, takomillashtirish).

Baholashda “faqat chiroylilik” emas, aynan ijodiy qaror va ifoda mezon sifatida tanlandi.

Yakuniy tahlilda barcha manbalar (kuzatuv, jarayon kodlari, mahsulot tahlili, qisqa izohlar) uchburchak (triangulyatsiya) asosida birlashtirildi. Bu yondashuv kreativ ko‘nikmalar rivojini bir yoqlama emas, balki jarayon–natija–xulq-atvor uyg‘unligida tushuntirishga imkon berdi. Natijalar jadval va tavsifiy tahlil ko‘rinishida umumlashtirildi.

Xulosa. Tajriba-sinov dizayni asosida olib borilgan tahlillar rasm chizish faoliyatini jarayonga yo‘naltirilgan tarzda tashkil etish maktabgacha yoshdagi tarbiyalanuvchilarda kreativ ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun samarali mexanizm ekanini ko‘rsatdi. Ayniqsa, rasm chizish jarayonida hissiy ifoda, tasavvur faolligi, moslashuvchan fikrlash va ijodiy tashabbusning kuchayishi kuzatildi. Aralash tahlil yondashuvi esa kreativ rivojlanishni “faqat mahsulot” emas, “ijodiy jarayon” sifatida ham baholashga imkon berdi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Abduqodirova, D. M. (2021). Maktabgacha yoshdagi bolalarning bilish faoliyatini rivojlantirishda didaktik o‘yinlarning o‘rni. Toshkent: TDPU nashriyoti.
2. Aliqulova, G. S. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv qiziqishni shakllantirish metodikasi. *Pedagogika va psixologiya jurnali*, 4(2), 56–62.
3. Aripova, S. R. (2019). Bolalarda bilishga ehtiyoj va tafakkurni rivojlantirishning psixologik asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya.
4. Ismoilova, N. M. (2022). Maktabgacha ta’limda o‘yin va eksperiment faoliyatining kognitiv rivojlanishga ta’siri. *Maktabgacha ta’lim va rivojlanish*, 3(1), 41–48.
5. Karimova, Z. M. (2020). Kognitiv faoliyatni rivojlantirishda loyiha faoliyatining pedagogik imkoniyatlari. *Zamonaviy ta’lim*, 6(3), 77–83.
6. Mirzayeva, M. Y. (2021). Maktabgacha yoshdagi bolalarning kognitiv rivojlanishini monitoring qilish va diagnostika mezonlari. *Ilmiy-amaliy tadqiqotlar jurnali*, 5(1), 102–108.
7. Safarova, D. K. (2018). Maktabgacha yoshdagi bolalarda bilish faolligini shakllantirishning pedagogik sharoitlari. Toshkent: O‘qituvchi.
8. Toshpulatova, L. N. (2019). Bolalarda kognitiv rivojlanishning bosqichlari va yosh xususiyatlari. *Ta’lim va innovatsiya*, 2(4), 63–70.
9. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
10. Piaget, J. (1964). Cognitive development in children: Development and learning. *Journal of Research in Science Teaching*, 2(3), 176–186.

ZAMONAVIY TA'LIM JARAYONIDA TABIIY FANLAR O'QITUVCHILARINING EKOLOGIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING DOLZARBLIGI

Jo'rayeva Lola Ismatullayevna

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim jarayonida tabiiy fanlar o'qituvchilarining ekologik madaniyatini rivojlantirishning dolzarbligi, mazmuni va ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan keng yoritilgan. Bundan tashqari ekologik madaniyatning nazariy asoslari, uning o'qituvchi shaxsida namoyon bo'lish shakllari hamda o'qituvchilarga ta'sir mexanizmlari tahlil qilingan. Tabiiy fanlar o'qituvchilari ekologik qadriyatlar, bilimlar, ko'nikma va munosabatlarni o'qituvchilarga yetkazuvchi asosiy manba sifatida ko'rilgan bo'lib, ularning kasbiy faoliyatida ekologik madaniyatni rivojlantirish nafaqat ta'lim jarayonining samaradorligini, balki yosh avlodning tabiatga nisbatan ongli munosabatini shakllantirishni ham ta'minlashi uchun sharoit yaratilishi muhimligi nazariy ma'lumotlar asosida bayon etilgan. Maqolada ekologik madaniyatni rivojlantirishda "Yashil makon", "Barqaror rivojlanish maqsadlari", "Ekologik ta'lim konsepsiyasi" kabi davlat dasturlarining ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: ekologik madaniyat, tabiiy fanlar, ekologik ta'lim, o'qituvchi kompetensiyasi, barqaror rivojlanish, innovatsion metodlar, ekologik tafakkur, ekologik qadriyatlar, ekologik mas'uliyat, pedagogik texnologiyalar, integrativ yondashuv.

Аннотация. В данной статье широко освещаются актуальность, содержание и значение развития экологической культуры учителей естественных наук в современном образовательном процессе с научно-теоретической точки зрения. Кроме того, проанализированы теоретические основы экологической культуры, формы ее проявления в личности педагога, механизмы воздействия на учащихся. Учителя естественнонаучных дисциплин рассматривались как основной ресурс, передающий учащимся экологические ценности, знания, умения и установки, в профессиональной деятельности которых на основе теоретических данных была сформулирована важность создания условий для того, чтобы развитие экологической культуры обеспечивало не только эффективность образовательного процесса, но и формирование у подрастающего поколения осознанного отношения к природе. В статье освещается значение таких государственных программ, как "зеленое пространство", "цели устойчивого развития", "концепция экологического образования" в развитии экологической культуры.

Ключевые слова: экологическая культура, естественные науки, экологическое образование, компетентность педагога, устойчивое развитие, инновационные методы, экологическое мышление, экологические ценности, экологическая ответственность, педагогические технологии, интегративный подход.

Annotation. In this article, the relevance, content and significance of the development of the ecological culture of teachers of Natural Sciences in the process of modern education are widely covered scientifically and theoretically. In addition, the theoretical foundations of ecological culture, its forms of manifestation in the personality of the teacher and the mechanisms of influence on students were analyzed. Teachers of Natural Sciences are seen as the main source of communication of environmental values, knowledge, skills and attitudes to students, and the importance of creating conditions in their professional activities so that the development of an ecological culture ensures not only the effectiveness of the educational process, but also the formation of a conscious attitude of the younger generation towards nature is expressed. The article highlights the importance of state programs such as "green space", "Sustainable Development Goals", "environmental education concept" in the development of ecological culture.

Keywords: ecological culture, natural sciences, environmental education, teacher competence,

sustainable development, innovative methods, environmental thinking, environmental values, environmental responsibility, pedagogical technologies, integrative approach.

Kirish. XXI asr insoniyat oldiga global ekologik muammolarni hal etish zaruratini keskin qo'ymoqda. Iqlim o'zgarishi, tabiiy resurslarning kamayishi, bioxilma-xillikning yo'qolishi, atrof-muhitning ifloslanishi kabi muammolar nafaqat alohida mamlakat, balki butun sayyoraning barqaror rivojlanishiga tahdid solmoqda. Shu nuqtai nazardan, ekologik madaniyatni shakllantirish va rivojlantirish ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, tabiiy fanlar o'qituvchilari bu jarayonda asosiy yetakchi kuch sifatida maydonga chiqadi, chunki ular o'quvchilarga nafaqat ilmiy bilim, balki tabiatga ongli munosabatni singdirish mas'uliyatini ham o'z zimmasiga oladilar. Zamonaviy ta'lim tizimi o'qituvchidan nafaqat o'z fanini mukammal bilishni, balki ekologik qadriyatlarni ilgari surish, tabiatni asrash, yashil tafakkurni shakllantirish kabi pedagogik mahoratni ham talab qiladi. Shu bois, tabiiy fanlar biologiya, geografiya, kimyo, fizika kabi yo'nalishlarda dars beruvchi pedagoglarning ekologik madaniyatini rivojlantirish masalasi bugungi kunda dolzarbdir. O'qituvchining ekologik madaniyati uning tabiatga, jamiyatga va o'z kasbiga bo'lgan mas'uliyatli munosabatida namoyon bo'ladi.

Mavzuning dolzarbligi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan "Yashil makon", "Atrof-muhitni muhofaza qilish milliy strategiyasi", shuningdek, 2022–2026-yillarda Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi kabi davlat dasturlari ekologik ta'lim va tarbiyani kuchaytirishga qaratilgan muhim tashabbuslardir. Ushbu hujjatlarda ta'lim muassasalarida ekologik madaniyatni shakllantirish, yosh avlodni tabiatni asrash ruhida tarbiyalash, o'qituvchilarning ekologik kompetensiyasini oshirish masalalari ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan.

Asosiy mazmun. Ekologik madaniyat - bu insonning tabiat bilan o'zaro munosabatini anglash, ekologik qadriyatlarga e'tiborli bo'lish, ekologik xavfsizlikni ta'minlashga intilish, shuningdek, ekologik muammolarni hal etishda faol ishtirok etish qobiliyatidir. Tabiiy fanlar o'qituvchisi ana shu qadriyatlarni o'quvchilarga yetkazuvchi vositachi, tarbiyachi va yo'lko'rsatkich sifatida maydonga chiqadi. Shuning uchun pedagogning ekologik madaniy darajasi o'quvchilarning dunyoqarashi va amaliy faoliyatida muhim rol o'ynaydi.

Bugungi kunda ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalar, innovatsion metodlar, interfaol dars shakllari keng tatbiq etilmoqda. Bular o'qituvchining ekologik madaniyatini shakllantirishda ham katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, loyihaviy ta'lim, STEAM yondashuvi, ekologik tadqiqotlar asosidagi mashg'ulotlar, "eko-klublar", "yashil darslar" kabi tashabbuslar o'qituvchilarning kasbiy ekologik kompetensiyasini rivojlantiradi. Ekologik madaniyatni rivojlantirish jarayoni uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida oliy ta'limdan tortib qayta tayyorlash va malaka oshirish kurslarigacha izchil amalga oshirilishi lozim. Bu borada ekologik pedagogika, ekologik psixologiya, barqaror rivojlanish g'oyalari asosida ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar, o'quv dasturlari va elektron resurslar o'qituvchining nazariy va amaliy tayyorgarligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'lim tizimida tabiiy fanlar o'qituvchilarining ekologik madaniyatini rivojlantirish nafaqat fanlararo integratsiyani chuqurlashtiradi, balki ekologik xavfsizlik, ijtimoiy mas'uliyat va barqaror rivojlanish tamoyillarini hayotga tatbiq etishning muhim garovidir. Bu esa, kelajak avlodning tabiat bilan uyg'un yashash madaniyatini shakllantirishga bevosita xizmat qiladi.

Tabiiy fanlar o'qituvchilarining ekologik madaniyatini rivojlantirish masalasini o'rganishda ilmiy metodologik yondashuv muhim o'rin tutadi. Ushbu jarayon ilmiy tadqiqotning maqsadi, vazifalari, obyekti va predmetiga asoslanadi. Tadqiqotning metodologik poydevori ekologik pedagogika, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, barqaror rivojlanish ta'limi va kompetensiyaviy yondashuv kabi zamonaviy pedagogik konsepsiyalar bilan uyg'unlashadi. Metodologiyaning asosiy g'oyasi shundan iboratki, o'qituvchi ekologik muammolarni chuqur anglab, ularni o'quv-tarbiyaviy jarayonda tahlil eta oladigan, ekologik mas'uliyatni shakllantira oladigan

shaxs sifatida kamol topishi kerak. Tadqiqotning nazariy asosini ekologik ta'lim va tarbiyaning psixologik-pedagogik qonuniyatlarini tahlil etuvchi ilmiy manbalar, milliy va xalqaro tajribalar, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi qonun va strategik dasturlari tashkil etadi. Ayniqsa, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, "Ekologik ta'lim va tarbiyani rivojlantirish konsepsiyasi" va "Barqaror rivojlanish maqsadlari"da belgilangan tamoyillar metodologik yo'nalish sifatida qabul qilinadi.

Tadqiqotda nazariy va amaliy metodlar uyg'un holda qo'llaniladi. Nazariy metodlar orqali ekologik madaniyat tushunchasi, uning tarkibiy qismlari, pedagogik mexanizmlari tahlil qilinadi. Empirik metodlar – kuzatuv, so'rovnoma, suhbat va diagnostika – o'qituvchilarning ekologik madaniy darajasi, e'tiqodlari va amaliy faoliyati bo'yicha ma'lumot to'plash imkonini beradi. Shu bilan birga, pedagogik tajriba-sinov ishlari ekologik kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion yondashuvlarning samaradorligini aniqlashga yo'naltiriladi. Metodologiya jarayonida tizimli, faoliyatli va integrativ yondashuvlar muhim o'rin egallaydi. Tizimli yondashuv ekologik madaniyatni o'qituvchining umumiy kasbiy madaniyatining tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqadi. Faoliyatli yondashuv o'qituvchining amaliy faoliyatida ekologik qadriyatlarni namoyon etish, ularni o'quvchilarga o'rgatish jarayoniga e'tibor qaratadi. Integrativ yondashuv esa tabiiy fanlarni o'qitishda ekologik mazmunni chuqur singdirish, fanlararo bog'liqlikni mustahkamlashni ko'zda tutadi. Tadqiqotning ilmiy metodologiyasi tabiiy fanlar o'qituvchilarining ekologik madaniyatini shakllantirish jarayonini tizimli, izchil va ilmiy asosda o'rganishga yo'naltirilgan bo'lib, bu orqali zamonaviy ta'limda ekologik tafakkur, ekologik mas'uliyat va barqaror rivojlanish g'oyalarini hayotga tatbiq etish imkonini beradi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida tabiiy fanlar o'qituvchilarining ekologik madaniyatini rivojlantirish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda statistik tahlil muhim o'rin tutadi. Statistik metodlar orqali o'qituvchilarning ekologik madaniyat darajasi, ularning ekologik bilim, ko'nikma va qadriyatlarga munosabati haqida miqdoriy ma'lumotlar to'planadi va tahlil qilinadi. Statistik yondashuv ilmiy tadqiqot natijalarini ishonchli, asosli va taqqoslanadigan shaklda ifodalash imkonini beradi. Tadqiqot davomida statistik ma'lumotlarni yig'ish uchun so'rovnoma, test, kuzatuv va diagnostika metodlaridan foydalanildi. Olingan ma'lumotlar maxsus tahlil qilinib, o'qituvchilarning ekologik madaniyat ko'rsatkichlari uch darajada — yuqori, o'rta va past — sifatida baholandi. Natijalarga ko'ra, respondentlarning taxminan 25–30 foizi yuqori ekologik madaniyat darajasiga ega bo'lib, ular ekologik muammolarga faol munosabat bildiradilar, darslarda ekologik masalalarga keng o'rin ajratadilar. 50–55 foiz o'qituvchilar o'rta darajadagi bilim va ko'nikmalarga ega bo'lib, ekologik madaniyatni rivojlantirish bo'yicha metodik qo'llab-quvvatlashga muhtoj ekanligi aniqlandi. Qolgan 15–20 foiz respondentlarda esa ekologik kompetensiyalar sust shakllangan bo'lib, bu guruh bilan individual ishlash zarurligi belgilandi. Statistik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, tabiiy fanlar o'qituvchilarining ekologik madaniyati ko'p jihatdan ularning kasbiy tajribasi, malaka oshirish darajasi va ta'lim muassasasining moddiy-texnik sharoitiga bog'liq. Oliy ma'lumotli va ko'p yillik tajribaga ega o'qituvchilar ekologik bilimlarni dars jarayoniga samarali integratsiya eta oladilar. Biroq yosh pedagoglar orasida ekologik kompetensiyalarni rivojlantirish uchun qo'shimcha treninglar, seminarlar va amaliy mashg'ulotlarga ehtiyoj yuqoriligi kuzatilmoqda. Statistik ma'lumotlarni qayta ishlashda foizli tahlil, korrelyatsion bog'liqlik, dispersiya tahlili va diagrammali taqqoslash metodlaridan foydalanildi. Ushbu tahlillar ekologik madaniyat darajasining o'qituvchi yoshi, malakasi va fan yo'nalishi bilan o'zaro bog'liqligini aniqlash imkonini berdi. Natijalar asosida ekologik madaniyatni rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi: o'qituvchilarni ekologik treninglarga jalb etish, tabiiy fanlar darslarida ekologik loyihalar tashkil etish, "yashil maktab" tashabbuslarini kengaytirish va zamonaviy o'quv resurslarini yaratish.

Statistik tahlil natijalari tabiiy fanlar o'qituvchilarining ekologik madaniyatini rivojlantirish muammosining dolzarbligini, bu borada tizimli ilmiy va amaliy choralar ko'rish zarurligini tasdiqlaydi.

Tabiiy fanlar o'qituvchilarining ekologik madaniyatini rivojlantirish masalasi bo'yicha olib

borilgan ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, ekologik ta'limni kuchaytirish bugungi kunda nafaqat ta'lim tizimining, balki butun jamiyatning strategik vazifasiga aylanmoqda. Munozara jarayonida aniqlanishicha, ekologik madaniyatni shakllantirishda o'qituvchi shaxsining roli beqiyosdir. Chunki aynan u o'quvchilarda tabiatga ongli munosabat, ekologik mas'uliyat va barqaror rivojlanish tamoyillariga hurmat bilan qarashni shakllantiradi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida tabiiy fanlar o'qituvchilarining ekologik madaniyatini rivojlantirish masalasi dolzarb ilmiy-pedagogik yo'nalishlardan biri hisoblanadi. O'tkazilgan ilmiy izlanishlar natijasida o'qituvchilarning ekologik madaniyat darajasi, unga ta'sir etuvchi omillar hamda ekologik ta'limni samarali tashkil etish yo'llari aniqlab chiqildi.

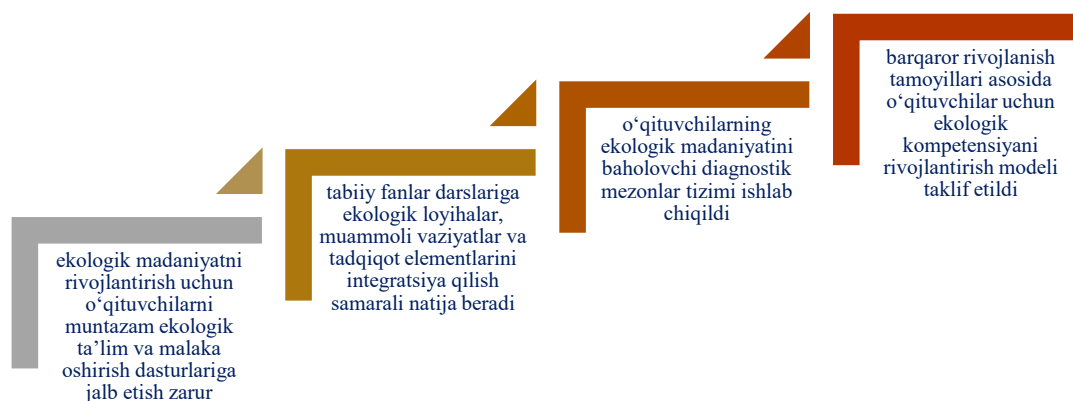
1. So'rovnoma va diagnostika natijalariga ko'ra, tabiiy fanlar o'qituvchilarining aksariyati ekologik bilimlarga ega bo'lsalar-da, ularni ta'lim jarayonida amaliy qo'llash, ekologik loyihalar tashkil etish va o'quvchilarda ekologik mas'uliyatni shakllantirish bo'yicha yetarli tajribaga ega emasligi aniqlandi. Shu bois ekologik ta'limni kuchaytirish uchun o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirish muhim omil sifatida belgilandi.

2. O'tkazilgan kuzatuv va tahlillar natijalariga ko'ra, ekologik madaniyat darajasi o'qituvchilarning yoshiga, tajribasiga va malaka oshirishdagi faolligiga bevosita bog'liq ekani aniqlangan. Tajribali pedagoglarda ekologik kompetensiyalar yuqori bo'lsa, yosh o'qituvchilar orasida bu ko'rsatkich o'rta darajada bo'lib, bu ularning amaliy tajriba yetishmasligi bilan izohlanadi.

3. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar va innovatsion yondashuvlar sinovdan o'tkazildi. Eksperimental darslarda ekologik mavzularni integratsiyalash, ekologik loyihalar asosida o'qitish va interfaol metodlardan foydalanish o'qituvchilarning ekologik tafakkuri va ijodkorlik darajasini oshirganini ko'rsatdi. Natijalar tahliliga ko'ra, tajriba-sinovdan o'tgan guruh o'qituvchilari orasida ekologik madaniyat ko'rsatkichlari 20–25 foizga oshgan.

4. ilmiy tadqiqot ekologik madaniyatni rivojlantirishda ijtimoiy hamkorlikning ahamiyatini tasdiqladi. Maktab, mahalla, ekologik tashkilotlar va OAV o'rtasida hamkorlik o'qituvchilarning ekologik faoliyatini kuchaytirish, ekologik targ'ibot ishlarini kengaytirish imkonini beradi.

Olingan ilmiy natijalar asosida quyidagi xulosalar shakllandi (1-rasmga qarang).

1-rasm. Bo'lajak o'qituvchilarning ekologik faoliyatini kengaytirishga oid tavsiyalar

Muhokama davomida bir nechta muhim jihatlar tahlil qilindi. Birinchidan, o'qituvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirishda faqat nazariy bilim emas, balki amaliy faoliyat, ekologik loyihalarda ishtirok, ekologik tadbirlar tashkil etish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Aksariyat hollarda o'qituvchilar ekologik mavzularni o'quv dasturida nazariy tarzda o'tadilar, biroq amaliy mashg'ulotlar yetarlicha yo'lga qo'yilmagani sababli o'quvchilarda ekologik tafakkur chuqur

shakllanmaydi.

Ikkinchidan, ekologik madaniyatni rivojlantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalarning o'rni katta. STEAM yondashuvi, loyiha asosida o'qitish, ekologik tadqiqotlar asosida o'rganish, interfaol o'yinlar va muammoli vaziyatli darslar orqali o'qituvchi o'quvchilarni faol fikrlashga, tabiatni muhofaza qilishga, ekologik muammolarga yechim topishga o'rgatadi. Biroq tahlillar shuni ko'rsatadiki, bu metodlardan foydalanish ko'plab o'qituvchilarda yetarlicha yo'lga qo'yilmagan, chunki metodik qo'llanmalar va resurslar hali to'liq ishlab chiqilmagan.

Uchinchidan, ekologik madaniyatning rivojlanishida ijtimoiy hamkorlik muhim rol o'ynaydi. Ta'lim muassasalari, mahalliy ekologik tashkilotlar, nodavlat notijorat tashkilotlar va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlik o'qituvchilarga yangi pedagogik tajriba almashish imkonini beradi. Ekologik madaniyatni rivojlantirishda jamoatchilik bilan hamkorlik, "Yashil maktab", "Ekohafta", "Tabiat – hayot manbai" kabi tashabbuslar o'qituvchilarning ekologik kompetensiyasini mustahkamlaydi. Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat - o'qituvchilarning malaka oshirish tizimini takomillashtirish zarurligi ta'kidlandi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, ko'plab tabiiy fanlar o'qituvchilari ekologik ta'lim bo'yicha maxsus trening va seminarlar o'tkazilmasligi sababli ekologik madaniyatni rivojlantirishda zamonaviy yondashuvlardan kam foydalanadilar. Shu bois oliy ta'lim muassasalari va malaka oshirish markazlarida ekologik kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan maxsus modullar joriy etilishi zarur.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, tabiiy fanlar o'qituvchilari uchun ekologik madaniyatni rivojlantirish - bu faqat ta'lim tizimining vazifasi emas, balki keng ijtimoiy jarayon bo'lib, u barqaror rivojlanish g'oyalarini amalda ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi. Shu yo'nalishda ilmiy, metodik va tashkiliy chora-tadbirlarni tizimli ravishda amalga oshirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Zamonaviy ta'lim jarayonida tabiiy fanlar o'qituvchilarining ekologik madaniyatini rivojlantirish masalasi nafaqat ta'lim sifatini oshirish, balki jamiyatda ekologik ong va mas'uliyatni mustahkamlashning muhim omili hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ekologik madaniyatni shakllantirish jarayoni tizimli, uzluksiz va innovatsion yondashuv asosida amalga oshirilgandagina kutilgan samarani beradi. Tabiiy fanlar o'qituvchisi ekologik qadriyatlarni o'quvchilarga singdiruvchi asosiy shaxs sifatida ekologik tafakkur, ekologik mas'uliyat va barqaror rivojlanish g'oyalarini o'z faoliyatida namoyon etishi zarur. Shu maqsadda, o'qituvchilarning malakasini oshirish, ekologik treninglar va seminarlarni muntazam tashkil etish, dars jarayoniga ekologik loyihalar va interfaol metodlarni keng joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, tabiiy fanlar o'qituvchilarining ekologik madaniyatini rivojlantirish - bu zamonaviy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, u yosh avlodni tabiatga e'tiborli, ongli va mas'uliyatli shaxs sifatida tarbiyalashga, shuningdek, barqaror va ekologik xavfsiz jamiyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alimova, G. (2021). Ekologik ta'lim va tarbiya nazariyasi: o'qituvchilar uchun qo'llanma. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Karimov, B. (2022). Tabiiy fanlar o'qituvchilarining ekologik madaniyatini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalar. O'zbekiston pedagogika jurnali, 3(2), 45–53.
3. UNESCO. (2020). Education for Sustainable Development: A Roadmap. Paris: UNESCO Publishing.
4. Nazarova, M., & Yuldasheva, D. (2023). Ekologik kompetensiyani rivojlantirishda integrativ yondashuvning o'rni. Ta'lim va innovatsiya jurnali, 5(1), 62–71.
5. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. New York: United Nations.
6. Tursunov, A. (2020). Zamonaviy ta'lim jarayonida ekologik qadriyatlarni shakllantirishning pedagogik asoslari. Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy to'plami, 8(4), 78–85.

IQTISOD YO‘NALISHIDAGI TALABALARNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART- SHAROITLARI

*Kho‘jaqulova Hulkar Oltiboy qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi*

Annotatsiya. Hozirgi globallashuv va raqobat kuchayib borayotgan mehnat bozori sharoitida iqtisod yo‘nalishidagi oliy ta‘lim talabalari kasbiy tayyorgarligining sifati ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarga bevosita bog‘liqdir. Ushbu maqolada iqtisod yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar tizimi, ularning mazmuniy va funksional jihatlari hamda ta‘lim jarayonidagi o‘rni ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beriladi. Iqtisodchi mutaxassis kasbiy faoliyatining samaradorligini belgilovchi bilim, ko‘nikma, malaka va shaxsiy sifatlarning o‘zaro uyg‘unligi kasbiy kompetensiyaning integrativ mohiyati sifatida talqin etiladi. Tadqiqot natijalari oliy ta‘lim muassasalarida iqtisod yo‘nalishi talabalari kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik jarayonni takomillashtirish va uning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: kasbiy kompetensiya, iqtisod yo‘nalishi talabalari, pedagogik shart-sharoitlar, kasbiy tayyorgarlik, mehnat bozori talablari, iqtisodchi mutaxassis.

Zamonaviy kasbiy ta‘lim tizimida amalga oshirilayotgan tarkibiy va mazmuniy islohotlar, xususan oliy ta‘limda kompetensiyaga asoslangan yondashuvni joriy etish jarayonlari iqtisod yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni qayta ko‘rib chiqish va ilmiy asoslashni taqozo etmoqda; mazkur yondashuv ta‘lim jarayonining maqsadi, mazmuni, shakl va metodlarini bitiruvchining kelgusidagi kasbiy faoliyatida samarali faoliyat yuritishini ta‘minlovchi kompetensiyalarni shakllantirishga yo‘naltirishni nazarda tutadi. Shu ma’noda, kasbiy kompetensiya iqtisod yo‘nalishi talabasining kasbiy yetukligini belgilovchi, uning nazariy bilimlari, amaliy ko‘nikmalari, shaxsiy va ijtimoiy sifatlarini o‘zida mujassamlashtirgan integrativ pedagogik natija sifatida talqin etiladi.

Milliy va xalqaro miqyosda mehnat bozorining transformatsiyalashuvi, raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi hamda iqtisodiy jarayonlarning murakkablashuvi iqtisodchi mutaxassislardan nafaqat fundamental nazariy bilimlarni, balki analitik va tanqidiy fikrlash, iqtisodiy vaziyatlarni baholash, samarali qarorlar qabul qilish, axborot bilan ishlash, kasbiy mas‘uliyat va tashabbuskorlik kabi muhim kompetensiyalarni ham talab etmoqda; bu holat iqtisod yo‘nalishidagi talabalarning kasbiy kompetensiyalarini tizimli va uzluksiz rivojlantirishni ta‘minlaydigan pedagogik shart-sharoitlarni shakllantirish zarurati yanada kuchaytiradi.

Ilmiy-pedagogik tadqiqotlarda kompetensiya shaxsning integrativ xususiyati sifatida izohlanib, u muvaffaqiyatli kasbiy faoliyatni ta‘minlovchi bilimlar tizimi, amaliy ko‘nikmalar, kasbiy tajriba hamda shaxsiy-axloqiy va ijtimoiy sifatlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasi sifatida qaraladi; shu nuqtai nazardan, kasbiy kompetensiya bo‘lajak iqtisodchining professional vazifalarni bajarishga tayyorligini ifodalash bilan birga, uning ijtimoiy mas‘uliyati, kasbiy etika va jamiyat oldidagi burchini ham aks ettiruvchi muhim pedagogik kategoriya hisoblanadi.

Iqtisod yo‘nalishidagi talabalarning kasbiy kompetensiyalarining mazmuni iqtisodchi kasbiy faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari bilan belgilanib, bunda iqtisodiy tafakkur, tahliliy yondashuv, iqtisodiy jarayon va hodisalarni chuqur anglash hamda ularni amaliy faoliyatda qo‘llash qobiliyati muhim o‘rin egallaydi; ushbu kompetensiyalar tarkibida iqtisodiy nazariya, moliya, menejment, marketing va buxgalteriya hisobi bo‘yicha bilimlar, iqtisodiy hisob-kitoblarni amalga oshirish, hujjatlar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan ishlash ko‘nikmalari, shuningdek iqtisodiy vaziyatlarni tahlil qilish, muammolarni aniqlash va ularning oqibatlarini oldindan

baholashga yo'naltirilgan analitik fikrlash salohiyati mujassam bo'ladi.

Shu bilan birga, iqtisod yo'nalishidagi talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda kommunikativ madaniyat, jamoada ishlash, professional muloqot olib borish, shuningdek mas'uliyat, intizom, halollik va ijtimoiy mas'uliyat kabi shaxsiy-axloqiy sifatlar muhim ahamiyat kasb etib, ular iqtisodchi mutaxassisning jamiyat va mehnat bozorida raqobatbardoshligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Iqtisod yo'nalishidagi talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim pedagogik shart-sharoitlaridan biri talabaning ta'lim jarayonida faol subyekt sifatida ishtirok etishini ta'minlash bo'lib, bunda talabaning o'z kasbiy rivojlanishini ongli ravishda rejalashtirishi, bilim va ko'nikmalarni izchil egallashi, o'zini o'zi tashkil etish, o'z-o'zini nazorat qilish va refleksiv faoliyatni amalga oshirishi ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan chuqur institutsional va mazmuniy islohotlar iqtisod yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik shart-sharoitlarni qayta loyihalashni talab etmoqda, chunki zamonaviy iqtisodiy muhit mutaxassis tayyorlash jarayonidan faqat bilim berishni emas, balki shaxsning kasbiy faoliyatga tayyorligini ta'minlaydigan kompleks kompetensiyalarni shakllantirishni ustuvor vazifa sifatida ilgari surmoqda. Shu nuqtai nazardan, iqtisod yo'nalishidagi talabalar kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi ta'lim jarayonining mazmuni, metodlari, tashkiliy shakllari hamda pedagogik ta'sir mexanizmlarining uyg'unligini ta'minlovchi shart-sharoitlar tizimi orqali ko'rib chiqilishi lozim.

Zamonaviy mehnat bozori va iqtisodiy jarayonlarning tezkor o'zgaruvchanligi iqtisodchi mutaxassisdan nazariy tayyorgarlik bilan bir qatorda amaliy tafakkur, tahliliy yondashuv, iqtisodiy vaziyatlarni baholash, asoslangan qarorlar qabul qilish va axborot resurslaridan samarali foydalanish qobiliyatlarini talab etmoqda; bu esa iqtisod yo'nalishidagi talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda faqat auditoriya mashg'ulotlari bilan cheklanmasdan, ularni real iqtisodiy muammolarni hal etishga yo'naltirilgan ta'lim muhitida tayyorlash zaruratini yuzaga keltiradi. Mazkur jarayonda pedagogik shart-sharoitlar talabaning bilimlarni passiv o'zlashtiruvchidan faol kasbiy subyektga aylanishini ta'minlovchi asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi.

Ilmiy-pedagogik yondashuvlarga ko'ra, kasbiy kompetensiya shaxsning kasbiy faoliyatni samarali amalga oshirishga tayyorligini ifodalovchi integrativ sifat bo'lib, u iqtisodiy bilimlar tizimi, amaliy ko'nikma va malakalar, kasbiy tajriba hamda shaxsiy-axloqiy fazilatlarining o'zaro uyg'unlashuvi natijasida shakllanadi; shu bois iqtisod yo'nalishidagi talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish pedagogik shart-sharoitlari mazkur tarkibiy elementlarning har birini izchil va maqsadli ravishda rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bunda ta'lim mazmunining kasbiy faoliyat bilan uzviy bog'lanishi, o'qitish metodlarining amaliy yo'naltirilganligi hamda talabaning mustaqil faoliyatini rag'batlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisod yo'nalishidagi talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ichki motivatsiyani shakllantirish muhim pedagogik shart-sharoitlardan biri bo'lib, u talabaning o'z kasbiy rivojlanishiga ongli munosabatini belgilaydi; ta'lim jarayonida iqtisodiy vaziyatlar tahliliga asoslangan topshiriqlar, loyiha faoliyati, muammoli ta'lim elementlari va reyting tizimining qo'llanilishi talabalarning kasbiy qiziqishini kuchaytirib, bilim va ko'nikmalarni chuqur o'zlashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, pedagogning roli bilim manbai sifatida emas, balki kasbiy rivojlanishni yo'naltiruvchi va qo'llab-quvvatlovchi subyekt sifatida namoyon bo'lishi ta'lim samaradorligini oshiradi.

Kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning zamonaviy pedagogik shart-sharoitlari doirasida uzluksiz ta'lim va o'zini o'zi rivojlantirishga tayyorlik iqtisodchi mutaxassisning raqobatbardoshligini belgilovchi muhim komponent sifatida qaraladi, chunki hozirgi iqtisodiy sharoitda bilimlar tez eskiradi va kasbiy faoliyat doimiy yangilanishni talab etadi; tadqiqotlar ayrim

iqtisodiy va yuqori texnologiyali sohalarda bilim va ko'nikmalarning amaliy ahamiyati 2–7 yil davomida saqlanib qolishini ko'rsatmoqda. Bu holat oliy ta'lim muassasalarida iqtisod yo'nalishi talabalari kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonida mustaqil o'qish, refleksiya va o'z-o'zini takomillashtirish mexanizmlarini shakllantirish zarurligini asoslaydi.

Shu bois iqtisod yo'nalishidagi talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari ta'lim jarayonini shunday tashkil etishni talab etadiki, bunda talabalar iqtisodiy muammolarni aniqlash, maqsad va vazifalarni belgilash, tahlil qilish, muqobil yechimlarni ishlab chiqish va ularni amaliy faoliyatda qo'llash malakalarini egallasinlar; ushbu jarayonda o'qituvchi bitiruvchining real iqtisodiy muhitda mustaqil va mas'uliyatli faoliyat yuritishga tayyorligini shakllantiruvchi asosiy pedagogik omil sifatida namoyon bo'ladi.

Iqtisodchi mutaxassis kasbiy faoliyatining normativ-huquqiy hujjatlar, algoritmlar va aniq iqtisodiy natijalarga yo'naltirilganligi ham kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish pedagogik shart-sharoitlarini belgilovchi muhim jihat bo'lib, moliyaviy hisobotlar tuzish, iqtisodiy tahlil o'tkazish, biznes-rejalar ishlab chiqish kabi faoliyat turlarida aniqlik, mas'uliyat va samaradorlik ustuvor ahamiyat kasb etadi; shu bois ta'lim jarayonida mazkur xususiyatlarni inobatga olgan holda tashkil etilgan pedagogik shart-sharoitlar iqtisod yo'nalishi bitiruvchilarining mehnat bozorida muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlaydi.

Kelajakdagi iqtisodchilar uchun ixtisoslashgan kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishning muhim sharti ixtisoslashgan kompetensiyalarni egallash hisoblanadi. Jumladan, turli shartnomalar va moliyaviy hujjatlarni tuzish, biznes muzokaralarini olib borish, iqtisodiy xulosalar hamda asoslangan qarorlar ishlab chiqish ko'nikmalarining shakllanganligi alohida ahamiyatga ega. Ushbu kompetensiyalar samarali ijtimoiylashuv jarayonida rivojlanadi. Iqtisodchi shaxsining tarbiyalanganlik darajasi, ijtimoiy mas'uliyati va kasbiy etika me'yorlariga rioya qilishi uning kasbiy faoliyati samaradorligini bevosita belgilaydi.

Shu bois iqtisod yo'nalishidagi talabalarda kasbiy kompetensiyalarning mazmuni va tarkibiy tuzilmasi haqida aniq tasavvur hosil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, talabalar ko'pincha tanlagan mutaxassisligi bo'yicha kelajakda ulardan talab etiladigan kompetensiyalarni yetarli darajada anglab yetmaydilar, bu esa kasbiy tayyorgarlik samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot doirasida semestr davomida va imtihon sessiyasi jarayonida talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlarni qo'llash maqsadga muvofiqdir. Avvalo, ma'ruza va seminar mashg'ulotlarida talabalar ishtiroki passiv emas, balki faol bo'lishi zarur. O'qituvchi talabalarning muhokamalarda qatnashishini, savollar berishini va o'z fikrlarini asoslab bayon etishini tizimli ravishda rag'batlantirishi lozim. Ayniqsa, murakkab iqtisodiy mavzularni o'rganishda interaktiv seminar mashg'ulotlari talabalarning kasbiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, talabalarga semestr davomida muntazam o'qishning ahamiyatini tushuntirib borish muhimdir. Faqat imtihon davrida intensiv tayyorgarlik ko'rish o'quv yuklamasini oshiradi, bilimlarning yuzaki o'zlashtirilishiga olib keladi va kasbiy kompetensiyalarni chuqur shakllantirishga to'sqinlik qiladi. Muntazam o'quv faoliyati esa bilimlarni tizimli egallash, ularni amaliyot bilan bog'lash hamda iqtisod yo'nalishidagi talabalarning kasbiy yetukligini ta'minlashga xizmat qiladi.

O'qituvchi iqtisod yo'nalishidagi talabalarning ijodiy va kasbiy rivojlanishini rag'batlantirishi, ularning individual salohiyatini yuzaga chiqarishi hamda tadqiqot va tahliliy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishi zarur. Ta'lim jarayonida hisobot tayyorlash va uni seminar mashg'ulotlarida jamoa oldida taqdim etish talabalarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda samarali o'quv faoliyati shakli hisoblanadi. Ommaviy taqdimotlar talabalarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi, nutq madaniyatini rivojlantiradi hamda kelgusida iqtisodiy muzokaralar va professional muloqot jarayonlarida yuzaga keladigan psixologik to'siqlarni kamaytiradi. Shu bois o'qituvchi kurs boshidayoq hisobot va taqdimotlarga qo'yiladigan baholash mezonlarini aniq belgilashi

lozim bo'lib, bu talabalarning o'z ishlarini sifatli va maqsadga yo'naltirilgan holda tayyorlashiga xizmat qiladi.

Zamonaviy iqtisodchi mutaxassisni tayyorlash oliy ta'lim muassasalarida o'zini o'zi o'qitish, o'zini takomillashtirish va o'zini rivojlantirish metodologiyalarini puxta egallashni taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, talabalarning mustaqil ishlarini faollashtirish alohida ahamiyat kasb etadi. Mustaqil ta'lim faoliyati talabalarning ijodiy qobiliyatlarini, ilmiy va ijtimoiy imkoniyatlarini anglashini, asosiy g'oyalarni ajratib olish hamda tizimli va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bunday o'quv faoliyatini samarali tashkil etish uchun o'qituvchi mustaqil ish turlari, ularning mazmuni va natijalariga qo'yiladigan talablarni oldindan belgilashi zarur.

Professor-o'qituvchilar mazkur jarayonni, avvalo, o'quv materiallarini o'zlashtirish sifatiga qo'yiladigan talablarni oshirish, innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish, shuningdek talabalarning mustaqil ishlarini monitoring qilishning zamonaviy shakllarini joriy etish orqali amalga oshirishlari mumkin. Iqtisodiy ta'lim sifatini oshirish va bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun real professional faoliyatga yaqinlashtirilgan sharoitlarda o'qitish muhim hisoblanadi. Bunga muammoli ma'ruzalar, seminarlar, biznes va simulyatsiya o'yinlari, munozaralar, keys-stadilar hamda mahorat darslari kiradi. Shu bilan birga, mustaqil o'quv loyihalari va ijodiy topshiriqlar talabalarning individual kasbiy salohiyatini namoyon etishiga xizmat qiladi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ish beruvchilar va yuqori lavozimli menejerlar ko'pincha universitet bitiruvchilarining real professional faoliyatga yetarli darajada tayyor emasligini ta'kidlaydilar. Xususan, bitiruvchilarda cheklangan axborot sharoitida qaror qabul qilish, qarorlar oqibatini oldindan baholash va iqtisodiy xavflarni hisobga olish ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmagan bo'ladi. Bundan tashqari, ularning ish yozishmalari, professional terminologiyadan foydalanish, iqtisodiy vaziyatlarni tahlil qilish va nostandart sharoitlarda optimal yechim topish borasidagi muloqot kompetensiyalarida ham muayyan kamchiliklar kuzatiladi.

Bugungi ijtimoiy-iqtisodiy voqelik iqtisodchi mutaxassislardan o'zgaruvchan qonunchilikka, bozor munosabatlariga va iqtisodiy jarayonlarga tez moslasha olishni talab etadi. Ushbu moslashuvchanlik universitetda o'qish jarayonidayoq shakllantirilishi lozim. Shu sababli har bir iqtisod yo'nalishi talabasi professional kompetensiyalarni kasbiy faoliyatga tayyorlikning yaxlit holati sifatida egallashi, hujjatlar, amaliy dasturlar va ma'lumotlar bilan ishlash texnikalarini o'zlashtirishi, samarali shaxslararo muloqotni amalga oshirishi, iqtisodiy va huquqiy muammolarni qo'yish, tushunish va hal qilish hamda qarorlarni amaliy harakatlarga o'z vaqtida tatbiq etish ko'nikmalariga ega bo'lishi zarur.

Universitet ta'lim jarayonining cheklanganligi sababli talabalarda shakllangan kasbiy kompetensiyalar darajasi va sifati hujjatlashtirilishi lozim. Oliy ma'lumot diplomi umumiy kasbiy tayyorgarlikni tasdiqlovchi hujjat bo'lsa-da, u har doim ham bitiruvchining real kasbiy kompetensiyalarini to'liq aks ettira olmaydi. Shu bois oliy ta'lim muassasalarida talabalarning kasbiy kompetensiyalarini baholash uchun qo'shimcha vositalarni joriy etish maqsadga muvofiqdir. Bunday vositalardan biri karyera portfeli hisoblanadi.

Karyera portfeli talabaning akademik va shaxsiy yutuqlarini aks ettiruvchi hujjatlar majmuasi bo'lib, u professional rezyume, o'zlashtirilgan kurslar va treninglar ro'yxati, darsdan tashqari faoliyat, liderlik tajribasi, amaliyot va loyiha ishlari natijalari, shuningdek professor-o'qituvchilar va amaliyot rahbarlarining tavsiyalarini o'z ichiga oladi. Mazkur portfel talabalarga o'z kasbiy kompetensiyalarini xolis baholash, rivojlanish istiqbollarini aniqlash va mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, barcha ta'lim yo'nalishlarida umumiy fundamental kompetensiyalar shakllantirilishi zarur bo'lsa-da, kasbiy kompetensiyalarning o'ziga xos tarkibiy komponentlari aynan oliy ta'lim tizimida rivojlantiriladi. Iqtisodiyot sohasidagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, raqobatning kuchayishi va innovatsion jarayonlarning jadallashuvi iqtisodchi mutaxassislarni tayyorlashga bo'lgan talablarni yanada oshirmoqda. Shu sababli iqtisod yo'nalishidagi talabalarda

kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish ta'lim tizimining mehnat bozori talablariga moslashuvi va raqobatbardosh mutaxassis tayyorlashning muhim omili sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PQ-5847-son qarori "O'qituvchi va murabbiylar mavqeini oshirish to'g'risida".
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6106-son Farmoni "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida".
1. Buimov, A. Talabalar kadrlar sifatida: motivatsiya muammolari / A. Buimov, B. Buimov // Xodimlarni boshqarish. - 2007. - Iyun (№ 12). - B. 45-50.
2. Bydanova, E. N. Universitet bitiruvchilari vakolatlarini tahlil qilish / E. N. Bydanova // SOCIS. - 2008. - No 5. - B. 140-142.
3. Jalinskiy, A. E. «Yurisprudensiya» mutaxassisligiga kirish. Advokatning kasbiy faoliyati: darslik / A. E. Jalinskiy. - 2-nashr, qayta ko'rib chiqilgan. va qo'shimcha. - M.: Prospekt, 2009. - 368 b.
4. Krivtsova, O. V. Iqtisodiyot mutaxassisligi talabalarining professional kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirish: mualliflik referati. dis. ... pedagogika fanlari nomzodi / O. V. Krivtsova. - M., 2008. - 24 b.
5. Kuzminov, Ya. Rossiyada biznes ta'limi: holati va istiqbollari (mazmun va institutsional jihatlar) / Ya. Kuzminov, S. Filonovich // Iqtisodiyot masalalari. - 2004. - №. 1.- 19-36-betlar.
6. Makarova, E. L. Universitetda iqtisodchilarning kasbiy kompetensiyalari tizimini shakllantirish / E. L. Makarova // Ilg'or axborot texnologiyalari va intellektual tizimlar. - 2007. - № 2 (30). - B. 68-81.
7. Mogilevkin, E. Universitet bitiruvchilarining karyerasini rejalashtirish va rivojlantirishning zamonaviy texnologiyasi sifatida martaba ko'tarilish portfeli / E. Mogilevkin // Xodimlarni boshqarish. - 2006. - Mart (№ 5). - 26-29-betlar.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA O'QISH DARSLARI JARAYONIDA BADIY MATNLARNI O'QIB TUSHUNISH ORQALI O'QUVCHILARNING KOGNITIV KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING METODIK AHAMIYATI

Maxmudova Nigora Hikmatovna,

Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi, Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich ta'limda o'qish darslari jarayonida badiiy matnlarni o'qib tushunish orqali o'quvchilarning kognitiv ko'nikmalarini rivojlantirishning metodik ahamiyati yoritib beriladi. Tadqiqotda o'qish fanida badiiy matnlar bilan ishlashning metodik imkoniyatlari tahlil qilinib, ushbu jarayonning o'quvchilarda idrok, diqqat, xotira, tafakkur va tasavvur kabi asosiy kognitiv jarayonlarni rivojlantirishdagi o'zni ilmiy jihatdan asoslanadi.

Badiiy matn mazmunini anglash, obrazlar tizimini tahlil qilish va muallif g'oyasini talqin etishga yo'naltirilgan metodik yondashuvlar o'quvchilarning mantiqiy, tahliliy hamda obrazli fikrlashini faollashtirishi ko'rsatib beriladi. Shuningdek, badiiy matnlar asosida tashkil etilgan o'qib tushunish faoliyati o'quvchilarning o'qishga bo'lgan ichki motivatsiyasini kuchaytirish, o'quv axborotini ongli va mazmunli o'zlashtirish hamda mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishi asoslab beriladi.

Maqolada badiiy matnlarni o'qib tushunishga yo'naltirilgan metodik texnologiyalarning boshlang'ich sinf o'quvchilarining intellektual va kognitiv rivojlanishiga ijobiy ta'siri nazariy jihatdan yoritilib, ularning amaliy ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: badiiy matn, o'qib tushunish, o'qish fani, kognitiv ko'nikmalar, kognitiv jarayonlar, idrok, tafakkur, tasavvur, boshlang'ich ta'lim, pedagogik texnologiya, o'quv motivatsiyasi.

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning nafaqat bilimlarni egallashi, balki ularni ongli ravishda tushunishi, tahlil qilishi va amaliy faoliyatda qo'llay olishi muhim strategik vazifa sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchilarning bilish faoliyati, fikrlash usullari va kognitiv ko'nikmalarining shakllanishida poydevor vazifasini bajaradi. Shu bois ushbu bosqichda ta'lim mazmuni va metodikasini takomillashtirish, o'quvchilarning kognitiv rivojlanishini ta'minlovchi samarali pedagogik yondashuvlarni aniqlash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich ta'limda o'qish fani o'quvchilarning umumiy intellektual rivojlanishida yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. O'qish darslari orqali o'quvchilar nafaqat savod chiqaradi, balki matn bilan ishlash, mazmunni tushunish, voqealar ketma-ketligini anglash, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash hamda muallif g'oyasini talqin qilish kabi murakkab kognitiv faoliyatlarni amalga oshiradilar. Aynan shu jarayonda o'quvchilarning idrok, diqqat, xotira, tafakkur va tasavvur kabi asosiy kognitiv jarayonlari faol rivojlanadi.

Badiiy matnlar boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlariga mosligi, obrazlilik va hissiy ta'sirchanligi bilan ajralib turadi. Ular o'quvchilarning tasavvurini boyitadi, fikrlash jarayonini faollashtiradi hamda matn mazmunini anglashga bo'lgan ichki ehtiyojni kuchaytiradi. Badiiy matnlarni o'qib tushunish jarayonida o'quvchi nafaqat tayyor axborotni qabul qiladi, balki uni qayta ishlaydi, tahlil qiladi, umumlashtiradi va shaxsiy munosabat bildiradi. Bu esa kognitiv ko'nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Bugungi kunda ta'lim amaliyotida o'qish darslari ko'pincha texnik o'qish tezligini

oshirish yoki matnni yuzaki tushunish bilan cheklanib qolayotgan holatlar ham uchramoqda. Bunday yondashuv o'quvchilarning fikrlash faolligini yetarli darajada rag'batlantirmaydi hamda kognitiv rivojlanish imkoniyatlarini to'liq ishga solmaydi. Holbuki, boshlang'ich sinf yoshidagi bolalar psixologik jihatdan obrazli va mantiqiy fikrlashning faol shakllanish bosqichida bo'lib, aynan shu davrda badiiy matnlar asosida chuqur va ongli o'qishni tashkil etish yuqori samaradorlik beradi.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar ham boshlang'ich ta'lim mazmunini yangilash va o'quvchilarning kognitiv rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, "Yangi O'zbekiston – maktabdan boshlanadi" g'oyasi hamda milliy o'quv dasturlarida o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish, o'qib tushunish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bu talablar o'qish fanida badiiy matnlar bilan ishlash metodikasini qayta ko'rib chiqishni va uni kognitiv rivojlanishga yo'naltirishni taqozo etadi.

Kognitiv ko'nikmalar o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etuvchi muhim tarkibiy qismlar bo'lib, ular axborotni qabul qilish, anglash, tahlil etish, xotirada saqlash va nutq orqali ifodalash jarayonlarini o'z ichiga oladi. Ushbu ko'nikmalarining rivojlanishi o'quvchining ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Badiiy matnlarni o'qib tushunish jarayonida ushbu ko'nikmalar bir butun tizim sifatida namoyon bo'ladi va izchil rivojlanadi.

Metodik jihatdan to'g'ri tashkil etilgan o'qib tushunish jarayoni o'quvchilarning mantiqiy va obrazli tafakkurini uyg'un rivojlantiradi, diqqatni jamlash va xotirani mustahkamlashga xizmat qiladi. Badiiy matn asosida beriladigan savollar, topshiriqlar, tahliliy va ijodiy faoliyat turlari o'quvchilarning kognitiv faolligini oshirib, mustaqil fikrlash va xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantiradi. Shu sababli, badiiy matnlarni o'qib tushunishga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarning metodik ahamiyatini ilmiy asoslash muhim hisoblanadi.

Boshlang'ich ta'limda o'qish darslari jarayonida badiiy matnlarni o'qib tushunish orqali o'quvchilarning kognitiv ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi bugungi kunda nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarbdir. Mazkur yo'nalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlar o'qish fanining mazmunini boyitish, ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish hamda o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois ushbu maqolada badiiy matnlarni o'qib tushunish asosida kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishning metodik ahamiyatini yoritish asosiy maqsad qilib belgilandi.

Zamonaviy pedagogik va psixologik tadqiqotlarda "kognitiv ko'nikmalar" tushunchasi shaxsning bilish faoliyatini tashkil etuvchi asosiy mexanizmlar majmui sifatida talqin qilinadi. Kognitiv ko'nikmalar insonning axborotni qabul qilish, qayta ishlash, tushunish, tahlil qilish, umumlashtirish va amaliy faoliyatda qo'llash jarayonlarini ta'minlovchi barqaror psixik harakatlar tizimini ifodalaydi. Ushbu ko'nikmalar shaxsning intellektual rivojlanishi, o'quv faoliyatidagi muvaffaqiyati va mustaqil fikrlash qobiliyatining shakllanishida muhim o'rin tutadi.

Boshlang'ich ta'lim bosqichida kognitiv ko'nikmalar tabiiy ravishda shakllanib boradi va ta'lim jarayoni mazmuni hamda metodikasiga bevosita bog'liq holda rivojlanadi. Aynan ushbu davrda o'quvchilarda bilish faoliyatining poydevori yaratiladi, keyingi ta'lim bosqichlari uchun zarur bo'lgan universal o'quv harakatlari tarkib topadi. Shu sababli kognitiv ko'nikmalarni nazariy jihatdan asoslash va ularning tarkibini aniqlash metodik jihatdan muhim ahamiyatga ega.

Ilmiy adabiyotlarda kognitiv ko'nikmalar tarkibiga quyidagi asosiy komponentlar kiritiladi: sezgi, idrok, diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur va nutq. Ushbu komponentlar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, birining rivojlanishi boshqalarining faollashuviga olib keladi. Masalan, idrok orqali olingan axborot diqqat yordamida saralanadi, tafakkur jarayonida tahlil qilinadi, xotirada mustahkamlanadi va nutq orqali ifodalanadi.

Sezgi va idrok kognitiv faoliyatning boshlang'ich bo'g'ini hisoblanadi. Ular yordamida o'quvchi tashqi muhitdan kelayotgan axborotni qabul qiladi va uning asosiy belgi-xususiyatlarini ajratadi. Diqqat esa axborotni tanlash, muhim jihatlarni ajratib ko'rsatish va bilish faoliyatini maqsadga yo'naltirish vazifasini bajaradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida diqqatni rivojlantirish kognitiv jarayonlarning barqarorligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi.

Xotira kognitiv ko'nikmalarining muhim tarkibiy qismi bo'lib, o'rganilgan axborotni saqlash, qayta tiklash va undan foydalanish imkonini beradi. O'qish jarayonida xotiraning mexanik emas, balki mazmunli shaklda rivojlanishi muhim hisoblanadi. Tafakkur esa bilish jarayonlarining eng yuqori bosqichi bo'lib, u orqali o'quvchi hodisalar o'rtasidagi bog'liqliklarni anglaydi, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlaydi va xulosalar chiqaradi.

Tasavvur kognitiv faoliyatda obrazli fikrlashni ta'minlaydi, o'quvchining ijodiy imkoniyatlarini kengaytiradi. Nutq esa barcha kognitiv jarayonlarni birlashtiruvchi va tashqi ifoda etuvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Nutqiy faoliyat orqali o'quvchi o'z fikrlarini shakllantiradi, mantiqiy izchillikni ta'minlaydi va bilimlarni ijtimoiy muhitda namoyon etadi.

Shu tariqa, kognitiv ko'nikmalar murakkab, ko'p komponentli tizim bo'lib, ularning rivojlanishi ta'lim jarayonida maxsus pedagogik yondashuv va metodik ta'minotni talab etadi. Boshlang'ich ta'limda ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishning samarali vositalaridan biri sifatida badiiy matnlar bilan ishlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida badiiy matnlar o'quvchilarning kognitiv rivojlanishini ta'minlovchi muhim didaktik vosita sifatida qaraladi. Badiiy matnlar mazmunining obrazlilik, hissiy ta'sirchanligi va semantik boyligi o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi hamda kognitiv jarayonlarning kompleks rivojlanishiga sharoit yaratadi.

Badiiy matnni o'qib tushunish jarayoni oddiy axborotni qabul qilish bilan cheklanmaydi. Ushbu jarayonda o'quvchi matn mazmunini idrok etadi, voqealar ketma-ketligini aniqlaydi, obrazlarni tasavvur qiladi, muallif g'oyasini anglashga harakat qiladi va o'qilgan materialga nisbatan shaxsiy munosabat bildiradi. Bu esa idrok, diqqat, tasavvur, tafakkur va xotiraning birgalikda faoliyat yuritishini ta'minlaydi.

Badiiy matnlar orqali obrazli fikrlash rivojlanadi. Obrazlar, tasviriy vositalar va badiiy ifodalar o'quvchilarning tasavvurini kengaytirib, ularni abstrakt tushunchalarni anglashga tayyorlaydi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarida obrazli fikrlash ustun bo'lganligi sababli badiiy matnlar kognitiv rivojlanish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi.

Matn mazmunini tahlil qilish jarayonida o'quvchilarning mantiqiy tafakkuri rivojlanadi. Savollarga javob topish, qahramonlarning xatti-harakatlarini baholash, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash orqali o'quvchilar tahlil, taqqoslash, umumlashtirish kabi kognitiv amallarni bajaradilar. Bu esa mustaqil fikrlash va xulosa chiqarish ko'nikmalarining shakllanishiga olib keladi.

Badiiy matnlar bilan ishlash diqqat va xotiraning rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Matnni ongli o'qish, asosiy g'oyani aniqlash va muhim tafsilotlarni eslab qolish jarayonida o'quvchilarning diqqatni jamlash va mazmunli eslab qolish qobiliyati mustahkamlanadi. Shu bilan birga, qayta hikoyalash, matn asosida savol-javoblar tashkil etish xotiraning faol

ishlashini ta'minlaydi.

Metodik jihatdan to'g'ri tashkil etilgan badiiy matn bilan ishlash o'quvchilarning o'qishga bo'lgan ichki motivatsiyasini kuchaytiradi. Qiziqarli syujet, jonli obrazlar va muammoli vaziyatlar o'quvchini faol bilish jarayoniga jalb etadi. Natijada o'quvchi o'qishni majburiyat sifatida emas, balki bilishga bo'lgan ehtiyoj sifatida qabul qila boshlaydi.

Shu sababli, boshlang'ich ta'limda badiiy matnlarning kognitiv rivojlanishdagi rolini chuqur ilmiy asoslash va ularni o'qib tushunishga yo'naltirilgan metodik tizimni ishlab chiqish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Badiiy matnlar asosida tashkil etilgan o'qish jarayoni o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish, kognitiv ko'nikmalarni mustahkamlash va mustaqil fikrlovchi shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

Boshlang'ich ta'limda badiiy matnlarni o'qib tushunish orqali o'quvchilarning kognitiv ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni maqsadga yo'naltirilgan, tizimli va bosqichma-bosqich tashkil etilgan pedagogik texnologiyani talab etadi. Mazkur texnologiya o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini, bilish faoliyatining tabiiy rivojlanish qonuniyatlarini hamda o'qish fanining didaktik imkoniyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqiladi.

Badiiy matnlar asosida kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish texnologiyasining maqsadi — o'quvchilarda ongli o'qish, matn mazmunini chuqur tushunish, tahlil qilish, umumlashtirish va mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Ushbu texnologiya idrok, diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur va nutq kabi kognitiv komponentlarning uzviy rivojlanishini ta'minlashga yo'naltiriladi.

Texnologiya quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi: shaxsga yo'naltirilganlik, faoliyatga asoslanganlik, izchillik va tizimlilik, yoshga moslik, motivatsion qo'llab-quvvatlash hamda refleksivlik. Ushbu tamoyillar o'quvchilarni faol bilish jarayoniga jalb etish va ularning intellektual salohiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Mazkur texnologiya uch bosqichda amalga oshiriladi.

Birinchi — motivatsion-idrokiy bosqich bo'lib, unda o'quvchilarning badiiy matnga qiziqishini oshirish, o'qishga ichki ehtiyojni shakllantirish hamda matnni idrok etishga tayyorlash amalga oshiriladi. Ushbu bosqichda matn nomi va mavzusi asosida taxminlar ilgari surish, rasmlar orqali mazmunni bashorat qilish, muammoli savollar qo'yish kabi metodlardan foydalaniladi. Bu jarayon o'quvchilarning diqqatini faollashtiradi va idrok jarayonini maqsadga yo'naltiradi.

Ikkinchi — mazmuniy-analitik bosqichda badiiy matn bilan bevosita ishlash tashkil etiladi. O'quvchilar matnni ongli o'qiydilar, asosiy voqealar ketma-ketligini aniqlaydilar, qahramonlar xarakterini tahlil qiladilar, sabab-oqibat munosabatlarini belgilaydilar. Savol-javoblar, matnni qismlarga ajratish, reja tuzish, taqqoslash va umumlashtirish kabi topshiriqlar orqali tafakkur va xotira jarayonlari faollashadi. Ushbu bosqichda obrazli va mantiqiy fikrlashning uyg'un rivoji ta'minlanadi.

Uchinchi — refleksiv-ijodiy bosqich o'quvchilarning o'qilgan matn asosida mustaqil fikr bildirish, xulosa chiqarish va ijodiy faoliyatni amalga oshirishga yo'naltiriladi. Matnni qayta hikoyalash, davom ettirish, muqobil yakun yaratish, qahramon nomidan fikr bildirish, sahnalashtirish kabi topshiriqlar o'quvchilarning tasavvuri va nutqiy faoliyatini rivojlantiradi. Refleksiya jarayonida o'quvchilar o'z bilish faoliyatini baholashga va anglashga o'rganadilar.

Shu tariqa, badiiy matnlar asosida ishlab chiqilgan mazkur pedagogik texnologiya o'quvchilarning kognitiv ko'nikmalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi hamda

o'qish darslarining metodik samaradorligini oshiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich ta'limda badiiy matnlarni o'qib tushunish jarayonini maqsadga yo'naltirilgan pedagogik texnologiya asosida tashkil etish o'quvchilarning kognitiv ko'nikmalarini samarali rivojlantirish imkonini beradi. Badiiy matnlar idrok, diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur va nutq kabi asosiy bilish jarayonlarining uzviy rivojlanishini ta'minlab, o'quvchilarning intellektual salohiyatini oshiradi.

Ongli va chuqur o'qishga yo'naltirilgan metodik yondashuvlar o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa ta'lim jarayonining sifatini oshirish, o'quvchilarning o'qishga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytirish va kompetensiyaviy yondashuv asosida ta'lim maqsadlariga erishish imkonini beradi.

Shu sababli, boshlang'ich ta'lim amaliyotida badiiy matnlar bilan ishlashga asoslangan kognitiv yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish, o'qish darslari mazmunini boyitish va metodik ta'minotni takomillashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi. Ta'lim to'g'risidagi Qonun. – Toshkent, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi **PF–60-son “2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”**gi Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Boshlang'ich ta'lim uchun Milliy o'quv dasturi. – Toshkent, 2021.
4. Adizov B.R. Boshlang'ich ta'lim metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
5. Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
6. Karimova G.S. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish savodxonligini rivojlantirish metodikasi. – Toshkent, 2020.
7. Safarov F., Norqobilova D. O'qish darslarida matn bilan ishlash texnologiyalari. – Toshkent: Innovatsiya, 2021.
8. Vygotskiy L.S. Fikrlash va nutq. – Toshkent: O'qituvchi, 2017.
9. Leontyev A.N. Faoliyat. Ong. Shaxs. – Toshkent: Fan, 2016.
10. Rubinshteyn S.L. Psixologiya asoslari. – Toshkent: Sharq, 2018.
11. Chernigovskaya T.V. Inson miyasi va til: kognitiv yondashuv. – Sankt-Peterburg, 2019.
12. Solso R., Maclin O., Maclin M. Cognitive Psychology. – Boston: Pearson Education, 2018.

JISMONIY TARBIYA JARAYONIDA O‘QUVCHILARDA GENDER TENGLIK QADRIYATLARINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Muhammadova Mahliyo To‘lqinovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA. Maqolada jismoniy tarbiya jarayonida maktab o‘quvchilarida gender tenglik madaniyatini shakllantirish masalalari pedagogik-innovatsion yondashuvlar asosida ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda jismoniy tarbiya darslarining tarbiyaviy salohiyati gender tenglik qadriyatlarini qaror toptirishning samarali vositasi sifatida asoslab beriladi.

Maqolada gender-sezgir ta‘lim texnologiyalaridan foydalanish, aralash jamoalarda (mixed-gender) hamkorlikni tashkil etish, rollarni navbat bilan bajarish, empatiya va o‘zaro hurmatga asoslangan muloqotni rivojlantirish, yetakchilikni rotatsiya asosida taqsimlash kabi pedagogik mexanizmlarning mazmuni ochib beriladi. Shuningdek, jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida gender stereotiplarni bartaraf etish, teng sheriklik va ijtimoiy adolat tamoyillarini mustahkamlashga xizmat qiluvchi didaktik yondashuvlar tizimi yoritiladi.

Tadqiqot doirasida o‘quvchilarda gender tenglik madaniyatining shakllanganlik darajasini aniqlashga xizmat qiluvchi mezon va indikatorlar asoslanadi, reflektiv tahlil hamda monitoring vositalarining pedagogik ahamiyati ko‘rsatib beriladi. Olingan ilmiy xulosalar jismoniy tarbiya jarayonini gender-inklyuziv, shaxsga yo‘naltirilgan va zamonaviy ta‘lim talablari asosida takomillashtirish uchun nazariy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

KALIT SO‘ZLAR: gender tenglik, gender madaniyati, jismoniy tarbiya, pedagogik-innovatsion mexanizmlar, gender-sezgir ta‘lim texnologiyalari, mixed-gender hamkorlik, rol almashish, empatiya, refleksiya, differensial yondashuv, gender stereotiplarni dekonstruksiya qilish, liderlik rotatsiyasi, ijtimoiy adolat, tolerantlik, inklyuziv sport muhiti, kompetensiyaviy yondashuv, raqamli monitoring, pedagogik samaradorlik.

XX–XXI asrlar chorrahasida gumanistik va sotsiokultural yo‘nalishlar asosida jismoniy madaniyat nazariyasining jamiyat hayotidagi roli tubdan qayta ko‘rib chiqilmoqda. Zamonaviy pedagogik paradigma jismoniy tarbiya jarayonini boshqarishda global ijtimoiy tendensiyalarni inobatga olishni taqozo etadi. Ushbu tendensiyalar tarixan shakllangan erkak va ayol rollarining qat‘iy chegaralarini qayta talqin qilish, maskulinlik va feminlik tushunchalariga yangicha yondashuvni qaror toptirish bilan tavsiflanadi. Mazkur jarayonlar gender nazariyasiga — ya‘ni shaxsning biologik emas, balki ijtimoiy-psixologik jinsi bilan bog‘liq madaniy hodisalarni o‘rganishga asoslanadi.

Gender yondashuvlarning shakllanishi va keng tarqalishi natijasida zamonaviy fanlararo yo‘nalish — gender tadqiqotlari vujudga keldi. Ushbu ilmiy yo‘nalish sotsiologiya, madaniyatshunoslik, pedagogika, psixologiya kabi fanlar bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanib, shaxs rivojlanishida gender identifikatsiya va tenglik masalalarini ilmiy asosda yoritib bermoqda. Jismoniy tarbiya sohasida gender komponentlar shaxsning gender identikligini namoyon etuvchi muhim omil sifatida qaralib, jismoniy madaniyat mazmunini belgilashda hamda uning nazariy tamoyillarini boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Jismoniy tarbiya jarayonida shaxsning o‘zini namoyon etishi, jismoniy faollikka bo‘lgan motivatsiyasi va ijtimoiy moslashuvi gender stereotiplari bilan bevosita bog‘liqdir. Chunki jismoniy faollikning turli shakllariga jalb etilish jarayoni ko‘pincha jamiyatda shakllangan erkaklik va ayollik haqidagi an‘anaviy tasavvurlar orqali baholanadi. Shu bois, jismoniy tarbiya tizimida gender tenglik qadriyatlarini shakllantirish o‘quvchilarning jismoniy faoliyatda teng ishtirok etishini ta‘minlash, diskriminatsion qarashlarni bartaraf etish va ijtimoiy adolat tamoyillarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Jismoniy madaniyatning boshqa madaniy turlar bilan o'zaro bog'liqligi shaxsning jismoniy kamoloti jarayonida etnik mentalitet va milliy an'analarga tayanadi. O'g'il va qiz bolalarning jismoniy faoliyatdagi rol va imkoniyatlarini belgilash ta'lim jarayonida huquqiy, axloqiy me'yorlar, urf-odatlar va an'analar orqali amalga oshiriladi. Ushbu jarayonda mavjud ijtimoiy tajriba va tarixiy stereotiplar muhim o'rin tutadi.

Shu nuqtai nazardan, jismoniy tarbiya jarayonida gender tenglik qadriyatlarini shakllantirishda etnik mentalitetni hisobga olish, milliy madaniyat va zamonaviy pedagogik yondashuvlarni uyg'unlashtirish muhim pedagogik shartlardan biri hisoblanadi. Genderga sezgir yondashuv asosida tashkil etilgan jismoniy tarbiya mashg'ulotlari o'quvchilarda tenglik, o'zaro hurmat, hamkorlik va ijtimoiy mas'uliyat kabi qadriyatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy pedagogika nuqtai nazaridan ta'lim tizimining asosiy vazifasi — o'quvchini nafaqat bilimli, balki psixologik barqaror, jismonan chiniqqan, ijtimoiy jihatdan moslashuvchan hamda o'zini-o'zi rivojlantirish va o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga intiluvchi shaxs sifatida shakllantirishdan iboratdir. Bunda shaxsning aqliy va jismoniy rivojlanishidagi uyg'unlik, individual xususiyatlarni inobatga olgan holda ta'limni tashkil etish, hamda tarbiya jarayoniga insonparvarlik va sotsiokultural mezonlar asosida yondashish ustuvor tamoyil sifatida namoyon bo'ladi.

Ayniqsa, bugungi ta'lim amaliyotida o'qitish va tarbiyalash jarayonini individuallashtirish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu, o'quvchilarning psixofiziologik xususiyatlari, qobiliyatlari, temperament va motivatsion holatlari, shuningdek, ijtimoiy tajribasi va qadriyatlar tizimini hisobga olgan holda ta'lim mazmuni va metodlarini moslashtirishni talab etadi. Jismoniy tarbiya aynan shu jihatdan o'quvchining individual rivojlanish trayektoriyasini qo'llab-quvvatlaydigan, jamoaviy muhitda ijtimoiylashuvni kuchaytiradigan hamda shaxsiy o'sish omillarini faollashtiradigan tarbiyaviy-pedagogik tizim sifatida ko'riladi.

Jismoniy tarbiya va sport sohasining gender tadqiqotlari uchun metodologik ahamiyati shundaki, mazkur sohada "tana", "kuch", "chidamlilik", "raqobat", "yetakchilik", "hamkorlik" kabi kategoriyalar nafaqat biologik, balki ijtimoiy-madaniy mazmun bilan ham to'yinadi. Shu bois jismoniy tarbiya makonida gender stereotiplar ko'proq ko'rinadi va aynan shu makonda ularni pedagogik yo'l bilan transformatsiya qilish imkoniyati ham yuqori bo'ladi. Demak, jismoniy tarbiya — gender tenglik qadriyatlarini shakllantirishda faqat "sport faoliyati" emas, balki shaxsning ijtimoiy ongini tarbiyalovchi ta'limiy muhit sifatida namoyon bo'ladi.

Turli davrlarda jamiyat taraqqiyoti jarayonida ayollar (qizlar)ning jismoniy faollikka, sportga va musobaqaviy faoliyatga jalb etilishi turlicha shakllangan. Dastlab bunday ishtirok ko'proq madaniy marosimlar, ommaviy tadbirlar va jamoaviy urf-odatlar doirasida namoyon bo'lgan bo'lsa, keyinchalik jismoniy faollik ayollarning sog'lom turmush tarzi, o'zini anglash va ijtimoiy mavqei kengaytirish omili sifatida talqin qilina boshladi. Vaqt o'tishi bilan ayollar sporti institutsionallashib, qizlar jismoniy tarbiyasi alohida pedagogik yo'nalish sifatida qaror topdi.

Bu jarayonning umumiy mantiqiy yo'nalishi shundan iborat bo'ldiki: jismoniy faollik dastlab faqat "erkaklik xususiyati" deb tasavvur qilingan modeldan boshlab, asta-sekin barcha jins vakillariga teng taalluqli bo'lgan umuminsoniy taraqqiyot resursi sifatida e'tirof etilgan modelga o'ta boshladi. Natijada, erkak va ayol rollarining "qat'iy sport stereotipi" yemirildi, sport va jismoniy tarbiya "qobiliyat — imkoniyat — motivatsiya" mezonlari asosida qayta talqin qilindi.

Mazkur tarixiy jarayonlar pedagogik xulosani yuzaga chiqaradi: gender tenglikni ta'minlash sport turlarini "jinsga mos" tarzda ajratish bilan emas, balki o'quvchilarni teng imkoniyatga asoslangan, ijtimoiy adolat va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim muhitida jismoniy faollikka jalb etish orqali ro'yobga chiqariladi. Shu nuqtai nazardan, ayrim davrlarda ayollar sportdan chetlashtirilgani yoki "tomoshabinlik roli"ga surilgani kabi holatlar pedagogik amaliyotda ham stereotiplarni mustahkamlovchi omil bo'lgan. Bugungi ta'lim paradigmasida esa bunday qarashlar diskriminatsion omil sifatida baholanadi va ularni bartaraf etish pedagogik vazifa sifatida qaraladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, gender tenglik qadriyatlarini shakllantirish jarayoni "bir

xillik”ni targ‘ib etmaydi; aksincha, u biologik va individual farqlarni inkor etmagan holda, o‘quvchilar uchun teng huquqiy-madaniy imkoniyatlar makonini yaratishni nazarda tutadi. Ya’ni jismoniy tarbiya jarayonida o‘g‘il va qiz bolalarning fiziologik imkoniyatlari turlicha bo‘lishi mumkin, biroq bu farq ularga beriladigan pedagogik e’tibor, rivojlanish resurslari va ijtimoiy baholash mezonlarida tengsizlikka sabab bo‘lmasligi kerak. Aksincha, differensial yondashuv — tenglikning amaliy ifodasi sifatida ishlaydi: bir xil talab emas, balki adolatli talab; bir xil mezon emas, balki moslashtirilgan mezon; bir xil rol emas, balki rotatsiya va hamkorlik asosidagi rollar taqsimoti.

Jismoniy tarbiya jarayonida gender stereotiplar, odatda, “kuch”, “tezlik”, “ustunlik”, “yetakchilik” kabi tushunchalarning faqat o‘g‘il bolalarga nisbat berilishi va qiz bolalarning jismoniy faoliyatdagi imkoniyatlari cheklanishi orqali namoyon bo‘ladi. Bunday stereotiplar nafaqat sport mashg‘ulotlariga jalb etilish darajasini pasaytiradi, balki o‘quvchining o‘zini baholashiga, motivatsiyasiga va jamoa ichidagi o‘rniga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun zamonaviy jismoniy tarbiya metodikasida gender stereotiplarni “tabiiy holat” sifatida qabul qilish emas, balki ularni pedagogik diagnostika qilish, tanqidiy tahlil etish va tarbiyaviy strategiyalar orqali transformatsiya qilish muhim hisoblanadi.

Ta’lim tizimida bu masala, ayniqsa, maktab jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida o‘quvchilarning teng ishtirokini ta’minlash, qizlarning sport faolligini qo‘llab-quvvatlash, hamda sog‘lom turmush tarzi madaniyatini genderga sezgir yondashuv asosida rivojlantirish bilan bog‘liq. Maktab muhitida qiz va o‘g‘il bolalarning teng sheriklikdagi hamkorligi, bir jamoada ishlashi, o‘zaro hurmat va mas’uliyatni bo‘lishishi gender tenglik qadriyatining real pedagogik tajribaga aylanishiga xizmat qiladi. Bu esa kelgusida jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarda ham tenglik va adolat tamoyillarini mustahkamlovchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

Jismoniy tarbiya va sport tizimida “genderga oid tarbiya” masalasi ko‘pincha noto‘g‘ri talqin qilinib, uni faqat “jinsiy tarbiya” bilan aynanlashtirish holatlari ham uchrashi mumkin. Aslida esa pedagogik yondashuvda genderga oid tarbiya — bu o‘quvchilarda ijtimoiy rollarni ongli anglash, muloqot madaniyatini shakllantirish, zo‘ravonlik va diskriminatsiyani rad etish, ijtimoiy mas’uliyat va hamkorlik kompetensiyalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan kompleks jarayondir. Jismoniy tarbiya darslari ana shu jarayonning kuchli instrumentlaridan biri bo‘lib, u bevosita faoliyat orqali o‘rganish (learning by doing) mexanizmi yordamida qadriyatlarni mustahkamlaydi.

Jamiyatda erkak va ayolga nisbatan shakllangan stereotiplar “kuchli–zaif”, “faol–passiv”, “yetakchi–bo‘ysunuvchi” kabi qarama-qarshi tasavvurlar ko‘rinishida mavjud bo‘lishi mumkin. Bu stereotiplar bolalikdan boshlab kundalik ijtimoiy signallar: rang tanlovi, o‘yinchoq, kasbga yo‘naltirish, “mos” va “nomos” faoliyatlar haqidagi qarashlar orqali mustahkamlanadi. Jismoniy tarbiya jarayonida esa bunday stereotiplar, masalan, “qizlar raqobatni yoqtirmaydi”, “o‘g‘il bolalar doim yetakchi bo‘lishi kerak” kabi qarashlar shaklida pedagogik muhitga singib qolishi mumkin. Shuning uchun jismoniy tarbiya darslarida gender tenglik qadriyatlarini shakllantirishning mazmuniy asoslari stereotiplarni aniqlash, ularni tanqidiy muhokama qilish va ijobiy tajriba asosida yangicha ijtimoiy me’yorlarni ishlab chiqishga qaratilishi lozim.

Pedagogik amaliyot nuqtai nazaridan, jismoniy tarbiya jarayonida gender tenglik qadriyatlarini shakllantirish quyidagi umumiy ilmiy-metodik yo‘nalishlarda davom ettirilishi mumkin:

aralash jamoalarda hamkorlikni kuchaytirish (mixed-gender hamkorlik muhiti) va vazifalarni teng taqsimlash;

rollarni rotatsiya qilish (kapitanlik, tashkilotchilik, hakamlilik, instruktorlik kabi funksiyalarni navbat bilan bajarish);

o‘quv vaziyatlarini ijtimoiy-adolat mezonida tahlil qilish (refleksiya va bahs);

differensial yondashuv asosida adolatli baholash (jismoniy ko‘rsatkich emas, taraqqiyot dinamikasi va jamoaviy xulq mezonlarini hisobga olish);

sport etikasi va muloqot madaniyati orqali tolerantlik, empatiya, o‘zaro hurmat

kompetensiyalarini shakllantirish.

Natijada, jismoniy tarbiya jarayonida gender tenglik qadriyatlarini shakllantirish masalasi nafaqat sport faoliyatining tashkil etilishi bilan, balki ta'limning ijtimoiy-madaniy vazifalarini amalga oshirish bilan ham bevosita bog'liq bo'ladi. Bu masalani ilmiy asosda yoritish uchun jismoniy madaniyat nazariyasining "jismoniy–axloqiy–ijtimoiy birlik" konsepsiyasiga tayangan holda, shaxsni rivojlantirishning sotsiokultural nazariyasi hamda ijtimoiy muhitni shaxs taraqqiyotining asosiy manbai sifatida talqin qiluvchi pedagogik qarashlar metodologik poydevor vazifasini bajaradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jismoniy tarbiya jarayoni maktab o'quvchilarida gender tenglik qadriyatlarini shakllantirish uchun yuqori pedagogik salohiyatga ega bo'lgan ta'limiy-tarbiyaviy makon hisoblanadi. Jismoniy faoliyatning bevosita ijtimoiy o'zaro ta'sirga, hamkorlikka, raqobat va muloqotga asoslanganligi o'quvchilarda tenglik, adolat, o'zaro hurmat va mas'uliyat kabi ijtimoiy ahamiyatga ega qadriyatlarni amaliy faoliyat jarayonida shakllantirish imkonini beradi.

Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, gender tenglik masalasi jismoniy tarbiya tizimida faqat biologik farqlarni hisobga olish bilan cheklanib qolmasligi, balki o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik rivojlanishi, gender identifikatsiyasi, muloqot madaniyati va jamoaviy xulq-atvori bilan uzviy bog'liq holda yondashilishi lozim. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida mavjud bo'lgan gender stereotiplar o'quvchilarning faolligi, o'zini baholashi va sport faoliyatidagi ishtirokiga bevosita ta'sir ko'rsatishi aniqlanib, ularni pedagogik yo'l bilan dekonstruksiya qilish zarurati asoslab berildi.

Tadqiqot davomida aniqlanganki, gender tenglik qadriyatlarini shakllantirish samaradorligi quyidagi pedagogik-innovatsion mexanizmlarga tayangan holda ta'minlanadi: gender-sezgir ta'lim texnologiyalarini qo'llash; aralash jamoalarda (mixed-gender) hamkorlikni tashkil etish; rollarni rotatsiya qilish orqali yetakchilik va mas'uliyatni teng taqsimlash; empatiya va refleksiyani rivojlantiruvchi mashg'ulotlar; differensial va adolatli baholash tizimini joriy etish. Mazkur mexanizmlar jismoniy tarbiya jarayonini inklyuziv, shaxsga yo'naltirilgan va ijtimoiy adolat tamoyillariga asoslangan holda tashkil etishga xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari jismoniy tarbiya jarayonida gender tenglik qadriyatlarini shakllantirish o'quvchilarning nafaqat jismoniy rivojlanishiga, balki ularning ijtimoiy moslashuvi, kommunikativ kompetensiyalari va fuqarolik pozitsiyasining shakllanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Bu esa jismoniy tarbiyani zamonaviy ta'limning muhim ijtimoiy-pedagogik resursi sifatida qayta talqin qilish zarurligini tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, jismoniy tarbiya jarayonida gender tenglik qadriyatlarini shakllantirish tizimli, ilmiy asoslangan va innovatsion yondashuvlarni talab etadi. Mazkur yo'nalishda ishlab chiqilgan nazariy xulosalar va amaliy tavsiyalar umumiy o'rta ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya jarayonini modernizatsiya qilish, sog'lom, ijtimoiy faol va genderga sezgir shaxsni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun. – Toshkent, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti. – Toshkent, 2021.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
4. Abdullayeva M.B. Pedagogik innovatsiyalar va ta'lim texnologiyalari. – Toshkent: Fan, 2019.
5. Ivanova I.B., Samoylova E.G. Gendernyy podxod v fizicheskoy vospitanii. – Moskva: Akademiya, 2018.
6. Sternin I.A., Qambaralieva M.S. Kommunikativnoye povedeniye: modelirovaniye i diagnostika. – Moskva: Flinta, 2018.

7. Skazko A.S., Agirbov S.R., Kostina G.V. Struktura i sodержaniye kommunikativnoy kultury lichnosti // Mir nauki. Pedagogika i psixologiya. – 2019. – №5.
8. Papadimitriou S., Kapaniaris A., Zisiadis A. Gender equality in physical education and sport // Journal of Sport and Society. – 2016. – Vol. 7(2).
9. UNESCO. Gender Equality and Sport Policy Framework. – Paris, 2015.
10. Connell R. Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics. – Stanford: Stanford University Press, 2014.
11. Hargreaves J. Sporting Females: Critical Issues in the History and Sociology of Women's Sport. – London: Routledge, 2012.
12. Leinonen T., Sintonen S. Collaborative learning and social equality in education // Journal of Educational Research. – 2014. – №12(3).
13. Nikiforova T.I. Fizicheskaya kultura kak sredstvo sotsializatsii lichnosti. – Volgograd, 2017.
14. Egamberdiyeva N.M. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va tarbiya nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2020.
15. Xalimdarova G.R. Gender sezgir pedagogik muhitni shakllantirish masalalari // Pedagogik ta'lim. – 2022. – №4.

PEDAGOGIK TA'LIM JARAYONIDA BO'LAJAK CHET TILI O'QITUVCHILARINING DISKURSIV KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING DIDAKTIK ASOSLARI

*Ochilova Nilufar Ulmasovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti doktoranti, (PhD)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak chet tili o'qituvchilarining diskursiv kompetensiyasini shakllantirishning didaktik asoslari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etiladi. Tadqiqotda zamonaviy lingvo-ta'lim paradigmasida kommunikativ yondashuvning o'rni, madaniyatlararo muloqot sharoitida nutqiy faoliyatning mazmuni va diskursiv kompetensiyaning tarkibiy tuzilishi konseptual asos sifatida asoslab berilgan. Maqolada diskurs tushunchasi mazmuni, uning lingvistik, sotsiomadaniy va pragmatik xususiyatlari, shuningdek, bo'lajak chet tili o'qituvchilarida diskursni idrok etish va yaratish ko'nikmalarini shakllantirishning ahamiyati ochib beriladi. Muallif tomonidan ishlab chiqilgan didaktik model tarkibida motivatsion-maqсадli, nazariy-metodologik, jarayonli hamda nazorat-baholash bosqichlarining mazmuni yoritilib, ularning o'zaro integratsiyasi diskursiv kompetensiyani bosqichma-bosqich shakllantirishga xizmat qilishi asoslanadi. Model doirasida modul asosidagi ta'lim texnologiyasi, aymenmuk matnlar bilan ishlash, turli janr shakllarida nutqiy faoliyatni tashkil etish, diskursiv amaliyotlarni mustahkamlashga qaratilgan mashqlar majmuining ta'lim jarayoniga integratsiyasi pedagogik samarador omil sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot natijalari mazkur modelni ta'lim amaliyotiga joriy etish bo'lajak chet tili o'qituvchilarining og'zaki va yozma nutq kompetensiyasini diskurs kontekstida shakllantirish, o'quv jarayonining mazmunini boyitish hamda o'quvchilarning fan bo'yicha ichki motivatsiyasini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: diskurs, diskursiv kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, madaniyatlararo muloqot, nutqiy faoliyat, pedagogik ta'lim, bo'lajak chet tili o'qituvchisi, didaktik model, modul asosidagi ta'lim, aymenmuk matn, kommunikativ yondashuv, nutq janri, pragmatik omil.

So'nggi o'n yilliklarda mamlakatlar o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy hamkorlikning jadallashuvi, globallashuv jarayonining chuqurlashuvi va davlatlarning xalqaro maydondagi o'rni kengayib borishi xorijiy tillarni o'rganish masalasining dolzarbligini yanada oshirdi. Buning natijasida turli xalqlarning madaniyati, an'analari va kommunikativ tajribalariga bo'lgan qiziqish ortib, chet tilini nafaqat muloqot vositasi, balki shaxsning intellektual va kasbiy rivojlanish omili sifatida talqin etish zarurati kuchaymoqda.

Oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining kelajakdagi kasbiy faoliyati ko'pincha xalqaro muloqot, madaniyatlararo hamkorlik va xorijiy til egalariga yo'naltirilgan professional aloqalarni talab etadi. Shu bois bo'lajak chet tili o'qituvchilarida diskursiv kompetensiyani shakllantirish zamonaviy pedagogik ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Mazkur masalaning dolzarbligi O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari bilan ham uzviy bog'liqdir. Xususan, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-son Farmoni, shuningdek, 2022–2026-yillarda Yangi O'zbekistonni shakllantirish strategiyasi hamda chet tillarni o'qitishni takomillashtirishga doir qararlarda xorijiy til kompetensiyalarini, xususan, kommunikativ va diskursiv ko'nikmalarni shakllantirish ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan. Ushbu normativ hujjatlar chet tilida samarali muloqot qila oladigan, madaniyatlararo muhitda faol ishtirok etishga qodir mutaxassislarni tayyorlash zaruriyatini ta'kidlaydi.

Shu nuqtayi nazardan, pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak chet tili o'qituvchilarining diskursiv kompetensiyasini shakllantirishning didaktik asoslarini ilmiy jihatdan tahlil qilish va takomillashtirish zamonaviy ta'lim nazariyasi va amaliyoti uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

MDH mamlakatlari tadqiqotchilari ta'kidlaganidek, oliy ta'lim amaliyotida chet tili

ta'limining ahamiyatini oshirish zarurati tobora yaqqol namoyon bo'lmoqda. Mualliflar qayd etadilarki, zamonaviy pedagogik ta'lim tizimi doirasida bo'lajak mutaxassislarda faqatgina kommunikativ kompetensiyani emas, balki diskurssiv kompetensiyani shakllantirish ham dolzarb vazifa hisoblanadi. Diskurssiv kompetensiya tarkibida mazmunli va sifatli nutqni yarata olishga xizmat qiluvchi strategiyalar hamda muloqot mexanizmlari majmuasi mujassam bo'lib, u kasbiy faoliyatda samarali madaniyatlararo muloqotga ko'maklashadi [8, s. 60].

Bu nuqtai nazar, chet tili ta'limiga oid innovatsion yondashuvlar talaba shaxsiga yo'naltirilgan ta'limni, uning mustaqil rivojlanishi, kasbiy malakalarni egallashi, axloqiy-qadriyatlararo ongini shakllantirish, jamoaviy faoliyatda ishtirok etish va o'quv vazifalarini ijodiy hal etishga tayyorligini ta'minlashi zarurligini ko'rsatadi. Tegishli tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, ana shunday yondashuvlar chet tili yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning professional tayyorgarligi va shaxsiy rivojini ta'minlashda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi [5, s. 147].

Shu asosda, pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak chet tili o'qituvchilarining diskurssiv kompetensiyasini shakllantirish masalasini didaktik jihatdan tadqiq etish va ilmiy asoslash zamonaviy ta'lim nazariyasi va amaliyoti uchun dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Zamonaviy lingvota'limning kommunikativ paradigmasi shundan dalolat beradiki, chet tilini o'qitish jarayoni faoliyatga asoslangan xususiyatga ega. Chunki muloqot nutqiy faoliyat orqali amalga oshiriladi va u ijtimoiy o'zaro ta'sir sharoitida inson faoliyatining amaliy va mazmunli vazifalarini hal etishga xizmat qiladi dep ta'kidlanadi [3, s. 11].

Hozirgi vaqtda oliy ta'lim tizimida bo'lajak chet tili o'qituvchilarining kommunikativ madaniyatini shakllantirish ustuvor vazifa sifatida e'tirof etilmoqda. Bu madaniyat faqat etika qoidalari va xizmat munosabatlari me'yorlarini bilishgagina emas, balki madaniyatlararo muloqot, hamkorlik, bag'rikenglik tamoyillari va yetarli darajada shakllangan diskurssiv kompetensiya asosida qaror topishi lozim.

Shuni alohida qayd etish kerakki, bo'lajak chet tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida an'anaviy prinsiplar — ya'ni kommunikativ yo'nalish, ona tili omillarini inobatga olish bilan bir qatorda, ta'lim jarayoni madaniyatlararo kontekstda tashkil etilishi talab qilinadi. Bu holat tilni o'rganishni madaniyatlar muloqoti orqali amalga oshirish, til, madaniyat, tarix, an'ana va urf-odatlarini hamohanglikda o'zlashtirish, shuningdek nutqiy faoliyat turlarini parallel ravishda shakllantirishni nazarda tutadi [9, s. 207].

Bu yondashuv chet tili ta'limining mazmunini faqat til tizimi doirasida emas, balki shaxsning professional va ma'naviy rivojiga xizmat qiluvchi, interfaol va diskursga yo'naltirilgan ta'lim muhitini yaratish zaruratini ko'rsatib beradi. Shu bois, diskurssiv kompetensiyani shakllantirishning didaktik asoslarini ilmiy jihatdan tadqiq etish pedagogik ta'lim amaliyoti uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Shu tariqa, bo'lajak chet tili o'qituvchilarining kommunikativ madaniyatini shakllantirish zarurati, ularda diskurssiv kompetensiyani shakllantirish bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki madaniyatlararo muloqot jarayonida kommunikatsiya ishtirokchilari turli madaniy mansublikka, me'yor va qadriyatlarga, shaxsiy tajriba va dunyoqarashga ega bo'lgani sababli noaniklik yoki noto'g'ri talqin qilish ehtimoli ortadi. Bu esa muloqot konteksti va ma'noni anglash jarayonida diskursning ahamiyatini yanada oshiradi.

N.A. Ippolitova ta'kidlaganidek, pedagogik diskurs jarayonida o'qituvchi ta'lim oluvchilarning dunyo manzarasini yangi bilimlar bilan boyitadi, ularning tajribasini kengaytiradi, qarashlar, g'oyalar, ishonch va qadriyatlar tizimining shakllanishiga hissa qo'shadi, natijada yetuk ma'naviy poydevor vujudga kelishiga xizmat qiladi [7].

Umuman olganda, tilshunoslik nuqtai nazaridan diskurs ikki qirrali tushuncha sifatida talqin etiladi: bir tomondan u ijtimoiy-madaniy mazmun bilan bog'liq nutqiy faoliyatni ifodalasa, ikkinchi tomondan muayyan sotsiomadaniy kontekstning ajralmas qismi bo'lgan til tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda diskurs ma'lum ma'noiy maydonga tayanadi, ijtimoiy-madaniy

sharoit bilan belgilanadi va ana shu sharoit ta'sirida shakllanadi; u ma'lum pragmatik maqsadga ega bo'lgan kommunikativ harakatlar doirasida ma'noni uzatishga yo'naltirilgan nutqiy jarayon sifatida namoyon bo'ladi [2, s. 40–41].

Shuni tan olish zarurki, zamonaviy oliy ta'lim tizimida bo'lajak chet tili o'qituvchilarini chet tilidagi nutqiy faoliyatga o'rgatish jarayoni ko'p hollarda ularning chet tilida diskursni qabul qilish va yarata olish ko'nikmalarini shakllantirishga yetarli darajada yo'naltirilmagan. Bu holat, avvalo, diskurssiv kompetensiyani shakllantirish muammosi pedagogik jihatdan yetarlicha ishlab chiqilmagani bilan izohlanadi.

Shusababli, bo'lajak chet tili o'qituvchilarida diskurssiv kompetensiyani shakllantirishga xizmat qiluvchi tegishli shakl, metod va texnologiyalarni aniqlash, shuningdek, ushbu kompetensiyani shakllantirishga doir ta'limiy model va ularning amaliy tatbiqini ishlab chiqish zarurati vujudga kelmoqda. Bunday yondashuv kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorgarlik samaradorligini oshirish imkonini beradi. Zero, ta'kidlanganidek, «o'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonini shunday tashkil etishi lozimki, unda talabada mavjud bilim va qobiliyatlar aniqlansin, faollashtirilsin va shundan so'ng yetishmayotgan jihatlar to'ldirilsin» [4, s. 4].

I.G. Atromchenko diskurs tushunchasiga aniq ta'rif beradi: u kommunikativ jarayonning kompleks hodisasi bo'lib, unda tipik ijtimoiy o'zaro ta'sir vaziyati, uning ishtirokchilari, ijtimoiy normalar, madaniy kontekst haqidagi tasavvurlar va ular nutqiy jarayonda muayyan tartibda namoyon bo'luvchi til konstruksiyalari tizimida ifodalanadi va matnda mustahkamlanadi» [1, s. 30].

Bunday nutqiy o'zaro ta'sir kompozitsion jihatdan tashkil etilgan, yaxlit, mazmunan yakunlangan va ekstralingvistik omillarga tayanadigan jarayon sifatida tavsiflanadi. Amaliy tajriba shuni ko'rsatadiki, talabalar chet tilida gapni tushunish va ifoda etishda turli darajadagi qiyinchiliklarga duch keladilar. Shu bois kasbiy yo'naltirilgan kommunikativ kompetensiyani shakllantirish jarayoni diskurssiv kompetensiyani shakllantirish imkoniyati bilan bevosita bog'liqdir.

I.A. Yevstigneeva ta'rifiga tayangan holda, diskurssiv kompetensiya chet tili yordamida axborotni kodlash va dekodlashga qodir bo'lish, bunda tilning leksik, grammatik va sintaktik me'yorlari bilan bir qatorda stilistik, janr, sotsiomadaniy, psixologik va emotsional omillarni inobatga olish, kogeziya va kogerensiya vositalaridan samarali foydalanishdir [6, s. 74–75].

Aytilganlardan kelib chiqib, diskurssiv kompetensiya murakkab kategoriyani tashkil etadi va u shaxsning kasbiy, ijtimoiy hamda shaxslararo muloqot jarayonidagi xulq-atvor modellari majmuini qamrab oladi. Bu jarayon insonning ijtimoiy mohiyati, psixologik xususiyatlari va o'ziga xos kommunikativ tayyorligini namoyon etadi.

Shuning uchun diskurssiv kompetensiyani shakllantirish jarayoni maxsus tashkil etilgan ta'limiy muhitni, muayyan tashkiliy-pedagogik sharoitlarni talab qiladi; bunda talabalarning diskurs kategoriyasining sistemali xususiyatlarini anglash va amaliy diskurs modellaridan nutqiy intensiyalar vositasi sifatida foydalanishga tayyorligi ta'minlanadi.

Tadqiqot doirasida bo'lajak chet tili o'qituvchilarining diskurssiv kompetensiyasini shakllantirish modeli ishlab chiqildi. U quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- motivatsion-maqsadli,
- nazariy-metodologik,
- jarayonli,
- nazorat-baholash bosqichi.

Motivatsion-maqsadli bosqichda talabalarni chet tilida diskurs asosida muloqotga tayyorlash maqsadi belgilanadi va o'quv-ta'limiy faoliyatning yo'nalishi aniqlanadi.

Talabaning ta'limiy tajribasi, avvalo, uning amaliy faoliyatida, ya'ni o'quv jarayonida faol ishtirok etish, o'qituvchi tomonidan taklif etilgan diskurssiv amaliyotlar doirasida faollik shakllarini tahlil qilish va to'g'ri tanlash orqali shakllanadi. Bu jarayon talabalarning shaxslararo

va kasbiy muloqot doirasida samarali va mazmunli nutqiy faoliyatga bo'lgan ichki motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi.

Nazariy-metodologik bosqichda o'qituvchi tomonidan autentik xorijiy til matnlari tanlab tayyorlanadi, chunki aynan shu materiallar talabalarning turli tipdagi diskurssiv amaliyotlarni o'zlashtirishida asosiy tayanch vazifasini bajaradi.

Jarayonli bosqich modelning psixologik-pedagogik o'zaro ta'sir algoritmini aks ettiradi, o'qituvchi va talaba hamkorligining qonuniyatlarini namoyon etadi hamda talabalarga kasbiy diskurs hamjamiyatida qabul qilingan diskurs amaliyotlarini o'zlashtirish imkonini beradi.

Nazorat-baholash bosqichi esa bo'lajak chet tili o'qituvchisining inoyatli diskurs amaliyotlariga amal qila olish qobiliyati va tayyorligini baholash mezonlarini qamrab oladi, jumladan, ularning kasbiy muloqotda kommunikatsii vazifalarini hal etishga tayyorligi ham inobatga olinadi.

Model asosida quyidagi mezonlar ajratib ko'rsatiladi:

motivatsion mezon — talabaning diskurs haqidagi bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llashga bo'lgan ichki ehtiyoj va qiziqishi darajasini aks ettiradi;

kognitiv mezon — talabaning diskursning tizimli xususiyatlari haqidagi bilimlari hamda kommunikatsiya jarayonida nutqiy formulalar va klishelerdan foydalanish mahoratini ifoda etadi;

faoliyat mezoni — chet tilida muloqotni amalga oshirishda diskurssiv amaliyotlarni tanlash va qo'llash ko'nikmalarining shakllanish darajasini belgilaydi;

shaxsiy mezon — chet tilida kasbiy-yo'naltirilgan muloqotni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan shaxsiy-kasbiy sifatlarning mavjudligini nazarda tutadi.

Bizga ko'ra, bo'lajak chet tili o'qituvchilarining diskurssiv kompetensiyasini shakllantirish jarayoni, mazkur model doirasida, kommunikativ, kognitiv va kvazikasbiy faoliyatning turli shakllarini sintez qiladigan maxsus tashkil etilgan ta'limiy muhitni talab qiladi. Shu munosabat bilan modeli samarali amal qilishini ta'minlovchi tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarni alohida ko'rib chiqish zarur.

Birinchi shart — modulli o'qitish tizimidan foydalanish, bu diskursga yo'naltirilgan ta'lim mazmunini bosqichma-bosqich shakllantirish imkonini beradi.

Ikkinchi shart — o'quv jarayonida til o'rganishni siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy realiyalar bilan bog'lash, bu esa tinglovchiga kompozitsion yaxlit, mantiqiy tugal va auditoriyaga tushunarli nutqiy mahsulot yarata olish imkonini beradi.

Uchinchi shart — chet tilida nutqiy faoliyatni amalga oshirishga ijobiy motivatsiyani shakllantirish hisoblanadi.

Modelni amaliyotga joriy etish jarayonida talabalarda diskursni lingvistik kategoriya sifatida anglash, uning asosiy belgilari va funksiyalarini tushunish, shuningdek diskurssiv kompetensiyani bo'lajak kasbiy-pedagogik faoliyatda qo'llash zarurligi haqida ongli munosabat shakllantirildi.

Ikkinchi pedagogik shart tadqiqotning eksperimental guruhida talabalarni ona tildagi nutqiy modeldan chet tilidagi diskurs modeliga o'ta olishga tayyorlash orqali amalga oshirildi.

Uchinchi shartni amaliy jihatdan ta'minlashda modulli o'qitish texnologiyasidan foydalanildi; u jumladan "Arbeit und Berufswelt" mavzusi doirasida muloqot va diskurs amaliyotlarini shakllantirishga xizmat qildi.

O'quv-mavzuiy modullar ketma-ketligiga tajribaviy guruh talabalarida diskurssiv kompetensiyani yuqori darajada shakllantirishga qaratilgan kommunikativ yo'nalishli mashqlar majmuasi integratsiya qilindi. Bu ularga egallangan bilimlarni barqaror ravishda qayta ishlatish, nutqiy avtomatizmlarni shakllantirish imkonini berdi.

Har bir modul yakunlanishidan oldin, yakuniy bosqich sifatida talabalarga o'quv matni mazmunini turli janr formatida yozma bayon qilish vazifasi taklif etildi. Jumladan, doklad, esse, reklama e'loni, izlojaniye kabi janrlarda ishlash orqali talabalar monolog, dialog yoki polilog shaklidagi kommunikativ vazifalarni diskurs formulalaridan foydalangan holda bajarishga

o'rgatildi.

“Mehnat va kasbiy muhit” (Arbeit und Berufswelt) mavzusiga oid autentik matnlar asosida tematik modul mashqlar tizimiga diskursiv kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan topshiriqlar kiritildi. Ushbu mashqlar talabalarni nutqiy formulalardan to'g'ri, madaniy-muvofiq va kommunikativ maqsadga yo'naltirilgan holda foydalanishga undaydi.

Tayanch matn bilan ishlashdan so'ng, eng ko'p qo'llanadigan grammatik konstruksiyalarni aktallashtirish maqsadga muvofiq deb hisoblandi. Keyingi bosqichda talabalar matndagi fon ma'nosi va ekstralingvistik omillar qay darajada namoyon bo'lganini tahlil qiladilar. Chunki aynan fon ma'noni anglash keyinchalik kommunikativ vazifalarni to'g'ri shakllantirishga yordam beradi.

Bunday kommunikativ vazifa muayyan parametrlar bilan belgilangan muloqot muhiti sharoitida nutqiy o'zaro ta'sir sifatida namoyon bo'ladi va mazkur muhit talabaning *высказывание* tuzish strategiyasi va uning ma'noiy tuzilishini belgilaydi.

Modul doirasida taklif etilgan modelda diskursiv kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan faoliyatni tabiiy ravishda o'qitish jarayoniga integratsiya qilish, pedagogga ta'lim jarayonini maqsadli tashkil etish imkonini beradi. Natijada talabalarda chet tilda diskurs yarata olish malakasi shakllanadi va bu model samaradorligining asosiy ko'rsatkichiga aylanadi.

Tematik modul doirasida talabalarga matn mazmuni bo'yicha bayon rejasi tayyorlash tavsiya etiladi. Bu faoliyat ularga matndagi hodisalar ketma-ketligini belgilash, sabab-oqibat bog'lanishlarini anglash, mantiqiy tuzilishni mustahkamlash imkonini beradi. Bunday reja keyingi og'zaki taqdimotga tayanch vosita sifatida xizmat qiladi.

Yozma bayon tayyorlashdan so'ng, u janr talablariga mos og'zaki prezentatsiya bilan to'ldiriladi, bu esa talabadan diskursning barcha omillarini hisobga olishni talab qiladi.

Keyingi bosqich sifatida matnning janr xususiyatini o'zgartirishga qaratilgan mashq bajariladi. Masalan, ilmiy-publitsistik matnni doklad-rezyume, suhbat janri, reklama janri kabi shakllarga transformatsiya qilish topshirig'i beriladi. Bu mashq talabalarga janr, funksional uslub va formallik darajasi kabi diskurs belgilarini anglashga yordam beradi.

Kutilgan natija sifatida talabalar janr transformatsiyasiga mos nutq tuzish, kommunikativ muhitga munosib uslubni tanlash va auditoriya bilan munosabat iyerarxiyasini shakllantirish ko'nikmasiga ega bo'ladilar. Bu esa ularga keng doiradagi kommunikativ vazifalarni hal qilishda diskursni maqsadli va ongli ravishda qurish imkonini beradi.

Yakuniy xulosa sifatida ta'kidlash joizki, mazkur modelni bo'lajak chet tili o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi jarayoniga joriy etish talabalarning og'zaki va yozma muloqot ko'nikmalarini diskurs kontekstida rivojlantiradi, chet tili darslari mazmunini boyitadi, o'quv jarayonini yanada zamonaviy, qiziqarli va motivatsion jihatdan samarali qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni. — 2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni. — 2022-yil 28-yanvar, PF-60.
3. Atroshchenko I. G. Zamonaviy tilshunoslikda “diskurs” tushunchasi ta'riflarining tahlili // Filologiya fanlari. Nazariya va amaliyot masalalari. — 2015. — № 12–1 (54). — B. 26–31.
4. Afanasyeva O. Yu., Fedotova M. G. Chet tili o'qituvchisining diskursiv kompetensiyasi: tuzilishi va mazmuni // Til va madaniyat. Yillik almanax. — Chelyabinsk: Chelyabinsk davlat madaniyat instituti, 2017. — B. 39–43.
5. Baronenko E. A., Bystray E. B., Raysvix Yu. A., Skorobrenko I. A. Bo'lajak o'qituvchilarni til tayyorlash jarayonida kommunikativ o'yinlardan foydalanish // Fundamental va amaliy fan. — 2018. — № 1 (9). — B. 11–15.
6. Baronenko E. A., Raysvix Yu. A., Skorobrenko I. A. Loyihalar usuli — bo'lajak chet

tili o'qituvchisining shaxsini shakllantirish resursi sifatida // Zamonaviy ta'limda loyihalash va ekspertiza: metodologiya, metodlar, amaliyot: I Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. — Kaluga: K. E. Tsiolkovskiy nomidagi KGU, 2019. — B. 3–11.

7. Bystray E. B., Skorobrenko I. A. Bo'lajak o'qituvchilarda chet tilini o'rganishga bilishiy qiziqishni case-study asosida shakllantirish // Lingvo-ta'limning nazariy va amaliy jihatlar: oliy o'quv yurtlararo ilmiy-amaliy konferensiya maqolalar to'plami (Kemerovo, 27–28-may 2019) / L. S. Znikina tahriri ostida. — Kemerovo: KuzGTU, 2019. — B. 146–149.

8. Evstigneeva I. A. Til oliygohlari talabalari diskursiv kompetensiyasini zamonaviy internet-texnologiyalar asosida shakllantirish // Til va madaniyat. — 2013. — № 1 (21). — B. 74–82.

9. Ippolitova N. A. Pedagogik diskursni tavsiflashning ritorik jihatini // Pedagogik diskurs: chet tili o'qituvchilarini tayyorlashning yangi strategiyalari: xalqaro konferensiya materiallari / E. G. Tareva, L. G. Vikulova umumiy tahriri ostida. — Moskva: "Xalqlar tillari" nashriyoti, 2016. — B. 64–67.

10. Kusarbayev R. I., Kalugina E. V., Muxametshina O. V. Talabalarni oliygohda chet tili ta'limi jarayonida madaniyatlararo muloqotga tayyorlash // Baltika gumanitar jurnali. — 2019. — T. 8, № 2 (27). — B. 60–63.

11. Skorobrenko I. A. Zamonaviy chet tili ta'limi talablari nuqtayi nazaridan darslarda kommunikativ yondashuvni amalga oshirish // Ilmiy maktablar. XXI asrda yoshlar fan va madaniyatda: xalqaro ilmiy-ijodiy forum materiallari (Chelyabinsk, 1–2-noyabr 2018) / S. B. Sinetskiy, Yu. V. Gushul va boshq. — Chelyabinsk: ChGIK, 2018. — B. 205–209.

TA'LIMY VAZIYATLAR VOSITASIDA O'QUVCHILARDA TABIATGA QADRIYATLI MUNOSABATNI SHAKLLANTIRISH USULLARI

Primova Nilufar Bahriyevna,
Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida tabiatga nisbatan qadriyatlarli munosabatni rivojlantirishda ta'limiy vaziyatlardan foydalaniishning zamonaviy texnologiyalari tadqiq etiladi. Zamonaviy ekologik muammolar sharoitida yosh avlodda tabiatga ongli, mas'uliyatli va ehtiyotkor munosabatni shakllantirish dolzarb pedagogik vazifa hisoblanadi. Mazkur jarayon bir qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinib, ekologik ta'limning ustuvor ahamiyatini belgilaydi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf o'quvchisi, ekologik ta'lim, tabiatga qadriyatlarli munosabat, ekologik tarbiya, ta'limiy vaziyatlar.

Zamonaviy jamiyatda ekologik muammolarning keskinlashuvi sharoitida o'quvchilarda tabiatga ongli va qadriyatli munosabatni shakllantirish ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, bu jarayonning boshlanishi boshlang'ich ta'lim bosqichi bilan bevosita bog'liq bo'lib, aynan shu davrda bolaning tabiat haqidagi dastlabki tasavvurlari, hissiy munosabatlari va axloqiy qarashlari shakllanadi.

Boshlang'ich ta'limda tabiatga oid bilim va munosabatlar asosan "Atrofimizdagi olam", "Tabiatshunoslik", "O'qish", "Tarbiya" fanlari hamda integrativ mashg'ulotlar orqali shakllantiriladi. Ushbu fanlar mazmunida tabiat hodisalarini kuzatish, jonli va jonsiz tabiat unsurlarini farqlash, inson va tabiat o'rtasidagi bog'liqlikni anglashga yo'naltirilgan materiallar muhim o'rin egallaydi. Shu bois, o'quvchilarda tabiatga qadriyatli munosabatni shakllantirish mazkur fanlarning tarbiyaviy salohiyatidan maqsadli va tizimli foydalanishni talab etadi.

O'zbekiston pedagogika fanida shaxsda ekologik madaniyat va tabiatga mas'uliyatli munosabatni shakllantirish masalalari N. Jo'rayev, B. Xodjayev, Sh. Abdullayeva, M. Qodirova, D. Ro'ziyeva, G. Xalimdarova kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida yoritilgan. Mazkur tadqiqotlarda ta'lim jarayonida qadriyatli yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va faoliyatli metodlar asosida o'quvchilarning tabiatga bo'lgan munosabatini rivojlantirish zarurligi ta'kidlanadi.

O'zbek olimlari fikricha, tabiatga qadriyatli munosabat faqat bilim berish orqali emas, balki o'quvchini hissiy idrok, shaxsiy tajriba va ijtimoiy mas'uliyat asosida faoliyatga jalb etish orqali shakllanadi. Shu nuqtai nazardan, ta'limiy vaziyatlar boshlang'ich sinf o'quvchilarida tabiatga nisbatan qadriyatli munosabatni rivojlantirishning samarali pedagogik vositasi hisoblanadi.

Ta'limiy vaziyatlar deganda, o'quvchini real yoki modellashirilgan hayotiy holatlar orqali tabiat bilan bog'liq muammolarni anglash, baholash va ularga nisbatan shaxsiy munosabat bildirishga undovchi pedagogik sharoitlar majmui tushuniladi. Bunday vaziyatlar o'quvchilarda tabiatni asrash zarurati, ekologik mas'uliyat va ongli xulq-atvorni shakllantirishga xizmat qiladi.

Boshlang'ich ta'lim amaliyotida ta'limiy vaziyatlar quyidagi yo'nalishlarda samarali qo'llaniladi:

tabiat hodisalarini kuzatish va tahlil qilishga yo'naltirilgan muammoli vaziyatlar;

tabiatga zarar yetkazuvchi va uni asrashga qaratilgan xatti-harakatlarni solishtirishga asoslangan bahsli vaziyatlar;

ekologik ertaklar, matnlar va hayotiy misollar asosida tashkil etilgan axloqiy tanlov vaziyatlari; loyiha va ijodiy topshiriqlar orqali tabiatni muhofaza qilishga doir faoliyatli vaziyatlar.

Mazkur vaziyatlar o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ravishda bosqichma-bosqich murakkablashib boradi. Dastlab, o'quvchilarda tabiatni qadrlashga doir hissiy munosabat

shakllantirilsa, keyingi bosqichlarda bu munosabat ongli xulq-atvor va amaliy faoliyat bilan mustahkamlanadi.

Tajriba-sinov ishlari shuni ko'rsatadiki, ta'limiy vaziyatlarga asoslangan mashg'ulotlar boshlang'ich sinf o'quvchilarida:

tabiatga nisbatan ijobiy hissiy munosabatni;

ekologik tushunchalarning ongli o'zlashtirilishini;

tabiatni asrashga qaratilgan ijtimoiy mas'uliyatli xatti-harakatlarni samarali shakllantiradi.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida ta'limiy vaziyatlardan tizimli va maqsadli foydalanish o'quvchilarda tabiatga qadriyatli munosabatni shakllantirishning muhim pedagogik sharti bo'lib, u shaxsning ekologik madaniyatini rivojlantirishga mustahkam ilmiy-amaliy asos yaratadi.

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida ekologik ta'lim va tarbiya masalalari alohida dolzarblik va ijtimoiy ahamiyat kasb etmoqda. Bir avlod hayoti davomida atrof-muhit holatida yuz bergan tezkor va aksariyat hollarda salbiy o'zgarishlar ekologik bilimlarni shakllantirish, tabiatga ehtiyotkor munosabatni tarbiyalash hamda uni kelajak avlodlar uchun asrash zaruratini yetarli darajada anglash bo'yicha olib borilgan ishlarning samaradorligi past ekanini ko'rsatmoqda. Mazkur holat ta'lim tizimida ekologik tarbiyani mazmunan va metodik jihatdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Ekologik tarbiya tizimida maktab muhim va yetakchi o'rin tutadi, chunki aynan maktab sharoitida bu jarayon uzluksiz va integrativ xarakter kasb etib, maktabgacha ta'lim hamda boshlang'ich sinf bosqichlari bilan uzviy bog'liq holda amalga oshiriladi. Shu davrda bolaning shaxs sifatida shakllanishi, uning ma'naviy-axloqiy sifatleri, tabiatga nisbatan hissiy va qadriyatli munosabatining poydevori qo'yiladi.

So'nggi yillarda olib borilgan pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich ta'limda ekologik tarbiya ko'pincha mavhum-ma'rifiy yo'nalishda olib borilib, inson manfaatlarini markazga qo'yuvchi (antropotsentrik) yondashuv ustunlik qilmoqda. Natijada o'quvchilarda tabiatga nisbatan iste'molchilik va pragmatik munosabat shakllanib, u ekologik mas'uliyatli xulq-atvor rivojiga to'sqinlik qilmoqda. Ushbu holat boshlang'ich ta'limda ekologik tarbiyaning mazmuni, shakl va usullarini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Pedagogika tarixida taniqli mutafakkirlar tabiat bilan bevosita muloqotning tarbiyaviy ahamiyatiga alohida urg'u berganlar. Xususan, ta'lim jarayonida faqat nazariy bilimlarga tayanish yetarli emasligi, bilimlar shaxsiy idrok, kuzatish va faoliyat orqali mustahkamlanishi lozimligi ta'kidlangan. Shu bois, ekologik tarbiyaning samarali vositasi sifatida o'quvchilarning tabiat muhitida bevosita faoliyatini tashkil etish alohida ahamiyat kasb etadi. Bu yondashuv tabiatni bolalarga "ichidan", real obyektlar va tabiiy sharoitlar asosida anglash imkonini beradi.

Hozirgi urbanizatsiya jarayonlari natijasida inson va tabiat o'rtasidagi aloqaning susayib borishi, ayniqsa shahar muhitida yashayotgan bolalarning tabiiy obyektlar bilan muloqot qilish imkoniyatining cheklanishi kuzatilmoqda. Shu sharoitda o'quvchilarda tabiatga mos xulq-atvorni shakllantirishning samarali usullaridan biri sifatida maktab hududida tashkil etilgan o'quv ekologik yo'laklar (ya'ni "tabiatdagi o'quv xonasi") alohida pedagogik ahamiyat kasb etadi. Ekologik yo'lakda ta'lim jarayoni "biz tabiatni o'rganamiz" va "tabiat bizni tarbiyalaydi" tamoyillari uyg'unligida amalga oshiriladi.

Ekologik yo'lakda olib boriladigan mashg'ulotlarning o'ziga xosligi shundaki, ular harakat jarayonida dam olish va bilish faoliyatining organik uyg'unligiga asoslanadi. Bu jarayonda o'quvchilar tabiatning go'zalligi, nozikligi va inson ta'siriga qanchalik sezgir ekanini bevosita idrok etadilar. Tabiatga muhabbat, ayniqsa shahar muhitida ulg'aygan bolalarda, o'z-o'zidan shakllanmaydi, balki uni maqsadli pedagogik ta'sir orqali uyg'otish talab etiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tabiatga mas'uliyatli va qadriyatli munosabatni shakllantirish

uzoq davom etuvchi, murakkab jarayon bo'lib, uning natijasi nafaqat ekologik bilim va ko'nikmalarni egallash, balki hissiy sezgirlik, tabiatni asrashga tayyorlik va faol fuqarolik pozitsiyasining shakllanishida namoyon bo'lishi lozim. Bu jarayonda o'quvchilarning tabiat bilan amaliy o'zaro ta'siri yetakchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Ta'limiy vaziyatlar asosida tabiatga qadriyatli munosabatni shakllantirish usullari

Mazkur maqsadga erishishda quyidagi pedagogik usullar alohida samaradorlikka ega:

Muammoli ta'limiy vaziyatlar usuli

O'quvchilar oldiga tabiatni muhofaza qilish bilan bog'liq hayotiy muammolar qo'yilib, ularni hal etish jarayonida sabab–oqibat bog'liqliklarini anglashga undaydi.

Kuzatish va tahlilga asoslangan vaziyatlar

Tabiiy obyektlarni bevosita kuzatish, o'zgarishlarni qayd etish va tahlil qilish orqali o'quvchilarda ekologik tafakkur rivojlantiriladi.

Qadriyatli-axloqiy tanlov vaziyatlari

Tabiatga zarar yetkazuvchi va uni asrashga qaratilgan xatti-harakatlarni solishtirish orqali o'quvchilarning axloqiy pozitsiyasi shakllantiriladi.

Loyiha va tadqiqot faoliyatiga asoslangan usul

Ekologik loyihalar, kichik tadqiqotlar, tabiatni muhofaza qilishga oid amaliy ishlar o'quvchilarda mas'uliyat va tashabbuskorlikni rivojlantiradi.

Jamoaviy va ijtimoiy foydali faoliyat usuli

Ekologik yo'lakni parvarishlash, daraxt ekish, qushlar uchun uyalar tayyorlash kabi ishlar orqali tabiatga ehtiyotkor munosabat mustahkamlanadi.

Ekologik yo'lakda olib boriladigan ta'limiy vaziyatlar o'quvchilarning bilimlarini “Atrofimizdagi olam” va “Tarbiya” fanlari mazmuni bilan uzviy bog'lab, ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Natijada o'quvchilar tabiat va insonning ajralmas birligi haqidagi tushunchani chuqur anglay boshlaydilar.

Shunday qilib, ta'limiy vaziyatlar vositasida tashkil etilgan ekologik tarbiya boshlang'ich sinf o'quvchilarida tabiatga qadriyatli munosabatni shakllantirishning samarali pedagogik mexanizmi bo'lib, u ekologik madaniyat, ijtimoiy mas'uliyat va insonparvarlik qadriyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Suxomlinskiy V.A. Bolani tarbiyalashda tabiatning o'rni. – Toshkent: O'qituvchi, 1982. – 192 b.
2. Vinogradova N.F. “Inson va tabiat” integrativ kursi: boshlang'ich ta'lim uchun metodik qo'llanma. – Moskva: Ventana-Graf, 2015. – 128 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Boshlang'ich ta'lim davlat ta'lim standarti. – Toshkent, 2021.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Uzluksiz ekologik ta'lim va tarbiya konsepsiyasi. – Toshkent, 2019.
5. Abdullaeva M.X. Boshlang'ich ta'limda ekologik tarbiyaning pedagogik asoslari. – Toshkent: Fan, 2018. – 156 b.
6. Qodirova F.R. Ta'limiy vaziyatlar asosida tarbiyaviy ishlarni tashkil etish metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya, 2020. – 144 b.
7. Raximov S.A. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik madaniyatni shakllantirish yo'llari. // Boshlang'ich ta'lim. – 2022. – №3. – B. 25–30.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI ILMIY-TADQIQOT FAOLIYATIGA TAYYORLASH MUAMMOSINING PEDAGOGIK TAHLILI

Raximova Madina Xasanovna,
Osiyo xalqaro universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ilmiy-tadqiqotgayo ‘naltirilgan ta’lim jarayonida tadqiqotchilik yondashuvining pedagogik mohiyati yoritilgan. Tadqiqotchilik yondashuvi o‘quvchilarning mustaqil izlanish faoliyatini faollashtirish, ularning ilmiy tafakkuri, tadqiqot ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishning samarali vositasi sifatida tahlil qilinadi. Maqolada tadqiqotchilik xulq-atvorining psixologik va fiziologik asoslari, izlanish faolligi, konvergent va divergent tafakkur turlarining tadqiqot faoliyatiga ta’siri ochib beriladi. Tadqiqot natijalari bo‘lajak o‘qituvchilarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorlash jarayonini takomillashtirishda metodik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: akmeologik yondashuv, raqamli kompetensiya, bo‘lajak o‘qituvchi, ilmiy-tadqiqot faoliyati, raqamli ta’lim muhiti, akmeologik muhit, interaktiv texnologiyalar, uzluksiz ta’lim.

Zamonaviy ta’lim tizimida bo‘lajak o‘qituvchilarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligi ularning kasbiy kompetentligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Jamiyatda ilm-fan, texnologiya va innovatsiyalar jadal rivojlanayotgan sharoitda pedagog kadrlar nafaqat bilimlarni yetkazuvchi, balki ilmiy muammolarni aniqlay oladigan, ularni tahlil qiladigan va asoslangan xulosalar chiqara oladigan tadqiqotchi shaxs sifatida shakllanishi zarur.

Pedagogik adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak o‘qituvchilarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorlash masalasi ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan bo‘lsa-da, mazkur jarayonning mazmuni, shakllari va samarali mexanizmlarini aniqlash masalasi hanuz dolzarb bo‘lib qolmoqda. Tadqiqotchilar ilmiy-tadqiqot faoliyatini pedagogik jarayonning ajralmas qismi sifatida talqin qilib, uni bo‘lajak mutaxassisning kasbiy tafakkuri, refleksiv qobiliyati va ijodiy salohiyatini rivojlantirish vositasi deb baholaydilar.

Ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorlash pedagogik nuqtai nazardan ko‘p komponentli jarayon bo‘lib, u motivatsion, kognitiv, faoliyatli va refleksiv tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi. Mazkur komponentlarning uyg‘un rivojlanishi bo‘lajak o‘qituvchining ilmiy izlanishga bo‘lgan ehtiyoji va qiziqishini shakllantirish, ilmiy bilimlarni egallash, tadqiqot metodlarini qo‘llay olish hamda o‘z faoliyatini tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishni ta’minlaydi.

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak o‘qituvchilarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorlash jarayoni ko‘pincha fragmentar xarakterga ega bo‘lib, u asosan kurs ishlari, bitiruv malakaviy ishlari yoki alohida fanlar doirasida cheklanib qolmoqda. Bu esa talabalarni tizimli ilmiy izlanishga jalb etish, tadqiqot faoliyatining uzviy va uzluksiz rivojlanishini ta’minlashga to‘sqinlik qilmoqda.

Pedagogik tahlil natijalariga ko‘ra, mavjud muammolar quyidagilarda namoyon bo‘ladi: bo‘lajak o‘qituvchilarda ilmiy-tadqiqot faoliyatiga nisbatan barqaror motivatsiyaning yetarli darajada shakllanmaganligi; ilmiy izlanish metodlarini amaliyot bilan integratsiyalashdagi qiyinchiliklar; raqamli axborot manbalari bilan ishlash ko‘nikmalarining sustligi; tadqiqot natijalarini tahlil qilish va taqdim etish madaniyatining yetarli darajada rivojlanmaganligi.

Shu nuqtai nazardan, bo‘lajak o‘qituvchilarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorlash jarayonini pedagogik jihatdan takomillashtirish zarurati yuzaga keladi. Bu jarayonni shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy va akmeologik yondashuvlar asosida tashkil etish, ta’lim jarayoniga zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalarni integratsiyalash orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning ilmiy-tadqiqot salohiyatini tizimli rivojlantirish imkonini beradi.

Demak, pedagogik tahlil shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak o‘qituvchilarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga

tayyorlash muammosi nazariy va amaliy jihatdan chuqur asoslashni, mazkur jarayonni yangi metodik yechimlar va texnologiyalar asosida tashkil etishni talab etadi. Aynan shu ehtiyoj mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotchilik yondashuvi — ta'lim jarayonini tashkil etishning shunday usuliki, unda o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikma va malakalarini egallashga qaratilgan faol, mustaqil faoliyati ustuvor ahamiyat kasb etadi hamda shu asosda ular uchun yangi bo'lgan bilimlarni o'zlashtirish ta'minlanadi. Mazkur yondashuvning bazaviy g'oyasi o'quv va ilmiy bilish jarayonlarining bosqichlari hamda ichki mantiqi o'rtasida muayyan o'xshashlik mavjud, degan ilmiy farazga tayanadi.

Milliy ta'lim amaliyotida tadqiqotchilik metodlari asosida o'qitishni joriy etishga qaratilgan urinishlar qadimdan mavjud bo'lgan. Biroq bu urinishlar ommaviy maktab ta'limi tizimida yetarli darajada o'z aksini topmagan va ta'lim jarayoni uzoq vaqt davomida axborotni tayyor holatda qabul qilishga asoslangan, ya'ni "axborot-reproduktiv" xarakterda qolgan. Mashhur rus va sovet pedagogi I. F. Svadkovskiy XX asr boshlaridayoq an'anaviy maktabda e'lon qilingan o'quvchi erkinligi tamoyili amalda kazarma tartibidagi mushtra bilan almashganini tanqid qilgan. Uning ta'kidlashicha, bolaning tabiiy rivojlanishi va individual xususiyatlariga mos ta'lim tashkil etish o'rniga, 30–40 nafar o'quvchidan iborat sinfda barcha bolalar katta yoshdagi pedant pedagogning fikri ortidan passiv ravishda bir xil sur'atda harakatlanishga majbur etilgan.

Olimning fikriga ko'ra, dunyo ta'lim amaliyotida "Dalton-reja", "loyiha metodi", "brigada-laboratoriya metodi" kabi tadqiqotchilikka asoslangan ta'lim usullarining joriy etilishi mazkur muammoni bartaraf etish yo'lida muhim imkoniyatlar yaratgan [31]. Shu bois o'tgan asrning 30–40-yillaridayoq ta'lim jarayonida tadqiqotchilik yondashuvini qo'llashga bo'lgan ehtiyoj keskin ravishda namoyon bo'lgan.

Tadqiqotchilik yondashuvining samarali amalga oshirilishi shaxsda tadqiqotchilik xulq-atvorining qay darajada rivojlanganligiga bog'liq. Tadqiqotchilik xulq-atvori obyektni o'rganishga qaratilgan, izlanish faolligiga asoslangan psixologik ehtiyoj bilan tavsiflanadi. Mazkur ehtiyoj tadqiqot faoliyatini harakatga keltiruvchi va uning ichki mexanizmlarini ishga tushiruvchi katalizator vazifasini bajaradi.

Izlanish faolligining fiziologik asosi sifatida I. P. Pavlov tomonidan ilmiy jihatdan asoslangan "yo'naltiruvchi-tadqiqot refleksi", ya'ni "bu nima?" refleksi e'tirof etiladi. Olimning ta'kidlashicha, oziqlanish, himoyalaniish va boshqa hayotiy ehtiyojlar bilan bir qatorda, yo'naltiruvchi-tadqiqot refleksi ham insonning bilish faoliyatida muhim o'rin tutadi. Aynan ushbu refleks izlanish faolligining tabiiy poydevorini tashkil etadi va tadqiqotchilik xulq-atvorining shakllanishiga xizmat qiladi.

Tadqiqotchilik xulq-atvori izlanish faolligiga asoslangan holda obyektni o'rganish yoki noodatiy (muammoli) vaziyatni hal etishga yo'naltirilgan faoliyat turi sifatida talqin etiladi.

Zamonaviy psixologiyada insonlar tafakkur xususiyatlariga ko'ra konvergent va divergent tafakkurga ega bo'lgan shaxslarga ajratiladi. Konvergent tafakkurga ega shaxslar muammoning faqat bitta to'g'ri yechimi mavjud, deb hisoblaydilar va mavjud bilimlar hamda mantiqiy fikrlash orqali aynan shu yechimni topishga intiladilar. Divergent tafakkurga ega shaxslar esa muammoni hal etishning turli yo'llarini izlab, imkon qadar ko'proq variantlarni ko'rib chiqishga harakat qiladilar. Bunday "veersimon" izlanish ko'pincha original va ijodiy yechimlarga olib keladi.

Shu tariqa, tadqiqotchilik xulq-atvorining shakllanishiga izlanish faolligi bilan bir qatorda konvergent va divergent tafakkur turlari ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqotchilik xulq-atvorini rivojlantirish nafaqat talabalarining oliy ta'lim muassasasidagi o'quv muvaffaqiyati nuqtayi nazaridan, balki shaxsning umumiy rivojlanishi va o'zini o'zi rivojlantirish jarayoni uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologlar V. S. Rotenberg va S. M. Bondarenko ta'kidlaganidek, izlanish faolligining muntazam ravishda yo'qligi shaxsning turli qiyinchiliklar qarshisida o'qib qolishiga olib keladi [9; 36].

Yuqorida ta'kidlanganidek, ilmiy-tadqiqotga yo'naltirilgan ta'limda tadqiqotchilik yondashuvi

o'quv jarayonini o'quvchining (talabaning) izlanish faolligi, muammo qo'yish, yechimni asoslash va refleksiya orqali tashkil etishni nazarda tutadi. Mazkur yondashuvni oliy ta'lim sharoitida samarali joriy etish esa, avvalo, uni amaliy mexanizmlar bilan ta'minlashni talab qiladi. Shunday mexanizmlardan biri — loyihaga asoslangan o'qitish (Project-Based Learning) bo'lib, u tadqiqotchilik yondashuvining didaktik-amaliy ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi.

Loyiha texnologiyasining asosiy g'oyasi o'rganishni faol asosda, talabaning maqsadli faoliyati orqali, olingan yoki mustaqil ravishda o'zlashtirilishi kerak bo'lgan bilimlardan foydalangan holda tashkil etishdan iborat [1]. Bunda talaba bilimni "tayyor" holatda qabul qiluvchi subyekt emas, balki muammoni aniqlovchi, tahlil qiluvchi, rejalashtiruvchi va amaliy mahsulot yaratuvchi faol ishtirokchiga aylanadi. Bu jihat loyihaviy o'qitishni tadqiqotchilik yondashuvi bilan mazmunan uyg'unlashtiradi.

Loyihaga asoslangan o'qitishning yakuniy natijasi, odatda, talaba uchun professional ahamiyatga ega bo'lgan muammoning loyihaviy yechimidir. Eng yaxshi yechimni topish istagi o'rganish motivatsiyasini kuchaytiradi, ilmiy fikrlash uslubini rivojlantiradi hamda axborot oqimlarida tezkor harakatlanish, yangi model va g'oyalarni yaratish ko'nikmalarini shakllantiradi [9]. Shu tariqa, loyihaviy o'qitish talabaning kelajakdagi kasbiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini bosqichma-bosqich ta'minlaydi.

Loyihalarga qo'yiladigan asosiy talablar quyidagilar bilan izohlanadi: (a) professional va ijtimoiy foydali ahamiyatga ega bo'lishi; (b) talabalar uchun maqsadga muvofiqligi; (c) yakuniy mahsulot sifatining yuqoriligi; (d) nazariy bilimlardan foydalanish; (e) qo'shimcha ilmiy adabiyotlar bilan ishlash [6]. Aynan ushbu talablar loyihaning "oddiy ijodiy topshiriq" darajasida qolib ketmasdan, ilmiy-tadqiqot elementlari bilan boyishini ta'minlaydi.

Amaliyotda talabalarni turli akademik fanlar doirasida tadqiqot loyihalarini ishlab chiqishga jalb etish loyihaviy o'qitishning eng samarali ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, magistratura bosqichida loyihalar texnologiyasi o'quv fanlari mazmunini tadqiqot faoliyati bilan integratsiyalash imkonini beradi [4], [8]. Bu integratsiya, bir tomondan, talabaning ilmiy-metodik tayyorgarligini kuchaytirsa, ikkinchi tomondan, o'qituvchilik kasbiga xos bo'lgan metodologik fikrlashni shakllantiradi.

O'qitish tajribasi shuni ko'rsatadiki, mustaqil o'qish uchun berilgan mavzularga talabalar ko'pincha yuzaki yondashadi yoki ularni e'tiborsiz qoldiradi. Biroq aniq belgilangan professional yo'nalishga va ilmiy-amaliy yangilikka ega loyiha talabalarda sezilarli qiziqish uyg'otadi. Natijada, loyihaviy o'qitish bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini pedagogik tadqiqotlar o'tkazishga tayyorlashga xizmat qiladi:

qiymat-motivatsion komponent (tadqiqotga ehtiyoj va ijobiy munosabat),
kognitiv komponent (ilmiy bilish, metodlar, tushunchalar),
operatsion-faoliyat komponenti (muammo qo'yish, reja, tajriba, tahlil, taqdimot)
kabi tarkibiy qismlar izchil rivojlanadi.

Shuningdek, loyihaviy yondashuv bir qator didaktik va tarbiyaviy vazifalarni ham hal etadi: o'quv jarayoniga shaxsiy mazmun va tadqiqotga yo'naltirilganlikni kiritish; talabaning o'zini anglashi va intellektual rivojlanishini qo'llab-quvvatlash; ta'lim faoliyatining professional yo'nalishini kuchaytirish; kelajakdagi o'qituvchida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish; jamoada ishlash hamda mas'uliyatni taqsimlash ko'nikmalarini shakllantirish.

4. Loyihaviy o'qitishni tashkil etish tamoyillari va bosqichlari

Loyihaga asoslangan o'qitishni amalga oshirishda quyidagi tamoyillar muhim: ishtirokchilar o'rtasidagi haqiqiy hamkorlik, pragmatizm, amaliy natijadorlik va muayyan muammoni hal etishga yo'naltirilganlik. Loyiha jarayoni, odatda, talabaning mavzu va maqsadni anglab olishi, muammoni belgilashi hamda kutiladigan natijani tasavvur qilishi bilan boshlanadi. Keyin umumiy maqsad va yo'naltiruvchi muammo aniqlashtiriladi, konsepsiya rasmiylashtiriladi.

Bu yerda o'qituvchi "nimani bilishi kerak" degan an'anaviy yondashuvdan ko'ra, talabani

nimani o'rganayotgani, nega o'rganayotgani va qayerda qo'llashini anglashga olib keladigan shaxsga yo'naltirilgan pozitsiyani ushlab turishi lozim. O'qituvchi dizayn kursi uchun zarur bilimlar doirasini belgilaydi, ularni olish yo'llari va amaliy muammolarni hal etishda qo'llash mexanizmlarini ko'rsatadi. Loyihaviy o'qitishning o'ziga xosligi shundaki, u talabani muloqotga tortadi va shu orqali intellektual hamda aqliy qobiliyatlarni rivojlantiradi: turli guruhlarda ishlash, rollarni taqsimlash, kelishish va qaror qabul qilish ko'nikmalari shakllanadi.

Loyihaviy jarayonning mazmuniy qismi odatda 4 bosqichda tashkil etiladi:

tashkiliy (tayyorgarlik),
dizayn (loyihalash),
texnologik (amalga oshirish),
yakuniy (taqdimot va baholash).

Ushbu bosqichlarda talabaning faoliyati individual, juftlik yoki guruh shaklida bo'lishi, ijodiy yechim usullaridan foydalanishi (tasavvur, analogiya, namuna va boshqalar) hamda yakunda refleksiya (o'z yutuqlarini anglash) amalga oshirilishi shart.

5. Fikr-mulohaza va natijani prognozlashning o'rni

Loyihaga asoslangan o'qitishda uzluksiz fikr-mulohaza (feedback) va keyingi faoliyatga tuzatish kiritish muhim hisoblanadi. Shu bois, amaliy jihatdan, ta'limiy va amaliy natijalarni rejalashtirish (prognozlash) loyihaviy faoliyatning ajralmas elementi sifatida qaraladi. Rejalashtirish loyihaning yo'nalishini aniqlashtiradi, xatolarning oldini oladi va jarayonni boshqarish kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Tadqiqotimiz kontekstida guruhli loyihalar alohida ahamiyatga ega, chunki ular kelajakdagi mutaxassislarining muammoni hal etishda hamkorlik, o'zaro ta'sir va kelishuv madaniyatini shakllantiradi. Shaxsiy topshiriqlarni bajarish va himoya qilish esa tengdoshlarning ishini tahlil qilishda axloqiy me'yorlarga rioya qilish, xushmuomalalik, konstruktiv fikr-mulohazani qabul qilish va munosib javob berish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Biz o'quv-uslubiy loyihalarni talabaning metodologik mahsuloti sifatida talqin qilamiz: muammoni asoslash va g'oya ishlab chiqishdan boshlab, amaliy joriy etishgacha bo'lgan izchil jarayon. Ushbu loyihalar innovatsionlik va amaliylik elementlari bilan tavsiflanib, ta'limiy hamda tarbiyaviy muammolarni samarali hal etishga yo'naltiriladi. Bo'lajak o'qituvchilarni tadqiqot loyihalariga jalb qilish zarurati, avvalo, o'qituvchilik kasbining muhim yo'nalishlaridan biri metodologik ish ekani bilan izohlanadi; uning samaradorligi esa kasbiy kompetensiya darajasini belgilaydi.

Loyihalar jarayonida talabalar mustaqil ravishda psixologik, pedagogik va metodik bilimlarni egallaydi, umumlashtiradi, tizimlashtiradi va chuqurlashtiradi; metodik ko'nikma va malakalarini takomillashtiradi; ta'lim hamda rivojlantirish muammolarini ijodiy hal etish tajribasiga ega bo'ladi. Mazkur loyihalar "Ta'lim ishlari nazariyasi va metodologiyasi", "O'qitish metodologiyasi" va "Pedagogik dizayn" fanlarini o'rganish jarayonida amalga oshirilishi mumkin. Masalan, talabalarga mavjud o'quv dasturi doirasida ixtiyoriy modullardan birini o'rganish uchun tadqiqot loyihasi va o'quv qo'llanma ishlab chiqish vazifasi beriladi. Bu tayyorgarlikni boshlang'ich sinf o'qituvchisining real kasbiy faoliyatiga yaqinlashtiradi.

Talabalar loyiha ishini biznes-simulyatsiya shaklida ham tashkil etishi mumkin: bu ularni o'zaro hamkorlik, konstruktiv muloqot, taqdimot va himoya madaniyatiga o'rgatadi hamda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantiradi. Bundan tashqari, o'quv amaliyoti jarayonida loyihalar bilan ishlash talabaning pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish va boshqarish tajribasini boyitadi.

Shu asosda, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini pedagogik tadqiqotlarga tayyorlashda loyihaviy texnologiyalardan samarali foydalanish quyidagi shartlarda ta'minlanadi:

professional yo'naltirilganlik (topshiriqlarning kelajak kasbiy faoliyat bilan maksimal bog'liqligi);
xabardorlik va ijodiylik (talaba mazmunni anglab, jarayonda yangi g'oyalar yaratishi);
puxta rejalashtirish (aniq harakatlar ketma-ketligi);

samarali o‘zaro ta’sir (muammoni muhokama qilish, yo‘nalishlarni tahlil qilish, baholash natijalarini kelishish).

Tadqiqotchilik yondashuvining amaliy-didaktik modeli sifatida bo‘lajak o‘qituvchilarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini rivojlantirishga xizmat qiladi. U talabalarning motivatsiyasini kuchaytiradi, ilmiy fikrlashni faollashtiradi, muammo yechishga yo‘naltiradi hamda hamkorlik va refleksiya madaniyatini shakllantiradi. Natijada, o‘quv jarayonida bilimlar amaliy faoliyat bilan integratsiyalanadi, bu esa bo‘lajak o‘qituvchini kasbiy-tadqiqot vazifalariga bosqichma-bosqich tayyorlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi. – Toshkent, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Ta’lim tizimida raqamli transformatsiyani rivojlantirishga oid me’yoriy hujjatlar. – Toshkent, 2021–2024.
3. UNESCO. Digital Competence Framework for Teachers. – Paris, 2019.
4. OECD. Education in the Digital Age: Challenges and Opportunities. – Paris, 2020.
5. Dugiamas M. Social Constructionism and Learning in Online Environments. – Perth, 2018.
6. Weinert F.E. Concept of Competence: A Conceptual Clarification. – New York, 2017.
7. Zimnyaya I.A. Pedagogik kompetentlik nazariyasi. – Moskva, 2016.
8. Kraevskiy V.V. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. – Moskva, 2015.
9. Egamberdiyeva N.M. Pedagogik innovatsiyalar va raqamli ta’lim. – Toshkent, 2020.

TEXNOLOGIYA DARSLARIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING KOGNITIV FAOLIYATNI RIVOJLANTIRISHNING METODIK IMKONIYATLARI

Raxmatova Nazokat Ibrohimovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada texnologiya darslari jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv faoliyatini rivojlantirishning metodik imkoniyatlari tahlil qilinadi. O'quv strategiyalari har bir fan doirasida umumiy ta'lim mazmunining ajralmas qismi sifatida qaralib, ularni alohida va mexanik tarzda emas, balki fan mazmuniga integratsiyalashgan holda o'qitish mumkin va zarur ekani asoslanadi. Texnologiya darslarida axborotni uzatish va yodlashdan ko'ra, o'quvchilarning yangi ma'lumotlarni qayta ishlashi, tahlil qilishi va amaliy faoliyatda qo'llashi bilan bog'liq kognitiv strategiyalarni shakllantirish ustuvor vazifa sifatida talqin etiladi.

Maqolada an'anaviy, assotsiativ o'qitish yondashuvlarining cheklangan imkoniyatlari ochib berilib, unda o'quvchining passiv qabul qiluvchi sifatida ishtirok etishi kognitiv faollikni rivojlantirishga yetarli sharoit yaratmasligi ko'rsatib beriladi. Shu munosabat bilan texnologiya darslarida kognitiv yondashuvga asoslangan o'qitish metodlari – muammoli vaziyatlar, amaliy va ijodiy topshiriqlar, modellashtirish hamda refleksiv faoliyatni tashkil etish orqali o'quvchilarning faol bilish jarayonlarini rivojlantirish imkoniyatlari asoslab beriladi. Mazkur metodik yondashuvlar tanqidiy fikrlash, muammoni hal qilish va o'rganishga bo'lgan ichki motivatsiyani shakllantirishga xizmat qiluvchi bilan ahamiyatli xisoblanadi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim muhiti, boshlang'ich ta'lim, kognitiv faoliyat, texnologiya darslari, bilish jarayonlari, interaktiv metodlar, raqamli ta'lim vositalari, ijodiy fikrlash.

Boshlang'ich maktab yoshi bolalik davrining eng mas'uliyatli bosqichlaridan biri bo'lib, aynan shu davrda shaxsning intellektual salohiyati, kognitiv jarayonlari hamda ijtimoiylashuvi poydevori shakllanadi. Zamonaviy psixologik-pedagogik tasniflarga ko'ra, ushbu davr odatda 6–7 yoshdan 9–11 yoshgacha bo'lgan vaqt oralig'ini qamrab oladi. Bola maktabga kirishi bilan uning hayot tarzi va ijtimoiy mavqei tubdan o'zgaradi: u “o'quvchi” rolini egallaydi, o'qish faoliyati esa yetakchi faoliyat turiga aylanadi. Bu jarayon bolada bilishga ehtiyojni kuchaytirib, idrok, diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur va ijodiy fikrlash kabi kognitiv jarayonlarning jadal rivojlanishini ta'minlaydi. Mazkur o'zgarishlar texnologiya darslarida ayniqsa yaqqol ko'rinadi: o'quvchi buyum yasash, modellashtirish, loyihalash va konstruktiv yechim topish jarayonida nafaqat “bajaradi”, balki “o'ylaydi”, “tahlil qiladi”, “tanlaydi” va “asoslaydi”.

So'nggi yillarda boshlang'ich ta'lim tizimidagi islohotlar ta'lim mazmunini yangilash, o'quvchilarning kognitiv faolligini oshirish hamda raqamli ta'lim muhitini keng joriy etishga qaratilgani bilan ajralib turadi. O'zbekiston sharoitida ham ta'limni raqamlashtirish, o'qitishning natijadorligini oshirish, bolalarda mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal etish ko'nikmalarini rivojlantirish ustuvor yo'nalish sifatida belgilab qo'yilgan. Xususan, “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun (O'RQ-637, 23.09.2020) ta'lim jarayonini zamonaviy yondashuvlar va vositalar asosida tashkil etish yo'nalishlarini mustahkamlaydi. Shuningdek, “O'zbekiston — 2030” strategiyasi doirasida ham ta'lim sifatini oshirish, innovatsion va raqamli yechimlarni tatbiq etish, kadrlar salohiyatini kuchaytirish kabi vazifalar ilgari suriladi. Ushbu ustuvor yo'nalishlar boshlang'ich ta'lim, jumladan texnologiya darslarida o'quvchining bilish jarayonlarini ongli ravishda faollashtirishga xizmat qiluvchi metodik yondashuvlarni ishlab chiqish zaruratini kuchaytiradi.

Boshlang'ich maktab uzluksiz ta'lim tizimining tayanch bo'g'ini sifatida keyingi bosqichlarda o'quvchining muvaffaqiyatli o'qishi uchun zarur bilish asoslarini shakllantiradi. Shu nuqtayi nazardan, boshlang'ich sinf o'qituvchisi oldida o'quvchilarda o'zini o'zi rivojlantirish va

o'zini takomillashtirish ko'nikmalarini vujudga keltirish, axborot bilan ishlash madaniyatini rivojlantirish, tanqidiy va ijodiy fikrlashni qo'llab-quvvatlash, samarali muloqotni yo'lga qo'yish hamda kognitiv faoliyatni ongli boshqarishga yo'naltirilgan shaxsni tarbiyalash vazifasi turadi. Bu jarayonda texnologiya fanining o'zni alohida: mazkur fan amaliy faoliyat (buyum yaratish), modellashtirish (tasvir, sxema, algoritm), loyihalash (reja, bosqich, resurs), hamda konstruktiv fikrlash (variantlar, tanlov, tekshirish) orqali bilish jarayonlarini tabiiy va motivatsion tarzda harakatga keltiradi. Raqamli ta'lim muhiti esa texnologiya darslarida ushbu jarayonlarni interaktiv ko'rsatmalar, vizual algoritmlar, raqamli portfel, foto/video hisobotlar, onlayn savol-javob va tezkor fikr-mulohaza kabi imkoniyatlar bilan kuchaytiradi.

Xalqaro ta'lim amaliyotida ham raqamli muhit orqali kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish alohida ustuvor yo'nalish sifatida qaralmoqda. UNESCOning "ICT in Education" yo'nalishidagi tashabbuslari ta'limga texnologiyalarni mazmunli integratsiya qilish orqali ta'limga kirish imkoniyatini kengaytirish va o'qitish sifatini oshirish g'oyalarini ilgari suradi. OECDning "Future of Education and Skills 2030" loyihasi esa ta'lim natijalarini qayta ko'rib chiqish, kompetensiyalarni rivojlantirish va o'qitishning zamonaviy konseptual tilini shakllantirishga qaratilgan. Yevropa Ittifoqining "Digital Education Action Plan (2021–2027)" dasturi ham sifatli, inklyuziv va ochiq raqamli ta'limni qo'llab-quvvatlashni umumiy strategik yo'nalish sifatida belgilaydi. Ushbu tajribalar texnologiya darslarida raqamli vositalardan didaktik maqsadga muvofiq foydalanish o'quvchining bilish faolligini oshirish, mustaqil o'rganishga tayyorlash va ijodiy tafakkurni rivojlantirishda muhim omil ekanini ko'rsatadi.

Shu sababli, raqamli ta'lim muhitida boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv faoliyatini rivojlantirish masalasi bugungi kunda ham milliy, ham global pedagogik hamjamiyat uchun dolzarb ilmiy-amaliy muammo hisoblanadi. Ayniqsa, texnologiya darslarida raqamli vositalar yordamida amaliy topshiriqlarni tashkil etish, modellashtirish va loyihalash orqali bilish jarayonlarini faollashtirishga qaratilgan metodik yechimlar ishlab chiqilishi boshlang'ich ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Bola maktabga qadam qo'ygan zahoti uning ijtimoiy rivojlanishida sifat jihatdan yangi bosqich boshlanadi: o'qituvchi bolaning ijtimoiy muhitidagi markaziy shaxsga aylanadi, o'quv faoliyati esa yetakchi faoliyat turi sifatida mustahkamlanadi. Boshlang'ich sinf davrida o'rganish faoliyati bolaga o'zini bilish sub'ekti sifatida anglash, o'z imkoniyatlarini baholash va ularni ongli ravishda rivojlantirishga xizmat qiluvchi maxsus faoliyat shakliga aylanadi. Bu davrda fikrlash kognitiv taraqqiyotning "dominant" funksiyasi sifatida oldingi o'ringa chiqadi; texnologiya darslarida esa fikrlash "qo'l mehnati" bilan birga harakatlanadi: o'quvchi buyumni yaratish jarayonida sabab-oqibatni ko'radi, xatoni aniqlaydi, muqobil yechimni tanlaydi va natijani baholaydi.

Psixologik tadqiqotlarda boshlang'ich maktab yoshida maktabgacha davr uchun xos bo'lgan vizual-majoziy fikrlashdan og'zaki-mantiqiy fikrlashga o'tish jarayoni yakunlanishi ta'kidlanadi. Ta'lim mazmuni murakkablashgani sari tushunchalar tizimi kengayadi, ilmiy bilimlar ko'payadi va bola mantiqiy tahlil, umumlashtirish, tasniflash hamda sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlashga ko'proq tayanadi. Shu bilan birga, raqamli ta'lim muhiti sharoitida vizual, interaktiv va modellashtirishga asoslangan vositalar og'zaki-mantiqiy fikrlashni qo'llab-quvvatlovchi muhim omilga aylanadi. Texnologiya darslarida bu "ko'pkanalli" rivojlanish ayniqsa qulay: chizma, sxema, algoritm, konstruksiya va dizayn elementlari mantiqiy fikrlashni amaliy vazifa bilan bog'laydi.

Maktab ta'limi an'anaviy tarzda og'zaki va mantiqiy fikrlashning ustuvor rivojlanishiga yo'naltirilgan bo'lsa-da, so'nggi yillarda raqamli texnologiyalarning jadal kirib kelishi kognitiv rivojlanishning ko'pkanalli modelini real ta'lim amaliyotiga olib kirmoqda. Dastlabki ikki sinfda ko'rgazmalilik va amaliy faoliyat yetakchi bo'lib turgan paytda, keyingi sinflarda ularning ulushi an'anaviy o'qitishda kamayib boradi. Biroq raqamli muhitda texnologiya darslarida interaktiv modellar, raqamli konstruktorlar, virtual laboratoriya elementlari, dizayn va loyihaviy faoliyatdan

foydalanish majoziy hamda mantiqiy fikrlash o'rtasidagi muvozanatni saqlash imkonini beradi. Natijada o'quvchining kognitiv o'sishi izchil va tizimli yo'lga qo'yiladi.

Kognitiv rivojlanish idrok, xotira, tasavvur, tushunchalarni shakllantirish, muammolarni hal qilish hamda mantiqiy fikrlash kabi bilish jarayonlarining kompleks taraqqiyotini ifodalaydi. Ushbu yondashuv ilmiy jihatdan shveytsariyalik psixolog va faylasuf Jan Piaje tomonidan asoslangan kognitiv rivojlanish nazariyasi bilan uyg'un talqin qilinadi: bola aqliy taraqqiyotda ketma-ket bosqichlardan o'tadi va har bir bosqich o'ziga xos bilish imkoniyatlari bilan tavsiflanadi. Boshlang'ich ta'limda o'quvchining qaysi bosqichda ekanini hisobga olish o'qitish metodlari, raqamli vositalar va pedagogik yondashuvlarni tanlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, texnologiya darslarini raqamli muhitda tashkil etishda individual yondashuvni ta'minlash, o'quvchining kognitiv ehtiyojlari va imkoniyatlarini e'tiborga olish metodik jihatdan muhimdir.

Kognitiv rivojlanishga biologik, psixologik va ijtimoiy omillar majmuasi ta'sir ko'rsatadi. Asab tizimiga oid perinatal omillar, erta bolalik davrida o'tkazilgan kasalliklar, psixososial muhit, oilaviy qo'llab-quvvatlash darajasi hamda ta'lim sharoitlari kognitiv rivojlanishda individual farqlarni vujudga keltirishi mumkin. Bu farqlar boshlang'ich maktab yoshining oxiriga borib yanada ravshanlashadi. Shu bois texnologiya darslarida raqamli topshiriqlarni differensiallashtirish, ko'rsatmalarni bosqichma-bosqich berish va natijani turli yo'llar bilan ifodalash (rasm, sxema, buyum, foto hisobot) o'quvchilarning turli ehtiyojlarini qamrab olishga yordam beradi.

Psixologik kuzatuvlarda o'quvchilar fikrlash uslubiga ko'ra shartli ravishda turli guruhlariga ajratilishi ham qayd etiladi: og'zaki-mantiqiy o'rganishga moyil bo'lgan "nazariyotchilar", ko'rgazmali-amaliy faoliyat orqali samarali o'rganadigan "amaliyotchilar" hamda kuchli tasavvur va ijodiy yondashuvga ega "ijodkorlar". Raqamli ta'lim muhiti texnologiya darslarida aynan shu uch yo'nalishni birlashtiradi: raqamli modellar va chizmalar (nazariy), konstruktorlik-amaliy mashg'ulotlar (amaliy), dizayn va bezak yechimlari (ijodiy) birgalikda qo'llanilganda o'quvchi kognitiv rivojlanishi uyg'unlashadi.

Nazariy fikrlashni rivojlantirishning muhim sharti ilmiy tushunchalarni ongli o'zlashtirishdir. Nazariy fikrlash o'quvchiga hodisa va predmetlarning tashqi belgilariga emas, balki ichki, muhim xususiyatlari hamda o'zaro bog'liqligiga tayangan holda muammo yechimini topish imkonini beradi. Texnologiya darslarida raqamli vositalar yordamida tashkil etilgan loyihaviy va muammoli topshiriqlar (masalan, "mustahkamroq konstruktsiya yaratish", "materialni tejash", "algoritm bo'yicha yig'ish") aynan nazariy fikrlashni amaliy vazifa bilan bog'lab, uni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Boshlang'ich sinfning dastlabki bosqichlarida idrok hali to'liq differensiallashmagan bo'lishi mumkin: o'quvchilar ayrim grafik jihatdan o'xshash belgilarni chalkashtirishi, buyum detallarini ajratishda qiynalishi ehtimoli mavjud. Shu sababli raqamli vizual vositalar, animatsiyalar, interaktiv mashqlar idrokning aniqligi va barqarorligini mustahkamlashda samarali metodik vosita hisoblanadi. Ta'lim jarayonini loyihalashda idrokning yoshga xos bosqichlarini hisobga olish zarur. Idrok rivojlanishining yoshga oid bosqichlari quyidagicha tavsiflanadi: 2–5 yoshda — obyektlarni sanab o'tish bosqichi; 6–9 yoshda — tasvirni tavsiflash bosqichi; 9 yoshdan keyin — ko'rilgan obyektни talqin qilish bosqichi. Aynan shu mantiqqa tayanib, texnologiya darslarida "ko'rsat-tavsifla-talqin qil" ketma-ketligiga mos raqamli ko'rsatmalar, qadam-baqadam yo'riqnomalar hamda vizual algoritmlar o'quvchining idrokini izchil rivojlantirishga xizmat qiladi.

Boshlang'ich maktab yoshida xotira taraqqiyoti asosan ikki yo'nalishda namoyon bo'ladi: ixtiyorsiz (qiziqish uyg'otadigan materialni o'z-o'zidan eslab qolish) va ixtiyoriy (maxsus topshiriq asosida maqsadli yodlash) xotira. Rangli, o'yin elementlariga boy, vizual va interaktiv materiallar bolalarning ixtiyorsiz eslab qolish jarayonini kuchaytiradi. Shu bilan birga, boshlang'ich sinf davrida bolalar asta-sekin qiziq bo'lmagan materialni ham topshiriq asosida yodlashni o'rganadi; har bir o'quv yili o'tishi bilan ixtiyoriy xotiraning ta'limdagi roli ortib boradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida mexanik xotira nisbatan kuchli bo'lib, ular materialni ko'pincha so'zma-so'z yodlashga moyil bo'ladi. Ammo keyingi bosqichlarda o'quv materiallari

murakkablashgani sayin bu holat qiyinchilik tug'dirishi mumkin, chunki zamonaviy ta'lim yondashuvlari "yodlash"dan ko'ra "tahlil qilish, qayta ishlash va qo'llash"ni talab etadi. Shu bois semantik (mazmunli) xotirani aynan boshlang'ich bosqichdayoq rivojlantirish metodik jihatdan zarurdir. Texnologiya darslarida raqamli muhit orqali matnni bo'laklash, reja tuzish, vizual sxema va algoritmlar bilan ishlash, "check-list" asosida bosqichma-bosqich bajarish kabi mnemonik usullar mazmunli yodlashni kuchaytiradi. Bu yondashuvni "raqamli mnemonika" sifatida talqin etish mumkin: ya'ni o'quvchi eslab qolishni vizual belgi, algoritm, bosqich va natija bilan bog'laydi.

Diqqat ham boshlang'ich ta'limdagi yetakchi kognitiv jarayonlardan biri bo'lib, diqqat barqaror bo'lmasa samarali o'rganish jarayoni yuzaga kelmaydi. Darsda o'qituvchi o'quvchilarning e'tiborini o'quv vazifasiga yo'naltiradi va ma'lum vaqt davomida uni ushlab turishga ko'maklashadi. Psixologik kuzatuvlarga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchisi odatda bitta vazifaga 10–20 daqiqa atrofida diqqatini jamlay oladi; ta'lim to'g'ri tashkil etilsa, diqqatning davomiyligi, barqarorligi, o'zgaruvchanligi va taqsimlanishi bosqichma-bosqich rivojlanadi. Raqamli ta'lim muhitida interaktiv topshiriqlar, animatsiya, simulyatsiya va loyihaviy faoliyat elementlari diqqatni jalb qilish va uni uzoqroq saqlashda kuchli pedagogik vosita bo'lib xizmat qiladi. Texnologiya darslaridagi raqamli konstruktorlar, virtual modellash va dizayn topshiriqlari o'quvchining diqqatini tabiiy ravishda faollashtiradi, chunki bola natijani ko'radi, tekshiradi va tuzatadi.

Kognitiv faoliyatni rivojlantirishda o'rganish motivlari muhim o'rin tutadi. Motivlar o'quvchini faoliyatga undaydigan ichki va tashqi omillar bo'lib, ularning manbai ehtiyojlarni qondirishga borib taqaladi. Yosh o'quvchilar uchun motivatsiya ko'pincha ota-ona va o'qituvchining ma'qullashi, ijobiy baho, sinfdoshlar orasida obro' qozonish kabi omillar bilan bog'lanadi. Biroq texnologiya darslarida fan mazmuniga qiziqish (buyum yasash, ijod qilish, "o'zim qildim" hissi) ham kuchli motivatsion omil sifatida namoyon bo'ladi.

Ta'lim motivlarini shartli ravishda ichki va tashqi motivlarga ajratish mumkin. Ichki motivlar – bilim olishga qiziqish, mustaqil o'rganish usullarini egallash istagi, muammo yechishdan qoniqish; tashqi motivlar esa yuqori baho, rag'bat, maqtov, ijtimoiy e'tirof bilan bog'liq. Boshlang'ich yoshda yutuqqa erishish motivatsiyasi ko'pincha ustun bo'ladi: muvaffaqiyatli o'quvchilar vazifani sifatli bajarish va natijaga erishishga intiladi. Aksincha, muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasi past o'zlashtiruvchi o'quvchilarda ko'proq uchraydi, ular tanbeh va salbiy bahodan qochishga harakat qiladi; bu esa o'ziga ishonch va kognitiv faollikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Baholash tizimi ham o'quvchining akademik motivatsiyasi va o'z-o'zini baholashiga bevosita ta'sir etadi. Dastlabki sinflarda baho ko'pincha bola imkoniyatining umumiy "hukmi" sifatida qabul qilinib, uning sinfdagi ijtimoiy mavqeiga ham ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli raqamli ta'lim muhitida formatif baholash, o'zini-o'zi baholash, raqamli portfel va muntazam fikr-mulohaza kabi yondashuvlardan foydalanish o'quvchining psixologik muvozanatini saqlashga xizmat qiladi. Texnologiya darslarida bu ayniqsa qulay: o'quvchi o'z ishini portfelga joylaydi, jarayon bo'yicha qisqa refleksiya yozadi, sinfdoshlar ishiga madaniyatli fikr bildiradi va o'zining o'sishini "ko'rinadigan" qiladi.

Boshlang'ich ta'limda xavf guruhiga kiruvchi bolalar bilan ishlash ham alohida e'tiborni talab qiladi. Diqqat yetishmovchiligi va giperaktivlik xususiyatlari kuzatiladigan o'quvchilar uchun aniq jadval asosida tashkil etilgan qisqa, tushunarli topshiriqlar, bosqichma-bosqich ko'rsatmalar va raqamli interaktiv vositalar samarali bo'lishi mumkin. Shuningdek, chap qo'lli bolalar hamda emotsional-irodaviy qiyinchiliklari bo'lgan o'quvchilar uchun moslashtirilgan ta'lim sharoitlarini yaratish kognitiv rivojlanishni qo'llab-quvvatlashning muhim sharti hisoblanadi.

Zamonaviy sharoitda axborot oqimining keskin ortishi o'quvchilardan mustaqil fikrlash, tez va aniq qaror qabul qilish, ijodiy va tanqidiy yondashuvni talab etmoqda. Demak, boshlang'ich ta'limda raqamli ta'lim muhitini didaktik maqsadga muvofiq tashkil etish orqali kognitiv faoliyatni rivojlantirish bugungi kunning dolzarb pedagogik vazifalaridan biridir. Texnologiya darslari bu

jarayonda o'quvchilarning bilish faolligini oshirish, ularni keyingi ta'lim va hayotiy faoliyatga tayyorlashda katta metodik imkoniyatlarga ega.

Har bir aniq darsda ta'lim jarayonining maqsadlari (ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi) oldindan belgilab olinadi va izchil amalga oshiriladi. Bir darsda bilim va ko'nikmalarni shakllantirish ustuvor bo'lsa, boshqa darsda modellashtirish, loyihalash, muammoli vaziyatni hal etish yoki refleksiya kabi maqsadlar yetakchi bo'lishi mumkin. Shunday qilib, maqsadlar tizimi o'qituvchining ta'lim jarayonini boshqarishdagi konseptual faoliyatini ifodalaydi hamda darsni rejalashtirish va natijani baholash uchun metodik tayanch bo'lib xizmat qiladi.

Ta'limiy funksiya: bilim–ko'nikma–malaka integratsiyasi. Bizning yondashuvimizda ta'limiy funksiya faqat bilim berish bilan cheklanmaydi; u olingan bilim asosida amaliy ko'nikma va malakalarni ham shakllantirishni nazarda tutadi. Bilimning mazmuni qanday ko'nikma shakllanishini belgilaydi. Texnologiya darslari misolida: nazariy bilimlar (materiallar xossalari, xavfsizlik qoidalari, buyum qismlari va ularning vazifasi, ketma-ketlik/algoritm tushunchasi); amaliy ko'nikmalar (oddiy konstruktsiya yaratish, detallarni biriktirish, shablon bilan ishlash, o'lchash, belgilash, bezash); raqamli ko'nikmalar (oddiy raqamli chizma, vizual algoritm, interaktiv yo'riqnoma, raqamli portfel, foto/video hisobot, onlayn savol-javob) o'zaro uyg'un holda rivojlantiriladi. Bundan tashqari, faktik materialni o'zlashtirishga doir ko'nikmalar ham muhim: mavjud ma'lumotni tartibga solish, misollar keltirish, qoidani tushuntirish, “nima uchun?” va “qanday?” savollariga asosli javob berish. Raqamli muhitda bu jarayon jadval, sxema, infografika va interaktiv kartochkalar orqali qulayroq tashkil etiladi.

Xotira bilan ishlash ko'nikmalari: raqamli mnemonika. Ta'limiy funksiya doirasida o'qituvchi topshirig'iga ko'ra yoki o'quvchining o'z tashabbusi bilan maqsadli yodlash, so'ng esga tushirish va amaliyotda qo'llash ko'nikmalari shakllanadi. Raqamli muhitda matnni qismlarga ajratish, reja tuzish, “qadam-baqadam” yo'riqnoma, check-list, vizual algoritm, qisqa video yo'riqnomalardan orqali semantik yodlash kuchaytiriladi. Ta'limiy funksiyaning natijadorligi ko'p jihatdan o'qituvchining o'rganilayotgan bilim xususiyatini va shakllantirilayotgan ko'nikmalarni oldindan aniq “ko'ra bilishi”, ya'ni dars natijasini o'lchanadigan (operatsion) ko'rsatkichlarga aylantira olishi bilan bog'liq.

Tarbiyaviy funksiya: qadriyatlar va ijtimoiy-emosional rivojlanish. O'qitishning tarbiyaviy yo'nalishi qarash va e'tiqodlarni shakllantirish, axloqiy me'yorlar, iroda, hissiyot va munosabatlar doirasini boyitishni ham qamrab oladi. Texnologiya darslarida tarbiyaviy mazmun tabiiy ravishda namoyon bo'ladi: jamoada ishlash (hamkorlik, mas'uliyat, o'zaro yordam), mehnat madaniyati (tartib, aniqlik, xavfsizlik), natijaga yo'naltirilganlik (boshlangan ishni yakunlash), ekologik ong (materialni tejash, qayta ishlash g'oyasi), estetik did (dizayn va bezak) kabi kompetensiyalar shakllanadi. Raqamli ta'lim muhiti bu jarayonni yanada kuchaytiradi: o'quvchi o'z ishini raqamli portfelga joylaydi, refleksiya yozadi, sinfdoshlarga madaniyatli fikr bildiradi; natijada tarbiyaviy o'sish ham ko'rinadigan va boshqariladigan bo'ladi.

Rivojlantiruvchi funksiya: kognitiv faoliyatni faollashtirish. Rivojlantiruvchi funksiya bilish jarayonlarini jadallashtirish, mantiqiy amallarni (tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, tasniflash) egallash, shuningdek o'rganishga qiziqishni, ijobiy motivlarni va qobiliyatlarni yuzaga chiqarishni o'z ichiga oladi. Amaliyotda o'qituvchi darsda rivojlantiruvchi mazmunning bir yoki ikkita jihatini maqsadli kuchaytiradi. Texnologiya darslarida raqamli muhitdan foydalangan holda quyidagi yo'nalishlar samarali: topqirlik va ixtirochilikni rag'batlantiruvchi muammoli topshiriqlar (“berilgan materialdan eng mustahkam konstruktsiyani yarat”); modellashtirish va algoritmik fikrlash (ketma-ketlik tuzish, xatoni topish, “debug”); analitik-sintez faoliyati (detailarni ajratish, qayta birlashtirish, variantlarni solishtirish); ijobiy motivatsiya (gamifikatsiya, daraja/medal, tezkor feedback). Bu yondashuvlar O'zbekistonda ta'limni modernizatsiya qilish va raqamlashtirishga oid ustuvor vazifalar bilan hamohang bo'lib, “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun hamda “O'zbekiston — 2030” strategiyasi doirasida belgilangan yo'nalishlarga mos keladi.

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, 6–8 yoshdan boshlab o'quvchilar tushunchalar bilan ongli ishlash, tasniflash, ierarxiya tuzish va axborotni tizimlashtirish kabi kognitiv amallarni bajarishga qodir bo'la boshlaydi. Mazkur ko'nikmalar maktabdagi muvaffaqiyatning tayanch omili hisoblanadi. Darsning rivojlantiruvchi maqsadi qanchalik aniq belgilansa, o'quvchining kognitiv o'sishi shunchalik boshqariladigan va natijador bo'ladi; maqsadlar noaniq bo'lsa, kognitiv rivojlanish ko'proq spontan tus oladi va natija barqaror bo'lmaydi. Raqamli ta'lim muhitida texnologiya darslarini metodik jihatdan puxta loyihalash (interaktiv ko'rsatmalar, modellash, loyihaviy faoliyat, raqamli portfel va formatif baholash) o'quvchilarning kognitiv faolligi, mustaqil fikrlashi va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini sezilarli darajada kuchaytiradi. Ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi funksiyalarni bitta dars doirasida uyg'unlashtirish esa boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning muhim sharti bo'lib, o'qituvchidan maqsadlarni aniq qo'yish, raqamli vositalarni didaktik maqsadga muvofiq tanlash va natijani mezonlar asosida baholashni talab etadi. Jahon miqyosidagi raqamli ta'limni sifatli va inklyuziv rivojlantirish tashabbuslari (masalan, Yevropa Ittifoqining Digital Education Action Plan 2021–2027 hamda UNESCOning ICT in Education yo'nalishidagi dasturlari) raqamli vositalardan foydalanishning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berib, milliy metodik izlanishlar uchun muhim tajriba manbai bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Ta'lim to'g'risida (O'RQ-637), 23.09.2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. "O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risida (PF-158), 11.09.2023.
3. European Commission. Digital Education Action Plan (2021–2027).
4. UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers (ICT-CFT).
5. Piaget, J. Tanlangan psixologik asarlar. Moskva, 1994.
6. Vygotskiy, L.S. Tafakkur va nutq. (klassik manbalar to'plami).
7. Leontyev, A.N. Faoliyat. Ong. Shaxs. (klassik nazariy manba).
8. Mayer, R.E. Multimedia Learning. Cambridge University Press.

BO'LAJAK RUS TILI FANI O'QITUVCHILARINI O'ZGA TILLI O'QUVCHILARDA NOVERBAL KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHGA O'RGATISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Rustamova Nigina Shuxratovna

Buxoro davlat pedagogika instituti mutaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak rus tili fani o'qituvchilarini o'zga tilli o'quvchilarda noverbal (og'zakibo'lmagan) kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga o'rgatishning nazariy-metodologik asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda noverbal kommunikatsiyaning kommunikativ kompetensiya tarkibidagi o'rni, uning lingvokulturologik va madaniyatlararo xususiyatlari ochib beriladi. Shuningdek, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash jarayonida noverbal vositalar (jest, mimika, vizual kontakt, proksemika va intonatsiya) dan samarali foydalanishga yo'naltirilgan metodologik yondashuvlar asoslanadi. Maqolada kompetensiyaviy, kommunikativ va integrativ yondashuvlarning didaktik imkoniyatlari tahlil qilinib, o'zga tilli auditoriyada rus tilini o'qitish jarayonida noverbal kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodik xulosalar bayon etiladi.

Kalit so'zlar: bo'lajak rus tili o'qituvchisi, o'zga tilli o'quvchilar, noverbal kommunikatsiya, noverbal kommunikativ kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, metodologik yondashuv, lingvokulturologik yondashuv, rus tilini o'qitish metodikasi.

Muloqot insoniyat jamiyatining shakllanishi, mavjudligi va barqaror rivojlanishini ta'minlovchi fundamental ijtimoiy-pedagogik hodisalardan biri hisoblanadi. Insoniyat taraqqiyotining ilk bosqichlaridan boshlab muloqot shaxslararo munosabatlarni yo'lga qo'yish, ijtimoiy tajribani uzatish, madaniy qadriyatlar va xulq-atvor me'yorlarini avloddan avlodga yetkazishning asosiy mexanizmi sifatida namoyon bo'lib kelgan. Shu bois muloqot fenomeni, uning tarkibiy tuzilmasi va funksional imkoniyatlari masalasi jahon va milliy ilmiy tafakkurda doimiy tadqiqot obyekti bo'lib kelmoqda.

Kommunikatsiya nazariyasining shakllanishida muhim o'rin tutgan olimlardan biri U. Shramm muloqotni jamiyatni birlashtiruvchi, ijtimoiy tizimlarning yaxlitligini ta'minlovchi vosita sifatida talqin qilgan bo'lsa, E. Sapir muloqotni madaniy shakllar va ijtimoiy xulq-atvorning ajralmas tarkibiy qismi sifatida baholagan. Ushbu nazariy yondashuvlar bugungi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab qolgan bo'lib, ayniqsa ta'lim jarayonida, jumladan, xorijiy tillarni o'qitishda muloqotning ko'p qirrali tabiatini chuqur anglash zaruratini yuzaga keltiradi.

Zamonaviy ta'lim paradigmasida til o'rganish jarayoni faqat lingvistik bilimlarni egallash bilan cheklanmay, balki o'rganilayotgan til orqali madaniyatlararo muloqotga kirisha olish qobiliyatini shakllantirishni ham nazarda tutadi. Bu jarayonda kommunikativ kompetensiya markaziy tushuncha sifatida qaraladi. Kommunikativ kompetensiya esa nafaqat til tizimini bilishni, balki nutqiy vaziyatga mos xulq-atvorni tanlay olish, madaniy me'yorlarga amal qilish va kommunikativ niyatni samarali amalga oshirishni ham o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar, xususan, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, "O'zbekiston – 2030" strategiyasi hamda raqamli ta'limni rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlarida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Ushbu hujjatlarda ta'lim jarayonida talabalarning mustaqil fikrlashi, muloqotga kirishuvchanligi, madaniyatlararo kompetensiyasi va kommunikativ moslashuvchanligini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etishi alohida ta'kidlanadi.

Mazkur vazifalar doirasida rus tilini o'zga tilli auditoriyada o'qitish metodikasini takomillashtirish masalasi alohida dolzarblik kasb etadi. Chunki rus tili ko'plab ijtimoiy, ilmiy va kasbiy sohalarda madaniyatlararo muloqot vositasi sifatida faol qo'llanilmoqda. Bunday

sharoitda talabalarning nafaqat lingvistik bilimlari, balki ularning kommunikativ va noverbal kompetensiyalarini rivojlantirish ta'lim samaradorligining muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Ilmiy adabiyotlarda muloqot, odatda, axborot almashish, ijtimoiy tajribani uzatish va shaxslararo munosabatlarni tartibga soluvchi ijtimoiy faoliyat turi sifatida talqin etiladi. Biroq real kommunikativ vaziyatlarda, ayniqsa til o'rganish jarayonida, muloqot faqat og'zaki nutq bilan cheklanib qolmaydi. Shaxslar o'z fikr-mulohazalari, hissiy holati va kommunikativ niyatlarini yetkazishda jest, mimika, tana holati, intonatsiya, vizual aloqa, fazoviy masofa kabi noverbal vositalardan keng foydalanadilar. Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, muloqot jarayonida axborotning salmoqli qismi aynan noverbal signallar orqali uzatiladi.

Ayniqsa, rus tilini o'zga tilli auditoriyada o'qitish jarayonida noverbal kommunikatsiyaning ahamiyati yanada ortadi. Chunki talaba uchun til birliklarini grammatik jihatdan to'g'ri qo'llash bilan bir qatorda, rus madaniyatiga xos bo'lgan noverbal xatti-harakatlarni anglash va ularni o'rinli qo'llash muhim ahamiyatga ega. Noverbal xulq-atvorning noto'g'ri talqini ko'pincha nutqiy xatolarga qaraganda jiddiyoq kommunikativ uzilishlarga olib keladi, chunki bunday holatlar suhbatdosh tomonidan shaxsiy munosabat yoki hissiy baho sifatida qabul qilinadi.

Raqamli va masofaviy ta'lim sharoitida ushbu muammo yanada murakkablashadi. Onlayn darslarda vizual aloqaning cheklanganligi, noverbal signallarning to'liq uzatilmasligi, kameradan foydalanish madaniyatining yetarli shakllanmaganligi talabalarning psixo-emotsional holatiga va kommunikativ faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masofaviy ta'lim jarayonida yuz ifodalarini anglash, ovoz ohangi, pauza va intonatsiyaning to'g'ri talqini dars samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Shu bois rus tilini o'zga tilli auditoriyada o'qitishda noverbal kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan metodik yondashuvlarni ilmiy asoslash dolzarb vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda. Noverbal kommunikativ kompetensiya xorijiy til kommunikativ kompetensiyasining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, u talabaning kommunikativ vaziyatga mos noverbal xulq-atvorni tanlay olish, suhbatdoshning noverbal signallarini to'g'ri idrok etish va ularni pragmatik jihatdan izohlash qobiliyatini anglatadi.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida xorijiy tillarni, jumladan, rus tilini o'qitishda kommunikativ-faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv ustuvor hisoblanadi. Mazkur yondashuv doirasida talabalarning faqat nutqiy ko'nikmalari emas, balki ularning muloqot jarayonidagi xatti-harakatlari, vizual aloqa madaniyati, mimika va jestlardan foydalanish qobiliyatlari ham rivojlantirilishi zarur. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, ko'plab o'quv dasturlarida noverbal kommunikatsiya unsurlari tizimli ravishda yoritilmaydi va ko'pincha ikkilamchi omil sifatida qaraladi.

Masalan, "bosh chayqash" kabi keng tarqalgan noverbal ishora turli madaniyatlarda turlicha ma'noga ega. O'zbek madaniyatida ushbu ishora, asosan, inkor yoki rozi emaslikni bildirsa, rus madaniyatida u kontekstga bog'liq holda tasdiqlash ma'nosini ham ifodalashi mumkin. Bu holat rus adabiy matnlarida, xususan, badiiy asarlarda tez-tez uchraydi. Masalan, I.S. Turgenev asarlarida boshni tasdiqlovchi ohangda qimirlatish qosh ko'tarish, tabassum va ijobiy leksik birliklar bilan birgalikda ijobiy semantik ma'noni ifodalaydi. Ushbu farqlarni hisobga olmaslik rus tilini o'rganayotgan talabalarda matnni noto'g'ri tushunish va tarjima jarayonida mazmunning buzilishiga olib kelishi mumkin.

Mazkur holatlar rus tilini o'zga tilli auditoriyada o'qitishda madaniyatlararo noverbal kommunikativ ongni shakllantirish naqadar muhim ekanini yaqqol ko'rsatadi. Ilmiy tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish, avvalo, madaniyatlararo kommunikativ ongni shakllantirishni nazarda tutadi. Shu nuqtayi nazardan, talabalarda noverbal muloqotga nisbatan ongli munosabatni rivojlantirish ularning madaniyatlararo

muloqotga tayyorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Bu jarayonda bo'lajak rus tili fani o'qituvchisining roli alohida ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki ta'lim jarayonining tashkilotchisi va madaniy vositachi sifatida ham faoliyat yuritadi. Shu bois u noverbal muloqotning mohiyati, turlari va funksional xususiyatlari haqida chuqur bilimga ega bo'lishi hamda ularni o'quv jarayoniga metodik jihatdan to'g'ri integratsiya qilishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, rus tilini o'zga tilli auditoriyada o'qitish jarayonida noverbal kommunikativ kompetensiyani shakllantirish talabalarning nafaqat til bilimlarini, balki ularning madaniyatlararo muloqotda erkin, ishonchli va samarali ishtirok etish qobiliyatini ham rivojlantiradi. Bu esa zamonaviy ta'lim talablariga javob beradigan, raqobatbardosh va kommunikativ jihatdan yetuk mutaxassislarni tayyorlashda muhim pedagogik omil hisoblanadi.

Zamonaviy lingvodidaktik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xorijiy tilni o'qitish jarayonida kommunikativ kompetensiyani shakllantirish faqat nutqiy faoliyatning klassik turlari (tinglash, gapirish, o'qish va yozish) bilan chegaralanib qolmasligi lozim. Kommunikativ jarayonning tabiati ko'pkanalli bo'lib, unda verbal va noverbal vositalar o'zaro uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shu sababli kommunikativ kompetensiya tarkibida noverbal kommunikativ kompetensiyani mustaqil va funksional ahamiyatga ega komponent sifatida e'tirof etish ilmiy-metodik jihatdan asoslangan yondashuv hisoblanadi.

Noverbal kommunikativ kompetensiya shaxsning muloqot jarayonida jest, mimika, tana holati, proksemika, vizual aloqa, intonatsiya va pauzalardan kommunikativ vaziyatga mos ravishda foydalanish, shuningdek, suhbatdosh tomonidan uzatilayotgan noverbal signallarni to'g'ri idrok etish va talqin qilish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu kompetensiya kommunikativ niyatning samarali amalga oshirilishini ta'minlab, muloqot jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan tushunmovchilik va psixologik to'siqlarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, xorijiy tilni o'rganayotgan shaxs dastlabki bosqichlarda verbal ifoda imkoniyatlari cheklanganligi sababli noverbal vositalarga ko'proq tayanadi. Ayniqsa, o'zga tilli auditoriyada rus tilini o'qitish jarayonida talabalar nutqiy yetishmovchilikni ko'pincha mimika, jest va intonatsiya yordamida kompensatsiya qiladilar. Shu bois noverbal kommunikativ kompetensiya kommunikativ moslashuv mexanizmi sifatida ham muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi.

Metodologik nuqtayi nazardan, bo'lajak rus tili fani o'qituvchilarini noverbal kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga o'rgatish jarayoni bir qator ilmiy yondashuvlarga tayangan holda tashkil etilishi lozim. Jumladan, kompetensiyaviy yondashuv ta'lim natijasini bilimlar yig'indisi emas, balki amaliy faoliyatga tayyorlik sifatida talqin qiladi. Mazkur yondashuv doirasida bo'lajak o'qituvchi nafaqat noverbal kommunikatsiya haqidagi nazariy bilimlarga ega bo'lishi, balki ularni real va modellashtirilgan pedagogik vaziyatlarda qo'llay olish ko'nikmasini ham egallashi zarur.

Kommunikativ yondashuv esa xorijiy tilni o'qitishda muloqotni asosiy maqsad va vosita sifatida belgilaydi. Bu yondashuv doirasida noverbal vositalar nutqiy faoliyatdan ajratilgan holda emas, balki kommunikativ vaziyatning ajralmas elementi sifatida o'rganiladi. Masalan, salomlashuv, tanishuv, iltimos bildirish, rad etish, rozilik ifodalash kabi kommunikativ vaziyatlarda noverbal xatti-harakatlarning o'рни alohida tahlil qilinadi.

Lingvokulturologik va madaniyatlararo yondashuvlar noverbal kommunikatsiyaning milliy-madaniy shartlanganligini ochib beradi. Har bir til va madaniyatda noverbal belgilar tizimi tarixiy, ijtimoiy va mental omillar ta'sirida shakllangan bo'lib, ularni universal deb qabul qilish kommunikativ xatolarga olib kelishi mumkin. Shu sababli bo'lajak rus tili o'qituvchisi rus madaniyatiga xos bo'lgan noverbal xatti-harakatlarni chuqur bilishi, ularni o'zbek va boshqa madaniyatlardagi analoglari bilan qiyosiy tahlil qila olishi zarur.

Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv nuqtayi nazaridan, noverbal kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish jarayoni talabalarning faol ishtirokini talab etadi. Bu jarayonda rolli o'yinlar, vaziyatli mashqlar, dramatizatsiya, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish kabi metodlar

samarali hisoblanadi. Bunday mashg'ulotlar orqali bo'lajak o'qituvchilar noverbal vositalarning funksional imkoniyatlarini amaliy jihatdan anglay boshlaydilar.

Alohida ta'kidlash joizki, raqamli ta'lim muhiti sharoitida noverbal kommunikatsiyaning roli yangi mazmun kasb etmoqda. Onlayn platformalarda amalga oshiriladigan darslar vizual aloqa, kamera oldidagi xulq-atvor, ovoz ohangi va pauzalarning pedagogik ahamiyatini yanada oshirmoqda. Shu bois bo'lajak rus tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida ularning raqamli muhitda noverbal muloqotni tashkil etish kompetensiyasini shakllantirish ham muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Masalan, videodarslarda o'qituvchining yuz ifodasi, ko'z bilan aloqa o'rnatishi, imo-ishoralarning me'yorida qo'llanishi talabalarning darsga jalb etilish darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, noverbal signallardan samarali foydalangan o'qituvchi auditoriyada ishonch muhiti yaratadi va talabalarning kommunikativ faolligini oshiradi.

Shuningdek, bo'lajak rus tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida noverbal kommunikativ kompetensiyani baholash masalasi ham alohida metodik yondashuvni talab etadi. An'anaviy baholash tizimlari asosan verbal ko'nikmalarga yo'naltirilgan bo'lib, noverbal xatti-harakatlar ko'pincha e'tibordan chetda qoladi. Holbuki, talabani kommunikativ muvaffaqiyati ko'p jihatdan aynan noverbal signallardan to'g'ri foydalanishiga bog'liq.

Shu nuqtayi nazardan, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda noverbal kommunikativ kompetensiyani baholash mezonlarini ishlab chiqish zarur. Bunday mezonlarga noverbal signallarni anglash darajasi, ularning madaniy mosligi, kommunikativ vaziyatga muvofiqligi va pedagogik maqsadga xizmat qilishi kabi ko'rsatkichlarni kiritish mumkin.

Yuqoridagi mulohazalar shuni ko'rsatadiki, bo'lajak rus tili fani o'qituvchilarini o'zga tilli o'quvchilarda noverbal kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga o'rgatish murakkab, ko'p bosqichli va tizimli pedagogik jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayon nazariy bilimlar, metodik ko'nikmalar va amaliy tajribaning uzviy uyg'unligini talab etadi.

Natijada, noverbal kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga tayyor bo'lgan o'qituvchi o'z faoliyatida kommunikativ vaziyatlarni to'g'ri modellash tiradi, talabalarning madaniyatlararo moslashuvini yengillashtiradi va xorijiy tilni o'qitish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Bu esa zamonaviy oliy ta'lim oldiga qo'yilayotgan talablar – raqobatbardosh, kommunikativ jihatdan yetuk va madaniyatlararo muloqotga tayyor mutaxassislarni tayyorlash vazifasiga to'liq mos keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Schramm W. The Process and Effects of Mass Communication. – Urbana: University of Illinois Press, 1960.
2. Mehrabian A. Silent Messages. – Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company, 1971.
3. Smirnov O.P. Proshchanie. – Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 1985.
4. Bi Jiwan. Intercultural Communication Studies. – Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press, 2013.
5. Kapinova E.S. Mezhekulturnaya kommunikatsiya v obuchenii inostrannym yazykam. – Moskva: Akademiya, 2015.
6. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. Rus tilini o'zga tilli auditoriyada o'qitish bo'yicha o'quv dasturi. – Toshkent, 2022.
7. Russkiy yazyk: Tolkovyy slovar'. – Moskva: Russkiy yazyk, 1999.
8. Zhao Aiguo. Intercultural Communicative Competence. – Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, 2011.
9. Pugachev I.A. Obuchenie neverbalnomu povedeniyu v kontekste RKI. – Sankt-Peterburg: Herzen University Press, 2018.
10. Turgenev I.S. Izbrannye proizvedeniya. – Moskva: Nauka, 1987.

VOYAGA YETMAGANLAR O'RTASIDA EKSTREMIZMGA QARSHI KURASHISHDA MAKTAB VA JAMOAT INSTITUTLARI HAMKORLIGI

Safarov Erkin Nasilloevich,

Buxoro viloyati IIB boshlig'ining 1-o'rinbosari podpolkovnik

Annotatsiya. Mazkur maqolada voyaga yetmaganlar o'rtasida ekstremistik g'oyalar tarqalishining oldini olishda maktab va jamoat institutlari hamkorligining pedagogik-ijtimoiy mexanizmlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Turli mamlakatlar tajribasi asosida yoshlar muhitida ekstremizm profilaktikasiga qaratilgan dastur va loyihalarning mazmuni o'rganilib, ularning samarali yo'nalishlari aniqlanadi. Tadqiqot jarayonida profilaktik faoliyatning kompleks xarakterga egaligi, ta'lim muassasalari, oila, mahalla, jamoat tashkilotlari, huquqni muhofaza qiluvchi organlar hamda nodavlat notijorat tashkilotlarining o'zaro hamkorligi muhim shart sifatida asoslanadi. Maqolada maktabning tarbiyaviy salohiyatini jamoat institutlari imkoniyatlari bilan integratsiyalash orqali voyaga yetmaganlarda huquqiy ong, ijtimoiy mas'uliyat va ekstremistik ta'sirlarga nisbatan mafkuraviy immunitetni shakllantirish yo'llari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: voyaga yetmaganlar; ekstremizmga qarshi kurash; profilaktika; maktab va jamoat institutlari hamkorligi; ijtimoiy sheriklik; mafkuraviy immunitet; yoshlar siyosati.

Yoshlar, xususan voyaga yetmaganlar o'rtasida ekstremizm muammosi bugungi kunda dunyoning ko'plab mamlakatlari uchun dolzarb ijtimoiy-siyosiy xavf sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur hodisaning oldini olish nafaqat yoshlar muhitida ekstremistik g'oyalar va zo'ravonlikka moyillik darajasini pasaytirishga xizmat qiladi, balki jamiyatda etnik va konfessional munosabatlarning barqarorligi, ijtimoiy totuvlik va fuqarolik birdamligini mustahkamlashga ham muhim hissa qo'shadi. Shu bois ekstremizmga qarshi kurash masalasi ko'plab davlatlarda milliy xavfsizlik, ta'lim va yoshlar siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Xalqaro tajribani tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, jamiyatdagi etnik-konfessional keskinlikni kamaytirish va voyaga yetmaganlarni radikal ta'sirlardan himoya qilish bo'yicha yondashuvlar rang-barang bo'lib, ular har bir mamlakatning tarixiy, ijtimoiy, madaniy va siyosiy sharoitlaridan kelib chiqadi. Biroq umumiy jihat shundan iboratki, ushbu jarayonda ta'lim muassasalari, mahalliy hokimiyat organlari, jamoat institutlari, nodavlat notijorat tashkilotlari hamda huquqni muhofaza qiluvchi tuzilmalar o'rtasidagi tizimli hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi.

Voyaga yetmaganlar o'rtasida ekstremizmning oldini olishning ikki asosiy strategik yo'nalishini ajratib ko'rsatish mumkin:

— birinchidan, ekstremizmning namoyon bo'lishiga olib keluvchi tashqi omillar va ijtimoiy sharoitlarning salbiy ta'sirini kamaytirish (ijtimoiy tengsizlik, marginalizatsiya, axborot xavfsizligi tahdidlari, radikal targ'ibot va boshqalar);

— ikkinchidan, ekstremistik g'oyalarga moyil bo'lishi mumkin bo'lgan voyaga yetmaganlarning ichki psixologik, ijtimoiy va ma'naviy omillariga ta'sir ko'rsatish, ularda tanqidiy fikrlash, huquqiy ong, fuqarolik mas'uliyati va mafkuraviy immunitetni shakllantirish.

Mazkur yondashuvlar O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar, xususan, "Yoshlar siyosati to'g'risida"gi qonun, ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashga oid normativ-huquqiy hujjatlar, shuningdek, maktab, oila va mahalla hamkorligini kuchaytirishga qaratilgan davlat dasturlarining maqsad va vazifalari bilan uyg'unlashadi. Shu nuqtayi nazardan, maktab va jamoat institutlari o'rtasidagi hamkorlikni takomillashtirish voyaga yetmaganlar o'rtasida ekstremizmning oldini olishda muhim ijtimoiy-pedagogik omil sifatida namoyon bo'ladi.

Yoshlarning ekstremizmga chidamliligi uchun qulay ijtimoiy muhitni shakllantirish yoshlarning

ekstremistik faoliyatda potensial yoki real ishtirokini erta bosqichda aniqlash, bunday holatlarning oldini olish hamda ularga nisbatan konstruktiv va qonuniy choralar ko'rish imkonini beruvchi kompetensiyalarni rivojlantirishni nazarda tutadi. Ushbu yo'nalish bevosita yoshlarning shaxsiy rivoji, ijtimoiy moslashuvi va fuqarolik ongining shakllanishi bilan bog'liq bo'lib, avvalo ta'lim tizimi orqali amalga oshiriladi.

Mazkur maqsadga erishishda yoshlarning umumiy madaniy, huquqiy va axborot savodxonligini oshirish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Xususan, ularda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, turli axborot manbalarini ongli baholash, radikal va noqonuniy mazmundagi g'oyalarni konstruktiv ijtimoiy qarashlardan farqlay olish qobiliyatini rivojlantirish muhim hisoblanadi. Bu jarayonda ekstremistik mazmundagi axborotni targ'ib qilmasdan, balki huquqiy-me'yoriy asosda tushuntirish va ogohlantirish usullaridan foydalanish zarur.

Maktab muhitida mazkur vazifalarni amalga oshirish fuqarolik tarbiyasi, huquqiy ta'lim, madaniyatlararo muloqot va bag'rikenglik tamoyillariga asoslangan o'quv mashg'ulotlari, tarbiyaviy suhbatlar va interaktiv faoliyat shakllari orqali ta'minlanadi. Bunda pedagogik jarayon qat'iy nazorat qilinadigan, ideologik bosimdan holi va yoshlarning erkin fikrlash huquqini hurmat qiluvchi yondashuv asosida tashkil etilishi lozim.

Shu bilan birga, yoshlar bilan ishlovchi pedagoglar, psixologlar va ijtimoiy pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Ularning vazifasi ekstremistik xatti-harakatlarni "yorliqlash" emas, balki ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar, muloqot muammolari yoki psixologik zo'riqish kabi xavf omillarini erta aniqlash va tegishli mutaxassislar bilan hamkorlikda profilaktik yordam ko'rsatishdan iborat bo'lishi kerak.

Yoshlarning umumiy madaniy kompetensiyalarini rivojlantirish doirasida ularni ijtimoiy foydali faoliyatga jalb etish alohida ahamiyat kasb etadi. Volontyorlik, sport, madaniy-ma'rifiy tadbirlar, jamoatchilik tashabbuslari va ijodiy loyihalarda ishtirok etish yoshlarning ijtimoiy faolligini oshiradi, jamiyatga daxldorlik hissini mustahkamlaydi va noqonuniy hamda radikal g'oyalarga muqobil ijtimoiy o'zini namoyon etish imkoniyatini yaratadi.

Mazkur jarayonda maktab va jamoat institutlari, jumladan, mahalla, nodavlat notijorat tashkilotlari, yoshlar birlashmalari va ota-onalar hamkorligi muhim ahamiyatga ega. Ushbu hamkorlik o'zaro axborot almashinuvi, profilaktik tadbirlarni muvofiqlashtirish va yoshlar bilan ishlashda yagona yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, ota-onalarning farzandlarining ijtimoiy muhitdagi faolligi va axborot makonidagi xulq-atvoriga nisbatan ongli va mas'uliyatli munosabatini qo'llab-quvvatlash zarur hisoblanadi.

Yoshlarning ekstremizmga chidamliligini oshirishga qaratilgan ushbu yo'nalish maktab va jamoat institutlari o'rtasidagi uzviy, tizimli va qonuniy hamkorlikni talab etadi. Ushbu yondashuv ekstremizmga qarshi kurashni repressiv choralar orqali emas, balki ijtimoiy barqarorlik, huquqiy ong va fuqarolik mas'uliyatini mustahkamlash orqali amalga oshirishga xizmat qiladi.

Yoshlar bilan bevosita ishlovchi muassasalar, jumladan voyaga yetmaganlar bilan ishlashga ixtisoslashgan tarbiyaviy muassasalar, umumta'lim va oliy ta'lim tashkilotlari, ijtimoiy xizmatlar, huquqni muhofaza qiluvchi organlar, diniy tashkilotlar hamda boshqa tegishli subyektlar xodimlari uchun ixtisoslashtirilgan treninglar tashkil etish yoshlar o'rtasida ekstremizmning oldini olish tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Mazkur treninglar xodimlarda yoshlarning noqonuniy va radikal faoliyatga jalb qilinishiga olib keluvchi ijtimoiy-psixologik omillar, ushbu jarayonning ehtimoliy belgilari va bosqichlari to'g'risida ilmiy asoslangan tushunchani shakllantirishga qaratiladi.

Bunday tayyorgarlik doirasida mutaxassislar yoshlar muhitida ekstremistik g'oyalarning tarqalishining oldini olishga qaratilgan huquqiy, pedagogik va ijtimoiy-profilaktik usullarni

o'zlashtiradi, shuningdek, yoshlarning umumiy madaniy kompetensiyalarini rivojlantirish va ularni ta'lim-tarbiya jarayoniga integratsiya qilish mexanizmlari bilan tanishadi. Ushbu yo'nalishdagi faoliyat targ'ibot-tushuntirish ishlari, trening va malaka oshirish kurslari, metodik va o'quv qo'llanmalarini tayyorlash, shuningdek, tajriba almashish maqsadida professional hamkorlik tarmoqlarini rivojlantirishni o'z ichiga oladi.

Yoshlar orasida ekstremizmning oldini olish tizimida muhim o'rinlardan birini ekstremistik faoliyatga jalb qilinish xavfi mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan voyaga yetmaganlarning ota-onalari yoki qonuniy vakillari bilan ishlash tashkil etadi. Ushbu faoliyat ota-onalarni yoshlar o'rtasida ekstremizmning ijtimoiy-psixologik sabablari va omillari, uning ehtimoliy ko'rinishlari to'g'risida xabardor qilishga, shuningdek, ularning farzandlari bilan samarali muloqot olib borish va profilaktik choralarni ko'rish bo'yicha mas'uliyatini anglashiga qaratiladi.

Mazkur yo'nalishda individual maslahatlar, psixologik yordam, tajriba almashishga qaratilgan uchrashuvlar, muhokamalar, ota-onalar uchun axborot-tushuntirish materiallari va uslubiy qo'llanmalar tayyorlash, shuningdek, zarur ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan maxsus kurs va treninglar tashkil etilishi mumkin. Ayrim mamlakatlar tajribasida ota-onalar uchun mo'ljallangan bunday treninglar voyaga yetmaganlarning xulq-atvori uchun ota-onalarning qonuniy mas'uliyati to'g'risidagi tushunchalarni mustahkamlash bilan uyg'unlashtiriladi, biroq bu yondashuv doimo milliy qonunchilik doirasida va inson huquqlariga rioya etilgan holda amalga oshiriladi.

Shu bilan birga, yoshlar ekstremizmining oldini olishga qaratilgan qator dasturlar yoshlarning ijtimoiy muhitidagi asosiy manfaaddor tomonlar — oila, ta'lim muassasalari, ijtimoiy xizmatlar va huquqni muhofaza qiluvchi organlar o'rtasida hamkorlikni kuchaytirishni ham nazarda tutadi. Bunday hamkorlik ota-onalarni maktab va boshqa ta'lim muassasalari faoliyatiga jalb etish, shuningdek, yoshlar orasida ijtimoiy moslashuv bilan bog'liq muammolarni erta aniqlash maqsadida tegishli subyektlar o'rtasida qonuniy asosda axborot almashuvini yo'lga qo'yishni o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuv ekstremizmning oldini olishni boshqa deviant xulq-atvor shakllari profilaktikasi bilan uzviy bog'liq holda olib borishga imkon yaratadi.

Yoshlar ijtimoiy doiralari uchun ekstremizm va uning oldini olish masalalari bo'yicha axborot-maslahat tizimini shakllantirish ham muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Bu borada mahalliy hokimiyat organlari, jamoat tashkilotlari va mahalliy jamoalar bilan hamkorlikda faoliyat yurituvchi ko'p funksiyali maslahat markazlarini tashkil etish samarali amaliyot sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu markazlar yoshlar bilan ishlovchi mutaxassislar, ta'lim va kasbga yo'naltirish xizmatlari vakillari uchun maslahat maydoni bo'lib xizmat qilishi, shuningdek, profilaktik tadbirlar, munozaralar va axborot-ma'rifiy uchrashuvlar o'tkazish imkonini berishi mumkin.

Bundan tashqari, ekstremizmning turli ko'rinishlari, uning ijtimoiy xavflari va oldini olishning qonuniy usullari to'g'risida xolis va ilmiy asoslangan axborot materiallarini tayyorlash va tarqatish muhim ahamiyatga ega. Bunday materiallar bosma va elektron nashrlar, hujjatli filmlar, uslubiy qo'llanmalar va onlayn resurslar ko'rinishida ishlab chiqilib, ta'lim muassasalari, jamoat va diniy tashkilotlar faoliyatida, shuningdek, ota-onalarni xabardor qilish jarayonida foydalanilishi mumkin. Ushbu yondashuv yoshlar va kattalar orasida ekstremizm masalasiga nisbatan ongli, huquqiy va mas'uliyatli munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, mazkur profilaktik yondashuvning muhim xususiyati u yoki bu jamiyat sharoitida obyektiv omillar ta'sirida ijtimoiy moslashuv bilan bog'liq qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin bo'lgan yoshlar guruhlariga nisbatan differensial va ehtiyotkor choralarni qo'llashdan iboratdir. Gap muayyan yoshlarni "xavf manbai" sifatida belgilash haqida emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik yoki institutsional omillar tufayli ekstremistik ta'sirlarga nisbatan nisbatan zaifroq bo'lishi mumkin bo'lgan guruhlar bilan individual va ijtimoiy yo'naltirilgan profilaktik ishlarni tashkil etish haqida bormoqda.

Yoshlar ekstremizmining oldini olishning yana bir yoʻnalishi yoshlarning ongiga, xulq-atvoriga va turmush tarziga taʼsir etuvchi, ekstremistik qarashlar va zoʻravonlikni oqlovchi gʻoyalarni qabul qilish ehtimolini kamaytirishga qaratilgan pedagogik, ijtimoiy va maʼrifiy choralarni oʻz ichiga oladi. Ushbu yoʻnalishning asosiy maqsadi yoshlarning mustaqil fikrlash qobiliyatini, ijtimoiy masʼuliyatini va fuqarolik ongini rivojlantirish orqali ekstremistik taʼsirlarga nisbatan barqarorlikni shakllantirishdan iboratdir.

Mazkur maqsadga, avvalo, yoshlar ongida quyidagi sifat va koʻnikmalarni bosqichma-bosqich rivojlantirish orqali erishiladi:

turli madaniyatlar, dinlar va etnik guruhlarining oʻziga xos jihatlari, shuningdek, ichki va tashqi siyosat hamda xalqaro munosabatlarning dolzarb va tarixiy masalalari toʻgʻrisida xolis va faktlarga asoslangan bilimlar;

oʻzidan farq qiluvchi qarashlar va madaniy anʼanalarga nisbatan bagʻrikeng va hurmatga asoslangan munosabat;

ekstremistik mafkuralarning mohiyati, ularning manipulyativ xususiyatlari va ijtimoiy xavflari toʻgʻrisida umumiy, lekin yetarli darajadagi tushuncha;

oʻzini jamiyat va davlatning masʼuliyatli fuqarosi sifatida anglash, fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini bilish;

shaxsiy va ijtimoiy identifikatsiyaning barqaror shakllanishi, bunda milliy yoki diniy mansublik kamsitish, zoʻravonlik yoki radikal qarashlar bilan bogʻlanmasligi;

shaxslararo nizolarni zoʻravonliksiz hal etish va konstruktiv muloqot olib borish koʻnikmalari; axborotni, ayniqsa ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalar orqali tarqatilayotgan materiallarni tanqidiy tahlil qilish va baholash qobiliyati.

Ushbu yoʻnalish yoshlarning dunyo haqidagi tasavvurlarini xolis, muvozanatli va ilmiy asoslangan tarzda shakllantirishga, shuningdek, ularning tanqidiy fikrlash va ongli qaror qabul qilish salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan.

Bu jarayonda yoshlarning turli manbalardan kelayotgan axborotni tahlil qilish, ekstremistik mafkuralarning shaxsiy va ijtimoiy ongga qanday taʼsir koʻrsatishini tushunish qobiliyatini rivojlantirish alohida ahamiyatga ega. Amaliyot shuni koʻrsatadiki, axborotli va xabardor yoshlar radikal va noqonuniy gʻoyalarga nisbatan ancha barqaror boʻladi.

Mazkur maqsadlarga quyidagi asosiy faoliyat shakllari va usullari orqali erishish mumkin.

Birinchidan, yoshlar uchun multikulturalizm, fuqarolik huquqlari va erkinliklari, demokratik qadriyatlar, dinlar tarixi, ekstremistik mafkuralarning ijtimoiy xavflari, shuningdek, dolzarb siyosiy va ijtimoiy muammolarga bagʻishlangan taʼlim va xabardorlik dasturlarini tashkil etish muhimdir. Bunday faoliyat taʼlim muassasalari oʻquv dasturlariga maxsus tematik bloklarni kiritish, ochiq maʼruzalar, seminarlar, munozaralar oʻtkazish, axborot-maʼrifiy materiallarni tayyorlash va tarqatish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Ikkinchidan, yoshlarni madaniyatlararo muloqot jarayonlariga jalb etish ekstremizmning oldini olishning samarali vositasi hisoblanadi. Ushbu yondashuv turli yoshlar guruhlari oʻrtasidagi ijtimoiy masofani qisqartirish, stereotiplarning oldini olish va oʻzaro hamkorlik tajribasini shakllantirishga xizmat qiladi. Amaliy shakllar sifatida qoʻshma sport va madaniy tadbirlar, ijodiy loyihalar, ekskursiyalar, yozgi maktablar va lagerlar tashkil etilishi mumkin. Bevosita muloqot imkoniyati cheklangan hollarda esa bilvosita muloqot shakllaridan, masalan, muhokamalar va videomateriallar almashinuvidan foydalanish mumkin.

Uchinchidan, yoshlar uchun individual maslahat va psixologik yordam koʻrsatish muhim ahamiyatga ega. Ushbu yoʻnalish shaxsiy muammolarni yengib oʻtish, ekstremistik faoliyatga aloqador boʻlish oqibatlarini tushuntirish va ijtimoiy jihatdan maqbul hayot strategiyalarini ishlab

chiqishda ko'maklashishga qaratiladi. Bunday yordam psixologlar, ijtimoiy xizmatlar vakillari va maxsus tayyorlangan mutaxassislar tomonidan individual suhbatlar, murabbiylik dasturlari va ishonch xizmatlari orqali amalga oshirilishi mumkin.

To'rtinchidan, yoshlar uchun ijobiy ijtimoiy namuna bo'la oladigan, ekstremizm va zo'ravonlikka qarshi ochiq pozitsiyani egallagan shaxslarning faoliyatini yoritish muhim profilaktik ahamiyatga ega. Sport, madaniyat, tadbirkorlik va diniy-ma'rifiy sohalarida muvaffaqiyatga erishgan bunday shaxslarning yoshlar bilan uchrashuvlari, seminar va munozaralarda ishtiroki ekstremistik g'oyalarga muqobil ijtimoiy yo'nalishlarni ko'rsatishga xizmat qiladi.

Beshinchidan, yoshlarni ijtimoiy, fuqarolik va jamoatchilik faoliyatiga jalb etish orqali ularning o'z fikrini qonuniy va konstruktiv shaklda ifoda etish imkoniyatlarini kengaytirish zarur. Bu yondashuv yoshlarning jamiyat hayotida ishtirok etish ehtiyojini qondirish, fuqarolik pozitsiyasini mustahkamlash va ekstremistik faoliyatga muqobil ijtimoiy platformalarni yaratishga xizmat qiladi.

Nihoyat, yoshlar uchun ekstremizm bilan bog'liq masalalarni muhokama qilishga mo'ljallangan huquqiy va ochiq muloqot maydonlarini yaratish muhim hisoblanadi. Bunday platformalar veb-resurslar, radio va media loyihalar, ijodiy tanlovlar shaklida tashkil etilib, yoshlarning dolzarb masalalar yuzasidan fikr bildirishiga va axborot savodxonligini oshirishiga xizmat qilishi mumkin.

Yoshlar orasida ekstremizmning oldini olishda muhim omillardan yana biri ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish uchun zarur sharoitlarni yaratishdir. Bu, avvalo, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan nisbatan kam rivojlangan hududlarda yoshlar markazlari, kutubxonalar, o'quv va madaniy markazlar, sport inshootlari, shuningdek, ta'lim va kasbiy rivojlanishga qaratilgan kurslar tashkil etish orqali amalga oshiriladi. Bunday infratuzilma yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ijobiy muloqot muhitini yaratish va salbiy ta'sirlardan himoyalashiga xizmat qiladi.

Ko'rib chiqilgan dasturlar va loyihalar tahlilini umumlalashtirar ekan, ularning bir qator umumiy xususiyatlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchidan, mazkur dasturlarning aksariyati kompleks xarakterga ega bo'lib, yoshlar orasida ekstremizmning tashqi va ichki sabablari hamda manbalariga bir vaqtning o'zida ta'sir ko'rsatishga qaratilgan choralar tizimini o'z ichiga oladi. Faqat ayrim hollarda tor yo'nalishli, mahalliy miqyosdagi loyihalar istisno tariqasida uchraydi.

Ikkinchidan, ushbu loyihalar doirasida amalga oshirilayotgan profilaktik tadbirlar subyektlarining keng doirasi bilan tavsiflanadi. Ular ta'lim muassasalari, huquqni muhofaza qiluvchi organlar, mahalliy hokimiyat tuzilmalari bilan bir qatorda jamoat va diniy tashkilotlar, norasmiy yoshlar birlashmalari, qo'shimcha ta'lim muassasalari, mahalliy aholi guruhlari va ayrim hollarda xususiy sektor vakillarini ham o'z ichiga oladi.

Uchinchidan, profilaktika tadbirlarini strategik rejalashtirish, ularning maqsad va vazifalarini belgilash hamda moliyalashtirish masalalari, odatda, davlat organlari darajasida amalga oshiriladi. Bunda yoshlar bilan ishlash, migratsiya, ijtimoiy rivojlanish va ichki xavfsizlik sohalariga mas'ul vazirlik va idoralar muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, rejalashtirilgan chora-tadbirlarni bevosita amalga oshirish davlat dasturlari doirasida asosan mahalliy hokimiyat organlari, mahalliy jamoalar, jamoat va diniy tashkilotlar zimmasiga yuklatiladi.

Alohida ta'kidlash joizki, ko'rib chiqilgan dasturlarda yoshlar ekstremizmning oldini olish jarayonida nafaqat ta'sir obyekti, balki faol subyekt sifatida ham namoyon bo'ladi. Profilaktika chora-tadbirlarining ayrim funksiyalarini bevosita yoshlar muhitidagi guruhlarga topshirish ("ichki ta'sir" strategiyasi) tengdoshlar o'rtasida ishonch darajasi yuqoriroq bo'lgani sababli yuqori samaradorlikni ta'minlashi mumkin. Bunday yondashuv yoshlarning o'z muhitida ijobiy ijtimoiy normalarni mustahkamlashga va ekstremistik g'oyalarga nisbatan barqaror muqobil pozitsiyani shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. — Toshkent: O'zbekiston, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. "Ekstremizmga qarshi kurashish to'g'risida". — Toshkent, 2018.
3. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. "Terrorizmga qarshi kurashish to'g'risida". — Toshkent, 2000.
4. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida". — Toshkent, 2016.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. PF-60-son "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida". — Toshkent, 2022.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. PF-158-son "Yoshlar bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida". — Toshkent, 2023.
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. "Voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklarning oldini olishga doir kompleks chora-tadbirlar to'g'risida". — Toshkent.
8. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi. Yoshlar o'rtasida huquqbuzarliklar va ekstremizmning oldini olish bo'yicha metodik tavsiyalar. — Toshkent.
9. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Umumta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etish bo'yicha yo'riqnoma. — Toshkent.
10. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. Talaba-yoshlar o'rtasida mafkuraviy immunitetni shakllantirish konsepsiyasi. — Toshkent.
11. O'zbekiston Respublikasi Mahalla va nuroniylarni qo'llab-quvvatlash vazirligi. Mahalla instituti orqali yoshlar bilan ishlash mexanizmlari. — Toshkent.
12. Mirziyoyev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. — Toshkent: O'zbekiston, 2017.
13. Egamberdiyev A. A. Yoshlar ongida mafkuraviy immunitetni shakllantirishning ijtimoiy-pedagogik asoslari. — Toshkent: Fan, 2019.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA LIDERLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHNING XORIJIY VA MILLIY TAJRIBALARI

Sapayeva Umida Rustamovna,

*Ranch texnologiya universiteti, Pedagogika va aniq fanlar kafedrası tyutori,
Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. O'zbekistonda ta'lim tizimini raqamlashtirish hamda pedagog kadrlar tayyorlash mazmunini yangilashga qaratilgan islohotlar sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning liderlik sifatlarini shakllantirish alohida ilmiy-pedagogik ahamiyat kasb etadi. Raqamli ta'lim muhiti bo'lajak mutaxassisdan nafaqat kasbiy bilim va ko'nikmalarni, balki tashabbuskorlik, mas'uliyat, moslashuvchanlik va jamoani boshqarish qobiliyatlarini ham talab etadi. Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarning liderlik sifatleri zamonaviy pedagogik yondashuvlar; milliy ta'lim siyosati ustuvor yo'nalishlari hamda oliy ta'lim muassasalarida raqamli texnologiyalarni joriy etish tajribalari asosida ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida tahlil, sintez, umumlashtirish va tasniflash kabi nazariy metodlardan foydalanilib, bo'lajak o'qituvchilarning liderlik sifatleri kasbiy va shaxsiy komponentlar uyg'unligi sifatida asoslab berildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim sharoitida liderlik sifatleri bo'lajak o'qituvchining ijtimoiy faolligi, innovatsion fikrlashi va uzluksiz o'zini rivojlantirishga intilishi orqali namoyon bo'ladi. Maqola xulosalari oliy pedagogik ta'lim tizimida liderlikka yo'naltirilgan kompetensiyalarni shakllantirish mexanizmlarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim; bo'lajak o'qituvchi; liderlik sifatleri; pedagogik kompetensiya; innovatsion faoliyat; kasbiy rivojlanish.

Kirish. Liderlik muammosi doimo ham milliy, ham xorijiy psixolog va pedagoglar tomonidan mazkur muammo bo'yicha tadqiqot va ilmiy izlanishlar olib borishga katta qiziqish bildirilgan. Turli davrlarda olimlar liderlik fenomenini shaxsiy determinantlar, vaziyat omillari, liderlik turlari, liderlik uslublari, rahbarning ijtimoiy roli va ta'sir mexanizmlari nuqtai nazaridan tadqiq etishgan. Bugungi kunda esa liderlik masalasi ayniqsa pedagogik ta'lim tizimida, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy va ijtimoiy faol shaxs sifatida tayyorlash jarayoni bilan uzviy bog'liq holda dolzarblik kasb etmoqda.

Xorijiy ilmiy tadqiqotlarda liderlik nazariyasining shakllanishi va rivojlanishiga R. Bales, E. Bogardus, K. Bird, C. Gibb, L. Carter, K. Levin, R. Lord, R. Stogdill, L. Slater, F. Fiedler, E. Hollander, D. Myers, G. Homans, V. Bennis kabi olimlarning ishlari muhim hissa qo'shgan. Ularning tadqiqotlarida liderlik ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida talqin qilinib, shaxsning individual fazilatlari, guruhdagi o'zaro munosabatlar va vaziyat omillari bilan bog'liq holda tahlil etiladi.

Xususan, G. Allport tomonidan ilgari surilgan "Shaxsning dispozitsion nazariyasi" liderlikni o'rganishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu nazariyaga ko'ra, shaxs xususiyatlari barqaror bo'lib, turli vaziyatlarda inson xulq-atvorini belgilaydi. Aynan shu yondashuv asosida yetakchilikning "xususiyatlar nazariyasi" shakllangan bo'lib, uning dastlabki g'oyalari ingliz psixologi va antropologi F. Galton tadqiqotlarida ilgari surilgan. Ushbu nazariya tarafdorlari liderlikni shaxsning ma'lum fazilatlari majmuasi sifatida izohlaydi.

Bir qator tadqiqotchilar liderlikni umumiy maqsad sari yo'naltirilgan guruhda namoyon bo'ladigan murakkab ijtimoiy hodisa sifatida tavsiflaydilar. Ular liderlikni boshqalarga ta'sir ko'rsatish qobiliyati, ishonirish, ilhomlantirish, yo'naltirish, tashabbus ko'rsatish, mustaqil qaror qabul qilish, kommunikativ kompetensiya, tanqidiy va strategik fikrlash, shaxsiy faollik va refleksivlik kabi fazilatlar bilan bog'laydilar.

Milliy ilmiy maktabda ham liderlik muammosi keng o'rganilgan. Xususan, G. M. Andreeva, I. P. Volkov, E. M. Dubovskaya, R. L. Krichevskiy, A. V. Petrovskiy, L. I. Umanskiy, B. D. Parygin, I. S. Kon, E. S. Kuzmin, Yu. A. Zamoshkin kabi olimlar liderlikning ijtimoiy-psixologik jihatlarini

chuqur tahlil qilganlar.

O'zbekistonlik pedagog va psixolog olimlar – N. A. Muslimov, B. X. Raxmonov, Sh. E. Qurbonov, R. Mavlonova, A. Abduqodirov, O. Musurmonova, M. Tojiyev, S. Turg'unovlarning tadqiqotlarida esa shaxs rivoji, pedagogik kompetensiya, kasbiy faollik va liderlik sifatleri o'zaro uzviy bog'liq holda yoritilgan. Ushbu tadqiqotlarda o'qituvchi shaxsining yetakchilik salohiyati ta'lim jarayonining samaradorligini oshiruvchi muhim omil sifatida e'tirof etiladi.

Zamonaviy maktab va oliy ta'lim tizimida o'qituvchining roli faqatgina fan bilimlariga ega bo'lish bilan cheklanmaydi, balki u yetakchi, tashabbuskor, ijtimoiy faol va mas'uliyatli shaxs sifatida namoyon bo'lishini talab etadi. A. K. Markova tomonidan ishlab chiqilgan o'qituvchi faoliyati tavsifida pedagogik bilim, pedagogik fikrlash, pedagogik sezgi, improvizatsiya, kuzatuvchanlik, pedagogik optimizm va oldindan ko'ra bilish kabi fazilatlar muhim o'rin egallaydi.

L. M. Mitina tadqiqotlarida o'qituvchiga xos bo'lgan ellikdan ortiq shaxsiy fazilatlar aniqlangan bo'lib, ular axloqiy, irodaviy, ijtimoiy-kommunikativ va tartibga soluvchi guruhlariga ajratiladi. Mazkur fazilatlar orasida tashabbuskorlik, tashkilotchilik, mas'uliyat, mustaqillik, o'zini boshqara olish, refleksiya va o'zini takomillashtirishga intilish yetakchilik sifatlarining muhim tarkibiy qismlari sifatida namoyon bo'ladi.

Xorijiy va milliy tadqiqotchilarning (R. Stogdill, V. Bennis, D. Myers, A. V. Petrovskiy, R. L. Krichevskiy) ilmiy qarashlari tahlili shuni ko'rsatadiki, liderlik fazilatleri faollik, qat'iyatlilik, ijodkorlik, tanqidiy fikrlash, ijtimoiy mas'uliyat, boshqalarga e'tibor, empatiya, hissiy barqarorlik va kommunikativ madaniyat bilan chambarchas bog'liqdir.

Liderlikni ko'p qirrali ijtimoiy hodisa sifatida tushunish, uning muhim tarkibiy qismi sifatida shaxsning obro'-e'tiborini e'tirof etishga imkon beradi. Pedagogik faoliyatda bu tushuncha "pedagogik obro'" sifatida namoyon bo'lib, o'qituvchining bilim, axloqiy qadriyatlar, kasbiy tajriba va shaxsiy namuna orqali ta'lim jarayoniga ijtimoiy-emotsional ta'sir ko'rsatishini ifodalaydi.

O'qituvchining kasbiy faoliyati nafaqat yuqori darajadagi professional tayyorgarlikni, balki jamiyatdagi ijtimoiy vazifasini anglash, jamoada faol pozitsiyani egallash va yetakchilik qila olish qobiliyatini ham talab etadi. Bu esa bo'lajak o'qituvchilarda liderlik sifatlerini maqsadli rivojlantirish zaruratini ilmiy-pedagogik jihatdan asoslashga xizmat qiladi.

Guruh bilan uzoq yillik ish natijalarini sarhisob qilib, shuni ta'kidlash mumkinki, yetakchilik fazilatlerini rivojlantirishga yo'naltirilgan maqsadli pedagogik faoliyat bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish va takomillashtirishga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Bunday faoliyat jarayonida talabalar nafaqat tashkiliy va kommunikativ ko'nikmalarni egallaydilar, balki mas'uliyatli qaror qabul qilish, jamoa bilan ishlash, ijtimoiy tashabbus ko'rsatish hamda o'z pozitsiyasini asoslab bera olish kabi muhim liderlik sifatlerini rivojlantiradilar.

Tajriba shuni ko'rsatdiki, talabalarni ijtimoiy ahamiyatga ega faoliyatlarga jalb etish ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi, shaxsiy faolligini kuchaytiradi va yetakchilik salohiyatini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Guruh rahbariyati bilan olib borilgan tizimli ishlar jarayonida talabalar o'zlarini nafaqat ijrochi, balki tashabbuskor va tashkilotchi sifatida namoyon eta boshladilar. Bu esa ularning kelgusidagi pedagogik faoliyatida sinf jamoasini boshqarish, ta'lim jarayonini samarali tashkil etish va o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatish uchun zarur bo'lgan yetakchilik kompetensiyalarining shakllanishiga zamin yaratadi.

Shuningdek, ushbu faoliyat turi talabalar o'rtasida ijtimoiy mas'uliyat, hamkorlik va o'zaro yordam muhitini qarortopirishga yordam berdi. Talabalar turli darajadagi rahbarlar va mutaxassislar bilan muloqot qilish jarayonida rasmiy va norasmiy muloqot madaniyatini egalladilar, bu esa ularning kasbiy moslashuvchanligini oshirdi. Natijada, bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik obro', tashkiliy yetuklik va yetakchilikka xos shaxsiy fazilatlar kompleks ravishda rivojlandi.

Shunday qilib, oliy ta'lim o'qituvchisining boshqaruv va yetakchilik kompetensiyasini shakllantirishda xorijiy tajribani tahlil qilish natijasida mazkur kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismlari aniqlanadi. Ular qatoriga rivojlangan kommunikativ qobiliyatlar, shaxslararo o'zaro ta'sir

va sheriklikni yo'lga qo'yish ko'nikmalari, muammoli vaziyatlarda samarali qaror qabul qilish qobiliyati, kasbiy professionallik, zamonaviy o'qitish metodlarini puxta bilish, ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish, fan mazmuni va uni o'qitish metodikasini chuqur egallash, o'zini o'zi boshqarish, refleksiya va tadqiqotchilik ko'nikmalari kiradi. Шунингдек, tashkiliy yetakchilik, shaxsiy yetakchilik va ijtimoiy mas'uliyat ham muhim tarkibiy komponentlar sifatida e'tirof etiladi.

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida oliy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi sifatiga qo'yiladigan talablar tobora ortib bormoqda. Shu sababli pedagoglarni tayyorlash jarayoniga faqat fan va metodik tayyorgarlik emas, balki boshqaruv va yetakchilik kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus treninglar va modullarni ham kiritish zarurati yuzaga kelmoqda. Xorijiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, bunday tayyorgarlik samarali bo'lishi uchun u nazariya va amaliyotning uzviy integratsiyasiga asoslanishi lozim.

O'qituvchilarni kasbiy jihatdan tayyorlash va yetakchilik salohiyatini rivojlantirish jarayoni oliy ta'lim muassasalarining ta'lim jarayonida amalga oshiriladigan maxsus dasturlar orqali, shuningdek, kasbiy rivojlanish maktablari faoliyati doirasida samarali tashkil etilmoqda. Kasbiy rivojlanish maktablari umumta'lim maktablari va oliy ta'lim muassasalari o'rtasidagi qo'shma loyiha sifatida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy moslashuvi, amaliy tajribasi va yetakchilik kompetensiyalarini rivojlantirish uchun muhim pedagogik platforma bo'lib xizmat qiladi. Bunday hamkorlik ta'lim nazariyasi va amaliyoti o'rtasidagi tafovutni qisqartirishga, bo'lajak o'qituvchilarning real ta'lim muhitida yetuk mutaxassis sifatida shakllanishiga imkon yaratadi.

Xorijiy tajribani umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, bo'lajak o'qituvchilarda yetakchilik sifatlarini rivojlantirish tizimli, bosqichma-bosqich va maqsadga yo'naltirilgan pedagogik jarayon sifatida tashkil etilishi lozim. Bu jarayon talabalarning tashabbuskorligi, mustaqilligi, ijtimoiy faolligi va mas'uliyatini qo'llab-quvvatlash, ularni ta'lim muassasasi hayotidagi muhim qarorlar qabul qilish jarayoniga jalb etish orqali amalga oshiriladi.

Mazkur tadqiqot doirasida olib borilgan nazariy tahlillar va xorijiy tajriba asosida shuni ta'kidlash mumkinki, oliy ta'lim o'qituvchisining boshqaruv va yetakchilik kompetensiyasini rivojlantirish ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shu bois, kelgusidagi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalish sifatida oliy ta'lim o'qituvchisining boshqaruv va yetakchilik kompetensiyasi modelini ishlab chiqish, uning tarkibiy komponentlari, mezonlari va rivojlanish darajalarini aniqlash hamda pedagogik shart-sharoitlarini asoslab berish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdygazieva N.K. Pedagog shaxsining kommunikativ yetakchiligi. — Toshkent: Fan, 2016.
2. Andrienko E.V. Pedagogik muloqot nazariyasi. — Moskva: Akademiya, 2000.
3. Borisenko S.B. Pedagogik muloqot psixologiyasi. — Moskva, 1989.
4. Gessen S.I. Pedagogika falsafasi. — Moskva: Shkola-Press, 1995.
5. Karimova G.S. Bo'lajak o'qituvchilarda ijtimoiy faollikni shakllantirish. — Toshkent, 2019.

TEXNOLOGIK TALIMDA INNOVATSION PEDAGOGIK AMALIYOTLAR VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING ROLI

Tuxliyev Muslimbek Sherzod o'g'li
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori, v.b.dotsenti
Orcid iD: 0009-0008-6755-2148

Annotatsiya. Mazkur maqolada texnologik ta'lim tizimida innovatsion pedagogik amaliyotlar hamda raqamli texnologiyalardan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Ta'lim jarayonini modernizatsiya qilishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar, muammoli va loyihaviy ta'lim, interaktiv metodlar, shuningdek, raqamli ta'lim platformalari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining roli tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalar yordamida o'quvchilarning kasbiy kompetensiyalari, amaliy ko'nikmalari, mustaqil ta'lim olishga bo'lgan qiziqishi hamda ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish imkoniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, texnologik ta'limda innovatsion pedagogik amaliyotlarni joriy etish orqali ta'lim sifati va samaradorligini oshirish, o'quv jarayonini individuallashtirish va raqamli muhitga moslashuvchan ta'lim modelini shakllantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Maqolada ilg'or tajribalar asosida amaliy tavsiyalar berilib, ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish istiqbollari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: texnologik ta'lim, innovatsion pedagogik amaliyotlar, raqamli texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli ta'lim, interaktiv metodlar, loyihaviy ta'lim, masofaviy ta'lim, kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuv, raqamli kompetensiya, ta'lim samaradorligi.

РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПРАКТИК И ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ТЕХНОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Тухлиев Муслимбек Шерзод угли
Университет экономики и педагогики, Доктор философии (PhD) по техническим наукам, исполняющий обязанности доцента

Аннотация: В данной статье освещаются теоретические и практические аспекты использования инновационных педагогических практик и цифровых технологий в системе технологического образования. Проанализирована роль современных педагогических подходов, проблемного и проектного обучения, интерактивных методов, а также цифровых образовательных платформ и информационно-коммуникационных технологий в модернизации образовательного процесса. Показаны возможности развития профессиональных компетенций, практических навыков, интереса к самостоятельному обучению и творческого мышления обучающихся с помощью цифровых технологий. Особое внимание уделено вопросам повышения качества и эффективности образования, индивидуализации учебного процесса и формирования гибкой образовательной модели, адаптированной к цифровой среде, посредством внедрения инновационных педагогических практик. На основе передового опыта в статье представлены практические рекомендации и обозначены перспективы их внедрения в образовательный процесс.

Ключевые слова: технологическое образование, инновационные педагогические практики, цифровые технологии, информационно-коммуникационные технологии, цифровое образование, интерактивные методы, проектное обучение, дистанционное обучение, компетентностно-ориентированный подход, цифровая компетентность, эффективность образования.

THE ROLE OF INNOVATIVE PEDAGOGICAL PRACTICES AND DIGITAL TECHNOLOGIES IN TECHNOLOGICAL EDUCATION

Tukhliyev Muslimbek Sherzod o'g'li

University of Economics and Pedagogy

Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Acting Associate Professor

Abstract: This article examines the theoretical and practical aspects of implementing innovative pedagogical practices and digital technologies in the system of technological education. The role of modern pedagogical approaches, problem-based and project-based learning, interactive methods, as well as digital learning platforms and information and communication technologies in the modernization of the educational process is analyzed. The study reveals the potential of digital technologies in developing students' professional competencies, practical skills, interest in independent learning, and creative thinking abilities. Particular attention is paid to improving the quality and effectiveness of education, individualizing the learning process, and forming a flexible educational model adapted to the digital environment through the introduction of innovative pedagogical practices. Based on advanced experiences, practical recommendations are provided, and prospects for their implementation in the educational process are outlined.

Keywords: technological education, innovative pedagogical practices, digital technologies, information and communication technologies, digital education, interactive methods, project-based learning, distance learning, competency-based approach, digital competence, educational effectiveness.

Kirish. Bugungi kunda global raqamlashtirish jarayonlari barcha sohalar qatori ta'lim tizimiga ham chuqur kirib bormoqda. Ayniqsa, texnologik ta'lim sohasida innovatsion pedagogik amaliyotlar va raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning kasbiy tayyorgarligini kuchaytirish hamda zamonaviy mehnat bozori talablariga mos raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shu bois texnologik ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish, unda ilg'or pedagogik yondashuvlar va raqamli vositalarni keng joriy etish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Zamonaviy ta'lim tizimi kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuv asosida tashkil etilmoqda. Bu esa texnologik ta'lim jarayonida an'anaviy o'qitish usullaridan tashqari, muammoli va loyihaviy ta'lim, interaktiv metodlar, masofaviy va aralash ta'lim shakllaridan foydalanishni taqozo etadi. Raqamli texnologiyalar, jumladan, elektron o'quv resurslari, virtual laboratoriyalar, simulyatorlar va raqamli ta'lim platformalari o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini shakllantirish, mustaqil ta'lim olishga bo'lgan qiziqishini oshirish hamda ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynamoqda.

Shu bilan birga, texnologik ta'limda innovatsion pedagogik amaliyotlarni joriy etish pedagoglardan yuqori darajadagi kasbiy va raqamli kompetensiyalarni talab etadi. Ta'lim jarayonida raqamli muhitga moslashuvchan, individuallashtirilgan va natijaga yo'naltirilgan o'qitish modelini shakllantirish orqali ta'lim samaradorligini oshirish mumkin. Mazkur maqolada texnologik ta'lim tizimida innovatsion pedagogik amaliyotlar va raqamli texnologiyalarning o'rni, ularning ta'lim sifatini oshirishdagi ahamiyati hamda amaliyotga tatbiq etish masalalari tahlil qilinadi. Texnologik ta'limning mazmuni — bu o'quvchilarda amaliy ko'nikmalarni shakllantirish, texnik tafakkurni rivojlantirish, muammoli vaziyatlarda yechim topish, mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni tarbiyalashga qaratilgan ta'lim jarayonidir. Innovatsion pedagogik yondashuvlar ana shu jarayonni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqadi. Masalan, loyihaviy ta'lim, muammoli ta'lim, STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) konsepsiyasi, gamifikatsiya va integratsiyalashgan o'qitish texnologik ta'limda o'quvchini faol subyektga aylantiradi.

Adabiyotlar tahlili. Texnologik ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik amaliyotlar va raqamli texnologiyalardan foydalanish masalalari so'nggi yillarda mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan

keng miqyosda o'rganilmoqda. Tadqiqotlarda zamonaviy ta'lim tizimini rivojlantirishda raqamlashtirish jarayonlari va pedagogik innovatsiyalarning o'zaro bog'liqligi asosiy omil sifatida e'tirof etilmoqda.

Pedagogik innovatsiyalar nazariyasiga oid ilmiy ishlarda (V.A. Slastenin, N.V. Kuzmina, I.Ya. Lerner va boshqalar) ta'lim jarayoniga yangicha yondashuvlarni joriy etish o'quvchilarning bilish faolligini oshirish va ta'lim natijalarini yaxshilashga xizmat qilishi ta'kidlangan. Ushbu tadqiqotlarda innovatsion pedagogik amaliyotlar o'qitish mazmuni, shakli va metodlarini takomillashtirishning muhim vositasi sifatida qaraladi.

Raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayonidagi o'rni masalasiga bag'ishlangan tadqiqotlarda (M. Prenskiy, T. Anderson, D. Laurillard va boshqalar) axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirishi, ta'lim jarayonining moslashuvchanligi va interaktivligini oshirishi qayd etilgan. Xususan, masofaviy va aralash ta'lim modellarining samaradorligi, raqamli ta'lim platformalarining didaktik imkoniyatlari keng tahlil qilingan.

Texnologik ta'lim sohasiga oid tadqiqotlarda esa (A.M. Novikov, E.F. Zeyer va boshqalar) kasbiy ta'lim jarayonida kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuvning ahamiyati asoslab berilgan. Ushbu yondashuv texnologik fanlarni o'qitishda loyihaviy ta'lim, amaliy mashg'ulotlar va raqamli simulyatorlardan foydalanish orqali o'quvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qilishi ko'rsatib o'tilgan.

Mahalliy olimlarning ilmiy izlanishlarida ham texnologik ta'limni modernizatsiya qilish, raqamli ta'lim muhitini shakllantirish va innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish masalalari yoritilgan. Tadqiqotlarda raqamli vositalardan foydalanish ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning amaliy tayyorgarligini kuchaytirish hamda o'qituvchilarning kasbiy faoliyatini samarali tashkil etish imkonini berishi ta'kidlangan.

Shu bilan birga, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, texnologik ta'limda innovatsion pedagogik amaliyotlar va raqamli texnologiyalarni kompleks tarzda joriy etish, ularning o'zaro integratsiyasi hamda amaliyotga tatbiq etish mexanizmlarini yanada chuqurroq o'rganish zarur. Mazkur maqola aynan ushbu masalalarni yoritishga qaratilgan bo'lib, mavjud ilmiy qarashlarni umumlashtirish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishni maqsad qilib qo'yadi. Innovatsion pedagogik amaliyotlar — bu ta'lim jarayonida yangicha metod va texnologiyalarni qo'llash orqali o'quvchi faoliyatini faollashtirish, uni tahliliy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilishga o'rgatishdir. Masalan, loyihaviy ta'lim metodida o'quvchilar amaliy vazifalarni mustaqil bajarib, ilmiy-tadqiqot usullaridan foydalanadilar; muammoli ta'limda esa o'qituvchi o'quvchini mustaqil yechim izlashga undaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot texnologik ta'lim tizimida innovatsion pedagogik amaliyotlar va raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayonidagi rolini o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda nazariy, empirik va statistik metodlar kompleks tarzda qo'llanildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — texnologik ta'limda innovatsion pedagogik amaliyotlarni va raqamli vositalarni samarali joriy etishning nazariy asoslarini aniqlash va ularning o'quv jarayoniga ta'sirini baholashdir.

1. Nazariy metodlar: Tadqiqotda nazariy asoslarni shakllantirish uchun ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Mahalliy va xorijiy olimlar (V.A. Slastenin, I.Ya. Lerner, M. Prensky, T. Anderson va boshqalar) ishlari o'rganilib, innovatsion pedagogik amaliyotlar, raqamli ta'lim vositalari va pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish bo'yicha nazariy asoslar aniqlashtirildi. Shuningdek, ta'lim samaradorligi, o'quvchilarning kasbiy kompetensiyalari va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish masalalari tadqiq etildi.

2. Empirik metodlar: Empirik tadqiqotlar doirasida pedagogik kuzatuv, so'rovnoma, intervyu, diagnostik testlar va mashg'ulotlarda o'quvchilarning faoliyatini baholash metodlari qo'llanildi. Tadqiqotda quyidagi vazifalar bajarildi:

Innovatsion pedagogik amaliyotlar va raqamli texnologiyalarni texnologik ta'lim jarayonida qo'llashning amaliy holatlarini o'rganish;

O'quvchilarning kasbiy kompetensiyalari, amaliy ko'nikmalari va mustaqil ta'limga bo'lgan qiziqishini baholash;

Pedagoglarning raqamli vositalardan foydalanish darajasi va metodik tayyorgarligini aniqlash.

3. Statistik va tahliliy metodlar: Tadqiqot natijalarini qayta ishlashda statistik tahlil usullari qo'llanildi. Olingan ma'lumotlar jadval, diagramma va grafiklar yordamida tahlil qilinib, ularning ishonchiligi va ahamiyati baholandi. Shu orqali raqamli texnologiyalar va innovatsion pedagogik amaliyotlarning o'quv natijalariga ta'siri aniqlandi.

4. Metodologik asoslar: Tadqiqotda kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan pedagogik yondashuv va innovatsion pedagogik texnologiyalar metodologik baza sifatida qabul qilindi. Bu yondashuvlar texnologik ta'lim jarayonida o'quvchilarni faol, mustaqil va ijodiy faol qatnashuvchilar sifatida rivojlantirish imkonini berdi.

5. Tadqiqotning bosqichlari: Tadqiqot quyidagi bosqichlarda olib borildi:

1. Nazariy bosqich – ilmiy adabiyotlar, ilg'or tajribalar va xorijiy metodologiyalarni o'rganish;

2. Empirik bosqich – pedagogik kuzatuv, so'rovnoma va diagnostik testlar orqali ma'lumotlar to'plash;

3. Analitik bosqich – olingan ma'lumotlarni statistik usullar yordamida tahlil qilish;

4. Amaliy tavsiyalar ishlab chiqish – natijalar asosida ta'lim jarayonini optimallashtirish bo'yicha takliflar tayyorlash.

Shu tariqa, mazkur metodologiya texnologik ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik amaliyotlar va raqamli texnologiyalarni samarali joriy etish, o'quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirish va ta'lim sifatini oshirishga ilmiy asoslangan yondashuv yaratishga imkon berdi.

Tahlil va natijalar. Mazkur tadqiqot natijalariga ko'ra, texnologik ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik amaliyotlar va raqamli texnologiyalarni qo'llash ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotning empirik bosqichida o'quvchilar, o'qituvchilar va ta'lim jarayonida foydalanilgan raqamli vositalar kuzatildi hamda so'rovnomalar va testlar orqali ma'lumotlar yig'ildi. Olingan ma'lumotlar tahlili quyidagi asosiy natijalarni ko'rsatdi:

1. Innovatsion pedagogik amaliyotlarning ta'lim jarayoniga ta'siri: Pedagogik kuzatuv va o'quvchilar bilan suhbatlar shuni ko'rsatdiki, muammoli va loyihaviy ta'lim, interaktiv metodlar va aralash ta'lim shakllari o'quvchilarning faol ishtirokini oshiradi. Natijalar bo'yicha:

Loyihaviy va interaktiv metodlardan foydalangan guruhlarda o'quvchilarning mavzuni tushunish darajasi 25–30%ga yuqoriroq;

Mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv ko'rsatkichlari sezilarli darajada oshgan.

2. Raqamli texnologiyalarning samaradorligi: Virtual laboratoriyalar, simulyatorlar, elektron o'quv resurslari va ta'lim platformalaridan foydalangan guruhlar bilan solishtirilganda, raqamli vositalardan foydalanmagan guruhlar natijalari aniq farq qilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki:

Amaliy mashg'ulotlarda o'quvchilarning malaka va ko'nikmalari 20–35%ga yaxshilangan;

O'quvchilarning masofaviy va mustaqil ta'limga bo'lgan qiziqishi oshgan;

Raqamli vositalar yordamida o'quvchilar murakkab texnologik jarayonlarni tezroq o'zlashtirgan.

3. Pedagoglarning roli va tayyorgarligi: So'rovnomalar shuni ko'rsatdiki, pedagoglarning raqamli kompetensiyasi va innovatsion metodlarni qo'llash darajasi ta'lim sifatiga bevosita ta'sir qiladi. Yuqori raqamli tayyorgarlikka ega pedagoglar o'quvchilarda yuqori motivatsiya va natijalarni qayd etgan.

4. Ta'lim jarayonini individuallashtirish va moslashuvchanlik: Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli platformalar va interaktiv metodlar yordamida ta'lim jarayoni individuallashtiriladi, o'quvchilarning o'z tezligida o'qishi va qiziqishiga moslashuvi ta'minlanadi. Bu esa o'quvchilarning o'zlashtirish samaradorligini oshiradi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, texnologik ta'lim jarayonida innovatsion

pedagogik amaliyotlar va raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning kasbiy kompetensiyalari va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish hamda ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot davomida o'rganilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, muammoli va loyihaviy ta'lim, interaktiv metodlar va aralash ta'lim shakllari o'quvchilarning faol ishtirokini oshiradi va ta'lim jarayonini samarali qiladi. Raqamli vositalardan, jumladan virtual laboratoriyalar, simulyatorlar, elektron o'quv resurslari va ta'lim platformalaridan foydalanish o'quvchilarning murakkab texnologik jarayonlarni tez va samarali o'zlashtirishiga yordam beradi, shuningdek, mustaqil ta'lim olishga bo'lgan qiziqish va motivatsiyani kuchaytiradi.

Pedagoglarning raqamli kompetensiyasi va innovatsion metodlardan foydalanish darajasi ta'lim samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi; yuqori tayyorgarlikdagi pedagoglar o'quvchilarning bilim, malaka va ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi. Shuningdek, raqamli ta'lim platformalari va interaktiv metodlar yordamida ta'lim jarayoni individuallashtiriladi, o'quvchilarning o'z tezligida o'qishi va qiziqishiga moslashuvchanlik ta'minlanadi, natijada o'zlashtirish samaradorligi oshadi.

Umuman olganda, texnologik ta'limda innovatsion pedagogik amaliyotlar va raqamli texnologiyalarni kompleks tarzda qo'llash pedagogik jarayonni zamonaviy, samarali va moslashuvchan qiladi, ta'lim sifatini oshiradi hamda o'quvchilarning shaxsiy va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu asosda pedagoglar va ta'lim muassasalari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish, raqamli vositalarni keng qo'llash va innovatsion pedagogik texnologiyalarni tizimli joriy etish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abdullaeva M.M. Raqamli ta'lim muhitida kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuv // Pedagogik ta'lim. – Toshkent, 2021.
2. Rasulov X.A., Qodirov A.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
3. Xodjayev B.Yu. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
4. Jo'rayev R.X. Kasb-hunar ta'limida innovatsion yondashuvlar. – Toshkent: Fan, 2017.
5. Qodirov B.R. Ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2020.
6. Ismoilova D.Sh. Raqamli pedagogika va zamonaviy ta'lim muammolari // Ta'lim va tarbiya. – Toshkent, 2022.

MUSIQA TA'LIMIDA TEATR PEDAGOGIKASINING KASBIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDAGI METODIK IMKONIYATLARI

*Tursinbaev Shiraz Rustemovich,
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada musiqa ta'limi jarayonida teatr pedagogikasining kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi metodik imkoniyatlari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida uchraydigan dolzarb muammolar, jumladan, sahnaviy faoliyatni tashkil etish, emotsional-ifodaviy ko'nikmalar, obrazli tafakkur, pedagogik muloqot hamda badiiy-estetik idrokni rivojlantirish zarurati asoslab beriladi. Maqolada teatr pedagogikasiga asoslangan metod va vositalar bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ta'lim jarayonida ijodiy faollikni oshirish va musiqiy-pedagogik faoliyatning samaradorligini ta'minlovchi muhim metodik resurs sifatida talqin etiladi. Shuningdek, teatr-pedagogik mashg'ulotlar orqali talabalarda kasbiy refleksiya, ijodiy mustaqillik, kommunikativ va integrativ kompetensiyalarni shakllantirish mexanizmlari yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: teatr pedagogikasi, bo'lajak musiqa o'qituvchisi, ijodiy-kasbiy kompetensiya, badiiy-estetik madaniyat, sahnaviy faoliyat, obrazli tafakkur, pedagogik muloqot, kasbiy tayyorgarlik.

Bugungi globallashuv va ijtimoiy-madaniy transformatsiyalar sharoitida jahon ta'lim makonida pedagog kadrlarni tayyorlashga qo'yilayotgan talablar mazmunan va sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Zamonaviy ta'lim tizimi o'qituvchidan nafaqat chuqur kasbiy bilim va metodik tayyorgarlik, balki kasbiy kompetensiyalar majmuasiga, xususan, ijodiy tafakkur, emotsional-intellektual salohiyat, madaniy dunyoqarash hamda samarali pedagogik muloqot ko'nikmalariga ega bo'lishni talab etmoqda. Bu jarayon ta'limda shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy va integrativ yondashuvlarning ustuvor ahamiyat kasb etishi bilan izohlanadi.

Ayniqsa, musiqa ta'limi sohasida pedagog shaxsining sahnaviy madaniyati, obrazli va assotsiativ fikrlashi, emotsional-ifodaviy vositalardan ongli va samarali foydalanish qobiliyati ta'lim jarayoni samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida qaralmoqda. Chunki musiqa ta'limi o'z mohiyatiga ko'ra faqat bilim va ko'nikmalarni egallash bilangina cheklanmay, balki o'quvchilarning estetik didi, hissiy tajribasi va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan murakkab pedagogik jarayon hisoblanadi. Bu esa bo'lajak musiqa o'qituvchilaridan yuqori darajadagi badiiy-estetik, sahnaviy va kommunikativ tayyorgarlikni talab qiladi.

Jahon pedagogik amaliyotida ta'lim jarayonini tashkil etishda o'qituvchining shaxsiy namuna ko'rsatishi, uning hissiy-ta'sirchanlik qobiliyati, sahnaviy nutq madaniyati, harakat plastikasiga egaligi o'quvchilarning musiqiy faoliyatga bo'lgan qiziqishini oshirish va ularni ijodiy jarayonga faol jalb etishning muhim sharti sifatida e'tirof etilmoqda. Ushbu jarayonda pedagogning obraz yaratish mahorati, pedagogik improvizatsiyaga tayyorligi hamda mashg'ulotlarni teatr-pedagogik ssenariy asosida tashkil eta olish ko'nikmalari alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtai nazardan, zamonaviy musiqa ta'limi tizimida teatr pedagogikasining metodik imkoniyatlaridan foydalanish bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini

rivojlantirishning samarali vositalaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Teatr pedagogikasi o‘qituvchi shaxsining ijodiy resurslarini faollashtirish, emotsional-ifodaviy madaniyatini rivojlantirish, sahnaviy faoliyat ko‘nikmalarini shakllantirish hamda ta’lim jarayonining mazmuniy va metodik samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi integrativ pedagogik yondashuv sifatida talqin etiladi.

Respublikamizda ham ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, pedagog kadrlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish va san’at ta’limi sifatini yangi bosqichga olib chiqishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, “Yangi O‘zbekiston – 2030” strategiyasi, oliy ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi hamda madaniyat va san’at sohasiga oid davlat dasturlarida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy va ijodiy kompetensiyalarini shakllantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Ushbu me’yoriy hujjatlarda pedagogning ijodkor, madaniy muhitni tashkil etuvchi va ta’lim jarayonida innovatsion metodlarni qo‘llay oladigan yetuk mutaxassis bo‘lishi talab etiladi.

Shaxs rivoji nuqtai nazaridan, zamonaviy musiqa o‘qituvchisi badiiy-estetik didga ega, empatiya qila oladigan, emotsional jihatdan moslashuvchan, sahnaviy madaniyat va obrazli tafakkur ko‘nikmalarini puxta egallagan bo‘lishi lozim. Ta’lim jarayonida esa u muammoli pedagogik vaziyatlarni ijodiy hal eta olish, o‘quvchilarda san’atga bo‘lgan barqaror qiziqishni shakllantirish hamda mashg‘ulotlarni emotsional va obrazli shaklda tashkil etish orqali ta’lim samaradorligini oshirishi zarur.

Jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqib qaralganda, bugungi kunda o‘qituvchining ijtimoiy imiji, uning og‘zaki va noog‘zaki muloqot madaniyati, sahnaviy ifoda vositalaridan foydalanish qobiliyati muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida teatr pedagogikasining metodik imkoniyatlaridan tizimli va maqsadli foydalanishni taqozo etadi.

Shu bois, musiqa ta’limi jarayonida teatr pedagogikasining kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi metodik imkoniyatlarini ilmiy asoslash va ularni amaliyotga tatbiq etish bugungi kunning dolzarb pedagogik muammolaridan biri hisoblanadi.

Zamonaviy musiqa ta’limida bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy faoliyati nafaqat umumta’lim darslari bilan, balki qo‘shimcha ta’lim tizimi doirasida olib boriladigan ijodiy faoliyat bilan ham uzviy bog‘liqdir. Shu nuqtai nazardan, “o‘qituvchi – qo‘shimcha ta’lim tizimida yetakchi (ijodiy rahbar)” rol modeli bo‘lajak musiqa o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim metodik yo‘nalish sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur rol modeli maktabdan tashqari ta’lim faoliyatini tashkil etish, ijodiy to‘garaklar, musiqiy jamoalar, sahnaviy loyihalar va madaniy tadbirlarni rejalashtirish hamda boshqarish jarayonlaridagi yetakchilik funksiyalarini qamrab oladi.

Qo‘shimcha ta’lim tizimida faoliyat yurituvchi musiqa o‘qituvchisidan nafaqat pedagogik bilim va ko‘nikmalar, balki rejissyorlik tafakkuri, tashkiliy madaniyat va samarali kommunikativ kompetensiyalar ham talab etiladi. Ayniqsa, sahnaviy faoliyatni tashkil etish, musiqiy chiqishlar va jamoaviy ijodiy loyihalarni boshqarish jarayonida o‘qituvchining obrazli fikrlashi, improvizatsiyaga tayyorligi hamda emotsional-ifodaviy madaniyati ta’lim samaradorligini belgilovchi muhim omil sifatida qaraladi.

Mazkur ehtiyojlar nuqtai nazaridan teatr pedagogikasining metodik imkoniyatlari uch asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, shaxsiy ehtiyojlar doirasida teatr pedagogikasi bo‘lajak musiqa o‘qituvchisining ijodiy tashabbuskorligini rivojlantirish, sahnaviy erkinlik va o‘ziga ishonchni shakllantirish, emotsional barqarorlikni ta’minlash

hamda kasbiy faoliyat jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan "yonib ketish" holatlarining oldini olishga xizmat qiladi. O'zini ijodiy ifodalash imkoniyati pedagog shaxsining ichki resurslarini faollashtiradi va kasbiy motivatsiyani mustahkamlaydi.

Ikkinchidan, ta'limiy ehtiyojlar nuqtai nazaridan teatr pedagogikasi o'quvchilarni jamoaviy ijodiy faoliyatga jalb etish, musiqiy-sahnaviy loyihalarni loyihalash va amalga oshirish, drammatizatsiya, improvizatsiya va rolli o'yinlar orqali ta'lim mazmunini boyitish imkonini beradi. Bunday yondashuv musiqa mashg'ulotlarining emotsional va obrazli xarakterini kuchaytirib, o'quvchilarning ijodiy faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, ijtimoiy-madaniy ehtiyojlar doirasida teatr pedagogikasi madaniy muhitni shakllantirish, maktab, mahalla hamda madaniyat va san'at muassasalari bilan hamkorlikni rivojlantirish, san'at orqali ijtimoiy muloqotni kengaytirish imkonini yaratadi. Bu esa qo'shimcha ta'lim tizimida musiqa o'qituvchisining ijtimoiy imijini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Ta'kidlash joizki, teatr pedagogikasi ushbu ehtiyojlarning barchasini yagona metodik maydonda birlashtiradi. U bo'lajak musiqa o'qituvchisining shaxsiy rivojlanishi, ta'lim jarayonini samarali tashkil etishi va ijtimoiy-madaniy faoliyatini uyg'un holda rivojlantirishga xizmat qiluvchi integrativ pedagogik vosita sifatida talqin etiladi. Ayniqsa, musiqa ta'limi jarayonida teatr pedagogikasining sahnaviy harakat, obrazga kirish, ovoz va tana plastikasini rivojlantirishga yo'naltirilgan usullari o'qituvchining ijodiy-kasbiy kompetensiyasini shakllantirishda yuqori samaradorlikni ta'minlaydi.

Qo'shimcha ta'lim tizimidagi yetakchilik faoliyati bo'lajak musiqa o'qituvchisining maktabdan tashqari ta'lim jarayonlarini rejalashtirish, tashkil etish va boshqarish bilan bog'liq kasbiy vazifalar majmuasini ifodalaydi. Ushbu faoliyat doirasida o'qituvchi ijodiy to'garaklar, vokal va cholg'u jamoalari, musiqiy ansambllar, sahnaviy kompozitsiyalar, konsert dasturlari va madaniy-ma'rifiy tadbirlarni muvofiqlashtiruvchi yetakchi sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur faoliyat pedagogdan sahnaviy jarayonni chuqur anglash, ijodiy g'oyalarni ssenariy asosida ishlab chiqish, jamoa bilan ishlash va ijrochilar faoliyatini boshqarish kompetensiyalarini talab etadi. Shu bois bo'lajak musiqa o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligida rejissyorlik tafakkuri, tashkiliy madaniyat va samarali pedagogik muloqot ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Aynan shu nuqtai nazardan, teatr pedagogikasining drammatizatsiya, improvizatsiya, rolli o'yinlar, sahnaviy harakat va obraz yaratishga asoslangan metodlari qo'shimcha ta'lim tizimida o'qituvchining yetakchilik faoliyatini samarali amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ijodiy va kasbiy resurslarni rivojlantiradi. Ushbu metodlar orqali o'qituvchi o'quvchilarning ijodiy tashabbusini faollashtiradi, ularni jamoaviy ijodiy faoliyatga jalb etadi hamda musiqiy ta'lim jarayonini mazmunan va emotsional jihatdan boyitadi.

Shuningdek, teatr pedagogikasiga asoslangan yondashuv o'qituvchining qo'shimcha ta'lim tizimidagi ijtimoiy-madaniy vazifalarini samarali bajarishga xizmat qiladi. U madaniy muhitni rivojlantirish, ta'lim muassasalari va madaniyat tashkilotlari o'rtasida ijodiy hamkorlikni mustahkamlash, yoshlarni san'at orqali ijtimoiylashuv jarayoniga faol jalb etish imkonini beradi.

Shu tariqa, qo'shimcha ta'lim tizimidagi yetakchilik faoliyati bo'lajak musiqa o'qituvchisining ijodiy-kasbiy kompetensiyasini shakllantirishda muhim tarkibiy yo'nalishlardan biri bo'lib, uni samarali amalga oshirishda teatr pedagogikasi metodik jihatdan asoslangan va integrativ pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Teatr pedagogikasining imkoniyatlaridan tizimli va maqsadli foydalanish musiqa ta'limi

jarayonining sifatini oshirishga, shuningdek, zamonaviy jamiyat talablariga mos, ijodkor va yetuk pedagog shaxsini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dmitriev A.E. *Teatralnaya pedagogika kak sredstvo razvitiya lichnosti uchitelya*. – Moskva: Pedagogika, 2015.
2. Ershova A.P., Bukatov V.M. *Teatralnaya pedagogika v obrazovanii*. – Moskva: Prosveshchenie, 2012.
3. Antonova O.A. *Pedagogicheskoye masterstvo uchitelya: kreativniy aspekt*. – Sankt-Peterburg, 2016.
4. Nikitina A.B. *Teatr v pedagogicheskom protsesse*. – Moskva: Akademiya, 2014.
5. Xutorskoy A.V. *Kompetentnostniy podkhod v obrazovanii*. – Moskva: Eydos, 2013.
6. Egamberdiyeva N.M. *Pedagogik kompetensiya va uning shakllanish omillari*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
7. Abdullayeva Sh.A. *San'at ta'limida ijodiy yondashuv va pedagogik texnologiyalar*. – Toshkent: O'qituvchi, 2020.
8. Raximov B.X. *Musiqqa ta'limida badiiy-estetik tarbiyaning pedagogik asoslari*. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2018.
9. Ismoilova D.T. *Bo'lajak o'qituvchilarda ijodiy kompetensiyani shakllantirish masalalari*. – Toshkent: TDPU, 2021.

RAQAMLI TA'LIM VOSITALARI ASOSIDA O'QUVCHILARNING YO'L HARAKATI XAVFSIZLIGIGA OID KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Ulug'bekov Bekzod Ulug'bekovich,

*Buxoro viloyati Ichki ishlar boshqarmasi Yo'l harakati xavfsizligi boshqarmasi boshlig'i
podpolkovnik, Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Bugungi kunda jamiyatning jadal avtomobillashuvi va raqamli transformatsiya sharoitida yo'l harakati xavfsizligini ta'minlash masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Yo'l harakati ishtirokchilari o'rtasidagi samarali va mas'uliyatli o'zaro ta'sir shaxsning hayotiy manfaatlarini himoya qilishga xizmat qiluvchi muhim ijtimoiy-pedagogik omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Shaxsning o'zini ijtimoiy munosabatlar sub'ekti sifatida anglashi, psixologik barqarorlikka ega bo'lishi hamda umumqabul qilingan axloqiy va huquqiy me'yorlarga mos xulq-atvorni namoyon etishi zamonaviy ta'limning ustuvor vazifalaridan biridir. Mazkur maqolada raqamli ta'lim vositalari asosida o'quvchilarning yo'l harakati xavfsizligiga oid kompetensiyasini rivojlantirish texnologiyasi yoritilgan. Tadqiqotda raqamli ta'lim muhitining o'quvchilarda yo'lda xavfsiz xulq-atvorni shakllantirish, zarur bilim, ko'nikma va malakalarni rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Ta'lim jarayoni yosh avlodda yo'l harakati qoidalariga hurmat, shaxsiy va ijtimoiy mas'uliyat, ongli va xavfsiz xulq-atvorni qaror toptirishga xizmat qiluvchi samarali platforma sifatida asoslab beriladi. Shuningdek, maqolada xavfsizlik kompetensiyasini rivojlantirishga yo'naltirilgan tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlar, raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish bosqichlari hamda ularning izchil amalga oshirish mexanizmlari o'chub berilgan. Taklif etilgan texnologiya o'quvchilarda yo'l harakati xavfsizligiga oid kompetensiyani shakllantirish va rivojlantirish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: yo'l harakati qoidalar, o'quvchilarda xavfsizlik madaniyati, kompetensiyaviy yondashuv, amaliy bilim va ko'nikmalar, faol fuqarolik, ta'lim texnologiyalari, o'rgatish strategiyalari

Dunyoda va mamlakatimizda avtomobil transporti tizimining jadal rivojlanishi yo'l harakati tizimidagi aloqalarning murakkablashuviga hamda yo'l harakati ishtirokchilari o'rtasida o'zaro munosabatlarning yangi shakllari vujudga kelishiga olib kelmoqda. Shu bilan birga, yo'l-transport infratuzilmasining takomillashib borayotganiga qaramasdan, yo'l-transport hodisalari, jumladan, bolalar ishtirokidagi baxtsiz hodisalar soni hanuzgacha yuqori bo'lib qolmoqda va ayrim hollarda o'sish tendensiyasini namoyon etmoqda. Bu holat o'quvchilarda yo'l harakatida xavfsiz ishtirok etishga oid kompetensiyalarning yetarli darajada shakllanmaganligidan dalolat beradi.

Mazkur muammo global tusga ega bo'lib, uni hal etishda ta'lim tizimining profilaktik va proaktiv imkoniyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. B.S. Gershunskiy ta'kidlaganidek, umumiy o'rta ta'lim tizimi shaxsni hayotga tayyorlashda, jumladan, xavfsiz xulq-atvorni shakllantirishda hal qiluvchi o'rin tutadi. Shu nuqtayi nazardan, ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, "Yangi O'zbekiston — maktab ostonasidan boshlanadi" g'oyasi, raqamli ta'lim muhitini joriy etish, STEAM-ta'lim, mediata'lim hamda hayot xavfsizligiga oid kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan dasturlar mazkur yo'nalishni rivojlantirish uchun mustahkam asos yaratmoqda.

Har bir insonning yo'l harakatida xavfsiz ishtirok etishi muammosi o'z dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, bu jarayonda qabul qilinadigan qarorlar ko'pincha subyektiv xususiyat kasb etadi. Aniq yo'l vaziyatida to'g'ri qaror qabul qilish o'quvchidan tezkor fikrlash, ijodkorlik va psixologik barqarorlikni talab qiladi. Bu esa xato qilish xavfini oshiradi. Shu sababli, maktab ta'limi

jarayonida o'quvchilar uchun yo'l harakati xavfsizligiga oid kompetensiyalarni tizimli ravishda rivojlantirishga yo'naltirilgan raqamli ta'lim vositalariga asoslangan o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

Raqamli ta'lim vositalari (interaktiv simulyatsiyalar, virtual trenajyorlar, multimedia materiallar, onlayn testlar va modellashtiruvchi dasturlar) orqali tashkil etilgan mashg'ulotlarda faol ishtirok etish o'quvchilarning eng keng tarqalgan yo'l vaziyatlariga psixologik tayyorgarligini oshirishga, shuningdek, xavfsiz xulq-atvor ko'nikmalarini barqaror shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, yo'l harakatida xavfsiz ishtirok etishga oid kompetensiyalarni rivojlantirish muayyan fan doirasi bilan cheklanib qolmasdan, barcha o'quv fanlari mazmuniga integratsiya qilinishi mumkin bo'lgan umumiy pedagogik muammo hisoblanadi.

Pedagogik fan taraqqiyotining hozirgi bosqichida o'quvchilarda yo'l harakati xavfsizligiga oid kompetensiyalarni rivojlantirish masalasi uni hal etish uchun samarali raqamli-pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Ushbu tadqiqot doirasida "yo'l harakatida xavfsiz ishtirok etish kompetensiyasi" o'quvchilar tomonidan yo'l harakati qoidalari, xavfsizlik normalari va amaliy harakat algoritmlarini ongli hamda avtomatlashtirilgan tarzda qo'llay olish qobiliyati sifatida talqin qilinadi.

L.B. Itelson yondashuviga tayangan holda, mazkur kompetensiya takroriy, maqsadli mashqlar va raqamli treninglar orqali shakllanadigan barqaror bilim, ko'nikma va malakalar majmuini ifodalaydi. Tadqiqot jarayonida muammoli o'qitish texnologiyasi hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari zamonaviy ta'limni raqamlashtirish tendensiyalariga mos holda o'quvchilarning yo'l harakati xavfsizligiga oid kompetensiyasini rivojlantirishning asosiy texnologik asosi sifatida belgilandi.

Muammoli o'qitish raqamli ta'lim muhiti bilan uyg'unlikda qo'llanilganda, o'quvchilarni real hayotda uchraydigan yo'l vaziyatlarini tahlil qilishga, turli yechim variantlarini ilgari surishga va ularni asoslashga undaydi. Shu tariqa, raqamli ta'lim vositalariga asoslangan muammoli-ta'lim texnologiyasi o'quvchilarda yo'l harakati xavfsizligiga oid kompetensiyani shakllantirish va rivojlantirish samaradorligini oshiradi.

Muammoli o'qitish texnologiyasining o'quvchilarda yo'l harakati xavfsizligiga oid kompetensiyalarni rivojlantirishdagi asosiy elementi muammoli vaziyat hisoblanadi. Mazkur vaziyat tabiatan qarama-qarshi bo'lib, o'quvchi uchun psixologik qiyinchilik holatini yuzaga keltiradi va berilgan yo'l harakati vaziyatida darhol to'g'ri yechim topish imkonini cheklaydi. Aynan shu holat muammoli vaziyatning muammoga aylanishiga sabab bo'ladi va u muammoga asoslangan o'qitish texnologiyasining boshlang'ich bosqichini tashkil etadi.

Keyingi bosqichlarda o'quvchilar muammoni anglash, gipotezalarni ilgari surish, ularni tahlil qilish, isbotlash yoki rad etish hamda optimal qaror qabul qilish jarayonlarida faol ishtirok etadilar. Shu tariqa, yo'l harakatida xavfsiz ishtirok etishni ta'minlash uchun muammoli vaziyatning paydo bo'lishidan tortib, uni hal etishgacha bo'lgan aqliy faoliyatlar quyidagi izchil bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- yo'l harakatida muammoli vaziyatning yuzaga kelishi;
- xavfsiz ishtirok etish bilan bog'liq qiyinchilik mohiyatini anglash va muammoni shakllantirish;
- shaxsiy xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan ehtimoliy yechimlarni ilgari surish va gipotezalarni asoslash;
- gipotezalarni tekshirish, ularni isbotlash yoki rad etish;
- muammoning optimal yechimini tanlash.

Hayotiy vaziyatlarning xilma-xilligi va dinamik xarakterini inobatga olgan holda, o'quvchilarning yo'l harakatida xavfsiz ishtirok etish kompetensiyasini rivojlantirishda muammoli

o'qitish doirasida amaliy tadqiqot (case-study) texnologiyasidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Mazkur texnologiya real hayotga yaqin vaziyatlarni modellashirish orqali o'quvchilarning tahliliy fikrlashi, mas'uliyatli qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O'quvchilarda xavfsiz yo'l harakati kompetensiyasi shakllanish jarayonida har bir vaziyat boshqa yo'l harakati ishtirokchilari bilan o'zaro munosabatlar nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Har bir vazifaning mazmuni o'quvchining shaxsiy hayotiy tajribasi, ehtiyojlari va qadriyatlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, u "xavfsiz — xavfli" hamda "qulay — noqulay" mezonlariga asoslangan subyektiv baholashni talab etadi. Bu esa raqamli ta'lim vositalari yordamida vaziyatlarni vizuallashtirish, simulyatsiya qilish va interaktiv muhokama qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Vaziyatli topshiriqlar va stsenariylarni ishlab chiqishda bir qator pedagogik talablar hisobga olinadi. Avvalo, ular real hayotga yaqin, o'quvchilar uchun tushunarli va aniq bo'lishi lozim. Ikkinchidan, stsenariylar muqobil yechimlarga ega bo'lgan muammoli holatni aks ettirishi, uchinchidan esa axloqiy va ijtimoiy mas'uliyat bilan bog'liq mazmunga ega bo'lishi zarur. O'quvchilarning vaziyatga faol jalb etilishi, o'zaro tajriba almashuvi va fikrlar xilma-xilligi sinergetik pedagogik samara beradi.

Mazkur jarayonda individual va guruhli ishlardan foydalanish tavsiya etiladi. Guruhli faoliyat shakli ayniqsa samarali bo'lib, y o'quvchilarga muloqot qilish, fikr almashish, bahslashish va turli rollarni (tashabbuskor, tahlilchi, tinglovchi, baholovchi) bajarish imkonini beradi. Bu esa raqamli platformalar orqali tashkil etilgan muhokamalar va jamoaviy loyihalar bilan uyg'un holda olib borilganda yanada samarali natija beradi.

O'quvchilarning yo'l harakatida xavfsiz ishtirok etish kompetensiyasini rivojlantirishda quyidagi vaziyatlar tipologiyasidan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi:

standart vaziyatlar — kundalik hayotda tez-tez uchraydigan, o'quvchilarga tanish bo'lgan va ijobiy yoki salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin bo'lgan holatlar (masalan, belgilangan piyodalar o'tish joyidan foydalanish);

tanqidiy vaziyatlar — kutilmagan va notanish holatlar bo'lib, tezkor va mas'uliyatli qaror qabul qilishni talab etadi (masalan, svetofoor ishlamayotgan chorrahadan o'tish zarurati);

ekstremal vaziyatlar — kam uchraydigan, biroq jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin bo'lgan holatlar (masalan, yo'l-transport hodisasi guvohi bo'lish va birinchi yordam ko'rsatish zarurati).

Ushbu vaziyatlar asosida tashkil etilgan muammoli va loyiha faoliyati o'quvchilarda yo'l harakati xavfsizligiga oid kompetensiyani rivojlantirishning samarali vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ta'lim tizimini raqamlashtirish, maktablarda hayot xavfsizligi, huquqiy madaniyat va fuqarolik mas'uliyatini oshirishga qaratilgan islohotlar doirasida mazkur yondashuvlar alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Xususan, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida loyiha asosida o'qitish, raqamli platformalardan foydalanish, fanlararo integratsiyani kuchaytirish orqali o'quvchilarning yo'l harakati xavfsizligiga oid kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyatlari kengayib bormoqda. Loyiha faoliyati bosqichma-bosqich amalga oshirilib, motivatsion-yo'naltiruvchi, konstruktiv-faoliyatli, taqdimot hamda reflektiv-baholash bosqichlarini o'z ichiga oladi. Ushbu bosqichlar orqali o'quvchilar real muammolarni aniqlash, ularni tahlil qilish va amaliy yechimlar ishlab chiqish tajribasiga ega bo'ladilar.

Ta'lim jarayonining raqamlashtirilishi o'quvchilarning yo'l harakatida xavfsiz ishtirok etish kompetensiyasini rivojlantirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim muassasalarida yo'l harakati xavfsizligiga oid bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda multimedia elektron ta'lim resurslari alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Respublikamizda ta'limni raqamlashtirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar

doirasida maktab ta'limida elektron darsliklar, interaktiv platformalar, raqamli test tizimlari, video va animatsion materiallardan foydalanish izchil yo'lga qo'yilmoqda. Mazkur vositalar o'quvchilarning yo'l harakati qoidalarini vizual idrok etishiga, xavfli vaziyatlarni modellashtirish orqali tahlil qilishiga va xavfsiz xulq-atvor algoritmlarini ongli ravishda o'zlashtirishiga xizmat qilmoqda.

Multimedia elektron ta'lim resurslari tarkibiga video lavhalar, animatsiyalar, interaktiv sxemalar, infografik materiallar, virtual trenajyorlar, test topshiriqlari va vaziyatli masalalar kiradi. Ushbu resurslarning dinamik va interaktiv xususiyati o'quvchilarning o'quv jarayoniga faol jalb etilishini ta'minlab, ularning yo'l harakatida xavfsiz ishtirok etish kompetensiyasini bosqichma-bosqich rivojlantirish imkonini yaratadi.

So'nggi yillarda maktab ta'limida yo'l harakati xavfsizligini targ'ib etishga qaratilgan interaktiv loyihalar, tanlovlar va raqamli tashabbuslar keng joriy etilmoqda. Jumladan, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida yo'l harakati qoidalarini bilish bo'yicha onlayn viktorinalar, test sinovlari, masofaviy musobaqalar va integratsiyalashgan dars mashg'ulotlari tashkil etilmoqda. Bunday tadbirlar o'quvchilarda yo'l harakati qoidalariga nisbatan mas'uliyatli munosabatni shakllantirish, xavfsiz xulq-atvor madaniyatini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, maktab ta'limida raqamli ta'lim muhitini rivojlantirish doirasida animatsion o'quv materiallari, interaktiv o'yinlar va multimedia modullaridan foydalanish yo'lga qo'yilmoqda. Ushbu vositalar ayniqsa boshlang'ich va o'rta sinf o'quvchilari uchun samarali bo'lib, ularning o'qish va psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda xavfsizlikka oid bilimlarni oson va qiziqarli tarzda o'zlashtirish imkonini beradi.

Raqamli ta'lim vositalari asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, vaziyatni tezkor baholashi va xavfsiz qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, ushbu jarayonga ota-onalarni jalb etish imkoniyati ham kengayib, oila va maktab hamkorligida yo'l harakati xavfsizligiga oid tarbiyaviy ishlarning samaradorligi oshmoqda.

Xulosa. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim vositalari va muammoli-ta'lim texnologiyalarining uyg'unlashuvi o'quvchilarning yo'l harakati xavfsizligiga oid kompetensiyasini rivojlantirishda yuqori pedagogik samaradorlikka ega. O'zbekiston ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan raqamli transformatsiya, umumiy o'rta ta'lim mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida yangilash, hayot xavfsizligi va fuqarolik mas'uliyatini shakllantirishga qaratilgan islohotlar ushbu yo'nalishni yanada takomillashtirish uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, raqamli ta'lim vositalariga tayangan holda ishlab chiqilgan yo'l harakati xavfsizligiga oid kompetensiyalarni rivojlantirish texnologiyasi o'quvchilarda ongli, mas'uliyatli va xavfsiz xulq-atvorni shakllantirishga xizmat qiladi hamda zamonaviy maktab ta'limining muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining "Yo'l harakati xavfsizligi to'g'risida"gi Qonuni. // lex.uz — 2013 yil 10 aprel, O'RQ-348.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 4 apreldagi PQ-190-son qarori "Avtomobil yo'llarida inson xavfsizligini ta'minlash va o'lim holatlarini keskin kamaytirish chora-tadbirlari to'g'risida". // lex.uz
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 26 apreldagi 212-sonli qarori "Ta'lim muassasalarida yo'l harakati qoidalarini targ'ibotini kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida". // lex.uz

4. Xalilova I.A., Minnixonova R.N., Smirnova A.T. i dr. Metodika formirovaniya bezopasnogo povedeniya na dorogax u shkolnikov. — Kazan: Izd-vo KFU, 2019.
5. Forstat M.L., Sosunova Ye.M. “Psixologo-pedagogicheskie aspekty formirovaniya grazhdanskix kompetensiy uchashixsya v usloviyax realizatsii FGOS”. — M.: Prosveshchenie, 2018.
6. Alekseeva L.E. Kompetentnostnyy podxod v sisteme obshchego obrazovaniya. // Pedagogika, 2017. №4. — S. 18–22.
7. Qurbonov H., Yunusova S. Ta'limda shaxsning huquqiy ongini shakllantirishda fuqarolik ta'limining o'rni. // Pedagogika va psixologiya muammolari, 2022. №1.
8. Nazarova Sh. T. Bolalarda yo'l harakati madaniyatini shakllantirishda ota-onalar va maktab hamkorligi. // Ta'lim va innovatsiya jurnali, 2023. №2.
9. UNESCO (2015). Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. Paris: UNESCO Publishing.
10. OECD (2018). The Future of Education and Skills: Education 2030 – Conceptual learning framework. Paris: OECD Publishing.

MEDIAKOMMUNIKATSIYA VOSITASIDA BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING KOMMUNIKATIV MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING DOLZARB MUAMMOLARI

*Umarova Aziza Sabirovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada mediakommunikatsiya vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ madaniyatini shakllantirish muammolari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda shaxsga yo'naltirilgan va tizimli-faoliyatli yondashuv tamoyillariga tayanilgan holda, mediakommunikatsiyaning boshlang'ich ta'limdagi pedagogik imkoniyatlari ochib berilgan. Mediakommunikatsiya faoliyati (intervyu tayyorlash, qisqa axborot va xabarlar yozish, rasm va matn asosida fikr bildirish, sinf mediaproektlarida ishtirok etish) o'quvchilarni faol muloqotga jalb etish, nutqiy faollikni oshirish hamda fikrni izchil va madaniy ifoda etish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan tashkil etilgan mediakommunikatsiyaga asoslangan o'quv-tarbiyaviy faoliyat natijalarini tahlil qilinib, uning kommunikativ madaniyatni shakllantirishdagi samaradorligi asoslab berilgan. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, mediakommunikatsiyaga asoslangan ijodiy va interaktiv mashg'ulotlar an'anaviy usullarga nisbatan o'quvchilarning nutqiy faolligini oshirish, muloqot madaniyatini shakllantirish va ijtimoiy-kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishda yuqori samara beradi. Xulosada boshlang'ich ta'lim amaliyotida mediakommunikatsiya vositalaridan foydalanish bo'yicha ilmiy-metodik tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: mediakommunikatsiya, boshlang'ich sinf o'quvchilari, kommunikativ madaniyat, nutqiy faollik, muloqot madaniyati, mediafaoliyat, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, faoliyatli ta'lim, ijodiy muloqot, mediako'nikmalar.

Zamonaviy jamiyatda axborot almashinuvining tobora kengayib borayotgan ko'lami boshlang'ich sinf o'quvchilarida kommunikativ madaniyatni shakllantirish muammosini alohida dolzarblik darajasiga olib chiqmoqda. Raqamli axborot muhiti, ommaviy axborot vositalari va turli mediaplatformalarning ta'lim jarayoniga faol kirib kelishi bolalarning muloqot tajribasini kengaytirish bilan bir qatorda, kommunikativ xulq-atvor madaniyatiga bo'lgan talablarni ham kuchaytirmoqda. Shu bois boshlang'ich maktab yoshida kommunikativ madaniyatning shakllanish jarayonini mediakommunikatsiya vositalari bilan uzviy bog'liq holda kompleks o'rganish zarurati yuzaga kelmoqda.

Pedagogik tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, boshlang'ich sinf o'quvchilari o'rtasidagi muloqot, qo'shma o'quv faoliyati va darsdan tashqari mashg'ulotlar kommunikativ madaniyatni shakllantirishning muhim omillari hisoblanadi. Ayniqsa, mediakommunikatsiyaga asoslangan hamkorlik faoliyatini maqsadli tashkil etish ushbu jarayonning samarali vositasi sifatida namoyon bo'lmoqda. Media vositalari orqali axborot almashish, fikr bildirish va o'z pozitsiyasini asoslash bolalarning ijtimoiy tajribasini boyitadi hamda kommunikativ faolligini oshiradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ madaniyati ichki va tashqi omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadigan ko'p qirrali shaxsiy sifat sifatida talqin etiladi. Ichki omillarga o'quvchining kommunikativ salohiyati, ya'ni kommunikativ qobiliyatlar, faollik, shaxsiy xususiyatlar va kommunikativ kompetensiya kiradi. Tashqi omillar esa nutq odobi, kommunikativ normalar, ijtimoiy va madaniy an'analar bilan belgilanadi. Ushbu omillarning uyg'unlashuvi o'quvchining kommunikativ xulq-atvorini shakllantiradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar ta'lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda. Shu jihatdan, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ madaniyatini shakllantirishda

ijtimoiy-pedagogik yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv shaxsning kommunikativ salohiyatini jamiyat resurslari — oila, maktab, tengdoshlar guruhi, kengroq ijtimoiy aloqalar va mediaviy makon bilan uyg'unlashtirishni nazarda tutadi. Mediakommunikatsiya aynan shu resurslar o'rtasidagi o'zaro aloqani mustahkamlovchi zamonaviy vosita sifatida maydonga chiqadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ madaniyatini shakllantirish jarayoni quyidagi tamoyillarga asoslanadi: madaniy muvofiqlik (milliy va hududiy madaniy qadriyatlarni hisobga olish); ijtimoiy hamkorlik va sheriklik (muloqot subyektlarining tengligi va hamkorlik muhiti); ta'lim va faoliyat birligi (qo'shma faoliyat jarayonida kommunikativ tajriba orttirish); uzluksizlik (oilal, maktab va ijtimoiy muhit o'rtasidagi bog'liqlik); guruhga tayanuvchanlik (psixologik qulaylik va hamkorlik qoidalari); shaxs, muhit va faoliyat birligi (jamiyatning kommunikativ talablariga mos xulq-atvorni shakllantirish).

MDH davlatlarida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar bolalar hayotida og'zaki va og'zaki bo'lmagan muloqotning muhim o'rin tutishini ko'rsatadi. Tadqiqotchilar muloqotni shaxsning ijtimoiy muhitga moslashuvi va ta'lim jarayonida muvaffaqiyatga erishishning muhim omili sifatida talqin qiladilar. Шунингдек, kommunikativ madaniyatni shakllantirishda oilaning roli alohida ta'kidlanib, oilaviy an'analar bolalarda tilga, muloqotga va ijtimoiy qadriyatlarga bo'lgan munosabatni belgilovchi asosiy omil sifatida e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, umumiy o'rta ta'limni kompetensiyaviy yondashuv asosida yangilash, raqamli ta'lim muhitini rivojlantirish, mediata'lim elementlarini o'quv jarayoniga joriy etish boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ madaniyatini shakllantirish uchun qulay pedagogik sharoit yaratmoqda. "Yangi O'zbekiston — maktabdan boshlanadi" tamoyili doirasida amalga oshirilayotgan ushbu islohotlar mediakommunikatsiya vositalaridan samarali foydalanish orqali bolalarning ijtimoiy-faol, madaniyatli va mas'uliyatli muloqot subyekti sifatida shakllanishiga xizmat qilmoqda.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ madaniyatini shakllantirish jarayonida ijtimoiy guruhda o'zaro munosabatlarni anglash, ijtimoiy jihatdan maqbul xulq-atvor chegaralari va qoidalarini o'zlashtirish, hamkorlik, muzokaralar olib borish hamda nizolarni konstruktiv hal etish usullari bilan tanishish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu ko'nikmalar mediakommunikatsiya vositalari orqali tashkil etilgan o'quv va tarbiyaviy faoliyat jarayonida yanada samarali shakllanadi.

Boshlang'ich ta'limda tilni o'rganish og'zaki nutq, o'qish, yozish, til va muloqotning o'zaro uzviy bog'liqligiga asoslangan yaxlit jarayon sifatida qaraladi. Til ko'nikmalarini egallash va ularni turli kommunikativ vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatining rivojlanishi o'quvchining shaxsiy kommunikativ salohiyatini shakllantiradi. Mediakommunikatsiya bu jarayonda o'quvchilarga axborotni qabul qilish, talqin etish va uzatishning zamonaviy shakllarini o'zlashtirish imkonini beruvchi muhim pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ madaniyatini shakllantirish o'quv va darsdan tashqari mashg'ulotlar, suhbatlar, o'quv dialoglari, munozaralar, mikro-tadqiqotlar, rolli va ijodiy o'yinlar, ona tili va xorijiy tillarni o'rganish, o'qishni bo'sh vaqt faoliyati sifatida tashkil etish hamda ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalardan oqilona foydalanish orqali amalga oshiriladi. Ushbu resurslar mediakommunikatsiya asosida tashkil etilganda o'quvchilarning yuqori darajadagi ichki va tashqi faolligini ta'minlaydi.

Kommunikativ madaniyatni shakllantirish jarayoni шартли равишда учта ўзаро боғлиқ босқичда амалга оширилади:

kommunikativ bilim va ko'nikmalar tizimini shakllantirish;

kommunikativ faoliyat orqali samarali va ijodiy tajribani boyitish;

kommunikativ madaniyatni o'zini o'zi rivojlantirishga shaxsiy-qadriy munosabatni qaror toptirish.

Har bir bosqich boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda (1-sinfdan 4-sinfgacha) kommunikativ madaniyat tarkibiy qismlarini izchil shakllantirishga

xizmat qiladi va ushbu jarayonning tizimli omili sifatida namoyon bo'ladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ madaniyati tarkibiga quyidagi komponentlar kiradi:

kommunikativ qobiliyatlar (suhbatdoshning lingvistik, nutqiy va kommunikativ imkoniyatlarini hisobga olgan holda o'zaro ta'sirni amalga oshirish qobiliyati);

kommunikativ xususiyatlar (muloqot jarayonida namoyon bo'ladigan ijtimoiy ahamiyatga ega barqaror sifatlar — empatiya, bag'rikenglik, takt va refleksiya);

kommunikativ faollik (o'quvchining o'z tashabbusi asosida mavjud kommunikativ vaziyatda faol va mas'uliyatli ishtirok etishga tayyorligi).

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kommunikativ madaniyatning shakllanganlik darajasini aniqlash mezonlari sifatida o'zaro ta'sirga tayyorlik (tinglash va tushunish, muloqotda ta'sir ko'rsatish, ijobiy shaxslararo munosabatlarni o'rnatish), hamdardlik va bag'rikenglikni namoyon etishga tayyorlik hamda muloqotda tashabbus ko'rsatish qobiliyati ajratib ko'rsatiladi.

Kommunikativ ko'nikmalar rivojlanishida reproduktiv va ijodiy darajalar farqlanadi. Reproductiv daraja o'quvchining mavjud namuna asosida boshqalarni tinglash, tushunish va ular bilan muloqot o'rnatish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Ijodiy daraja esa kommunikativ ko'nikmalarni ifodalashning yangi va o'ziga xos shakllarini namoyon etish, noan'anaviy vaziyatlarda mustaqil va mas'uliyatli qarorlar qabul qilish bilan bog'liqdir. Mediakommunikatsiya vositalari aynan ushbu ijodiy darajani shakllantirish uchun qulay pedagogik sharoit yaratadi.

Kommunikativ xususiyatlarning muhim tarkibiy qismlari sifatida empatiya va bag'rikenglik alohida e'tirof etiladi. Empatiya boshqaning hissiy holatini anglash, unga hamdard bo'lish va o'zini suhbatdosh o'rniga qo'yib ko'ra olish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Kommunikativ bag'rikenglik esa shaxslararo muloqotda boshqalarning individualligini tan olish, ularning fikr va pozitsiyasiga hurmat bilan munosabatda bo'lish orqali ifodalanadi.

Hamdardlik va bag'rikenglikni rivojlantirishda o'yin texnologiyalari, hamkorlikdagi ijodiy mashg'ulotlar, hikoya qilish terapiyasi, suhbat va uchrashuvlar, shuningdek, o'qishni targ'ib etishga qaratilgan faoliyatlar samarali vosita hisoblanadi. Mediakommunikatsiya asosida tashkil etilgan loyihalar, maktab media mahsulotlari (gazeta, jurnal, blog, sinf yangiliklari sahifalari)ni yaratish o'quvchilarning kommunikativ tashabbuskorligini oshiradi.

Kommunikativ faoliyat ijtimoiy faoliyat shakllaridan biri sifatida shaxsning o'zini namoyon etishi, ijodiy fikrlashi, boshqalarni birlashtira olishi va muloqot jarayonida yetakchilik ko'rsatishi bilan ifodalanadi. O'yin, loyiha faoliyati, ijodiy topshiriqlar, sahnalashtirish, qo'shma media loyihalar va ijtimoiy tarmoqlarda xavfsiz muloqot madaniyatini shakllantirishga qaratilgan mashg'ulotlar boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijtimoiy, hissiy va kognitiv rivojlanishiga xizmat qiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv va darsdan tashqari mashg'ulotlarda kommunikativ madaniyatini shakllantirish jarayoni mediakommunikatsiya vositalaridan maqsadli foydalanish asosida izchil amalga oshiriladi. Ushbu jarayon bosqichma-bosqich tashkil etilib, har bir bosqichda o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlari, shuningdek, ularning kommunikativ ehtiyojlari inobatga olinadi.

Birinchi bosqich (1–2-sinflar) kommunikativ bilim va boshlang'ich ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltiriladi. Ushbu bosqichda o'qituvchining faoliyati til va nutqning ijtimoiy ahamiyati haqida tasavvurlarni shakllantirish, tinglash va eshitish ko'nikmalarini rivojlantirish, savollarga javob berish va savol qo'yish malakalarini hosil qilish, o'z hissiy holatini hamda suhbatdoshning holatini kuzatish va nazorat qilishga o'rgatishni o'z ichiga oladi. Mediakommunikatsiya vositalari (rasmi hikoyalar, qisqa audio va video lavhalar, sinf yangiliklari, raqamli taqdimotlar) o'quvchilarning nutqiy faolligini oshirish va muloqotga jalb etishning samarali omili sifatida qo'llaniladi.

Mazkur bosqichda shaxsiy yutuqlarni targ'ib qilish, notanish odamlar bilan muloqotga kirishish

texnikalarini o'rgatish, suhbatdoshning ijobiy jihatlarini ko'ra olish va uning individualligini qabul qilishga undash muhim hisoblanadi. Shuningdek, "sehrli so'zlar"dan foydalanish, jamoat joylarida (transport, do'kon, teatr, ekskursiyalar) madaniy xulq-atvor qoidalarini o'rgatish, sinfga oid oddiy mediaproektlarni (sinf sahifasi, kichik axborot varaqalari, rasmlari devoriy gazetalar) yaratish orqali kommunikativ tajriba boyitiladi.

Ikkinchi bosqich (3-sinf) kommunikativ faoliyatda samarali va ijodiy tajribani shakllantirishga qaratiladi. Bu bosqichda o'quvchilarda faoliyat maqsadini belgilash, harakatlar algoritmini tuzish va ularning natijasini baholash qobiliyatlari rivojlantiriladi. Mediakommunikatsiya jarayonida o'quvchilar o'z fikrini ifodalash, axborotni tanlash va qayta ishlash, shaxsiy nuqtai nazarni asoslash hamda boshqalarning fikrini tinglash ko'nikmalarini egallaydilar.

Axloqiy xulq-atvorning "Oltin qoidasi"ni anglash, hissiy holatni boshqarish usullari bilan tanishish, jamoada yashash qoidalarini ishlab chiqish va ularga rioya etishni kuzatish muhim pedagogik vazifalardan hisoblanadi. Ushbu bosqichda mediakommunikatsiya vositalari orqali "Men va biz" konsepsiyasi shakllantiriladi, ya'ni o'quvchi o'zini oila, sinf, maktab va jamiyatning bir qismi sifatida anglay boshlaydi. Ota-onalar bilan hamkorlikda amalga oshiriladigan mediaproektlar (ijodiy taqdimotlar, hikoyalar, videoroliklar) kommunikativ madaniyatni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Uchinchi bosqich (4-sinf) kommunikativ madaniyatga shaxsiy va qadriyatlarga asoslangan munosabatni shakllantirish bosqichi hisoblanadi. Bu bosqichda o'quvchilarda ijtimoiy munosabatlar tizimida o'z kommunikativ xulq-atvori uchun mas'uliyat hissi qaror topadi. "Men va oilam", "Men va do'stlarim", "Men sinf va maktabning bir qismiman", "Men jamiyat va mamlakatning bir qismiman" kabi tushunchalar mediakommunikatsiya faoliyati orqali chuqurlashtiriladi.

O'quvchilar vaziyatlarni sahnalashtirish, dramatizatsiya qilish, jamoaviy ijodiy faoliyatni rejalashtirish va tashkil etishda faol ishtirok etadilar. Mustaqil stsenariylar yaratish, rollarni taqsimlash, mediavositalar yordamida musobaqalar va tadbirlar ishlab chiqish o'quvchilarning kommunikativ tashabbuskorligi va ijtimoiy faolligini oshiradi. Bu jarayonda ota-onalar, o'qituvchilar va boshqa kattalar bilan hamkorlik kommunikativ madaniyatni barqarorlashtiruvchi muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kommunikativ madaniyatni shakllantirish jarayoni o'quv yuklamasini oshirishni talab etmaydi. Ishlab chiqilgan tizim boshlang'ich ta'limning amaldagi o'quv reja va dasturlariga integratsiyalashgan holda, qo'shimcha vaqt va ortiqcha yuklamalarsiz amalga oshiriladi. Maxsus ishlab chiqilgan kommunikativ va mediaviy vaziyatlarni fan mazmuniga kiritish orqali o'quvchilarning universal o'quv faoliyati, nutqiy faolligi va ijtimoiy-kommunikativ kompetensiyalari izchil shakllantiriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mediakommunikatsiya vositalari boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ madaniyatini shakllantirishda samarali pedagogik omil hisoblanadi. Mediakommunikatsiya o'quvchilarning nutqiy faolligini oshirish, muloqotga ongli munosabatni shakllantirish, shuningdek, ijtimoiy jihatdan maqbul xulq-atvorme'yorlarini o'zlashtirish jarayonini jadallashtiradi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, mediakommunikatsiyaga asoslangan o'quv va darsdan tashqari faoliyat o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlari, empatiya va bag'rikenglik kabi shaxsiy sifatlarining izchil rivojlanishiga xizmat qiladi.

Boshlang'ich ta'lim bosqichida mediakommunikatsiya vositalaridan tizimli va maqsadli foydalanish o'quvchilarning kommunikativ faolligini oshirish, ijodiy fikrlashini rag'batlantirish hamda muloqot jarayonida mustaqil va mas'uliyatli qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish imkonini beradi. Tadqiqotda ishlab chiqilgan uch bosqichli model (kommunikativ bilim va ko'nikmalarni shakllantirish; kommunikativ faoliyatda ijodiy tajribani boyitish; kommunikativ madaniyatga shaxsiy-qadriy munosabatni qaror toptirish) boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlariga mos kelishi hamda ta'lim jarayoniga qo'shimcha yuklama keltirmasdan integratsiyalashish imkoniyatiga egaligi bilan ahamiyatlidir.

Shuningdek, mediakommunikatsiya vositalari orqali tashkil etilgan ta'limiy muhit o'quvchi,

o'qituvchi va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlab, o'quvchilarning ijtimoiylashuvi va kommunikativ madaniyatining barqaror shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan raqamli ta'limni rivojlantirish va mediata'lim elementlarini umumiy o'rta ta'limga joriy etish bo'yicha olib borilayotgan islohotlar bilan uzviy uyg'un ekanligini tasdiqlaydi.

Tavsiyalar: Boshlang'ich ta'lim amaliyotida mediakommunikatsiya vositalaridan (rasmli va audiovizual materiallar, sinf mediaproektlari, raqamli taqdimotlar) kommunikativ madaniyatni shakllantirishning asosiy vositasi sifatida tizimli foydalanish tavsiya etiladi.

O'quv va darsdan tashqari mashg'ulotlarni integratsiyalashgan holda tashkil etish, ya'ni fan mazmuniga mediakommunikatsiya elementlarini kiritish orqali o'quvchilarning nutqiy faolligi va muloqotga bo'lgan qiziqishini oshirish maqsadga muvofiqdir.

O'qituvchilar uchun boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ madaniyatini shakllantirishga yo'naltirilgan mediata'lim bo'yicha ilmiy-metodik qo'llanmalar va tavsiyalar ishlab chiqish zarur.

Ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish, mediakommunikatsiya asosidagi qo'shma loyihalar va tadbirlarni tashkil etish orqali bolalarning muloqot madaniyatini maktab va oilada uzluksiz rivojlantirishga erishish tavsiya etiladi.

Ta'lim muassasalarida raqamli va axborot xavfsizligi madaniyatini shakllantirishga alohida e'tibor qaratib, o'quvchilarga mediakommunikatsiya jarayonida mas'uliyatli va xavfsiz xulq-atvor qoidalarini o'rgatish lozim.

Kelgusidagi ilmiy tadqiqotlarda mediakommunikatsiya vositalarining boshlang'ich ta'limdan keyingi bosqichlarda (o'rta va yuqori sinflarda) kommunikativ madaniyatni rivojlantirishga ta'sirini o'rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Горячев М.Д., Яндукова Т.А. Методика исследования сформированное™ коммуникативной культуры младших школьников // Вестник Самарского государственного университета. 2015. № 11 (133). С. 262-267.
2. Денисов Д.П. Коммуникативная активность учащихся в сети интернет / Д.П. Денисов, В.Е. Огрызков // Образовательные технологии и общество. 2016. № 2. Т. 19. С. 440-451.
3. Пашукова Т.И., Троицкая Е.А. Механизмы и функции эмпатии // Вестник Московского государственного лингвистического университета. 2010. № 585. С. 197-209.
4. Back Heather M., The Effects of Communication Disorders on Social Development (2010). 51 p. [Электронный ресурс]. URL: http://scholarship.claremont.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1079&context=cmc_theses (дата обращения: 15.07.2015).
5. Early Learning for Every Child Today. A framework for Ontario early childhood settings. January 2007. 182 p. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.edu.gov.on.ca/childcare/oelf/continuum/continuum.pdf> (дата обращения 22.03.2016).
6. Primary School Curriculum: Introduction. Dublin, 1999. 80 p. [Электронный ресурс]. URL: https://www.curriculumonline.ie/getmedia/c4a88a62-7818-4bb2-bb18-4c4ad37bc255/PSEC_Introduction-to-Primary-Curriculum_Eng.pdf (дата обращения: 17.03.2015).

RAQAMLI AXBOROT-TA'LIM MUHITI SHAROITIDA BO'LAJAK BIOLOGIYA O'QITUVCHILARINI KOGNITIV-RAQAMLI KOMPETENTSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Xalilova Nigora Ixtiyorovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi, biologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli axborot-ta'lim muhiti sharoitida oliy pedagogik ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan bo'lajak biologiya o'qituvchilarining muammoli-kognitiv fikrlashini rivojlantirishning pedagogik asoslari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda muammoli-kognitiv fikrlash tushunchasining mazmuni ochib berilib, uning biologiya ta'limida kasbiy tafakkurni shakllantirishdagi ahamiyati asoslab berilgan.

Shuningdek, raqamli ta'lim platformalari, virtual laboratoriyalar, simulyatsion modellar, interaktiv va loyiha asosidagi topshiriqlardan foydalanish orqali bo'lajak biologiya o'qituvchilarining tahliliy fikrlashi, ilmiy muammoni anglash, gipoteza qo'yish va yechim topish kompetensiyalarini rivojlantirish mexanizmlari yoritilgan.

Ilg'or xorijiy va milliy pedagogik tajribalar hamda tajriba-sinov ishlari natijalariga tayangan holda raqamli axborot-ta'lim muhitida bo'lajak biologiya o'qituvchilarining muammoli-kognitiv fikrlashini samarali rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: bo'lajak biologiya o'qituvchisi, raqamli-axborot muhit, muammoli-kognitiv fikrlash, biologiya ta'limi, kasbiy tayyorgarlik, pedagogik mexanizm, raqamli ta'lim texnologiyalari.

Bo'lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligiga qo'yilayotgan zamonaviy talablar ta'lim tizimining tarixiy rivojlanish bosqichlari bilan uzviy bog'liq. XX asrda hukmron bo'lgan markazlashgan va avtoritar pedagogik model ta'lim jarayonining yuqori darajada ideologiyalashtirilishi, milliy va shaxsiy komponentlarning yetarlicha inobatga olinmasligi, pedagogik jarayonning formal xarakter kasb etishi bilan tavsiflangan. Mazkur holat pedagog kasbiy tayyorgarligida mustaqil fikrlash, tahlil va ijodiy yondashuvlarning cheklanishiga olib kelgan.

XX asrning oxirlaridan boshlab ta'lim tizimida tub islohotlar boshlandi. Ushbu davrda oliy ta'lim olish imkoniyatlarining kengayishi, oliy ta'lim muassasalari tarmog'ining rivojlanishi, ta'lim shakllari va modellari xilma-xilligining ortishi, akademik mobillikning joriy etilishi muhim tendensiyalar sifatida namoyon bo'ldi. Pedagogik ta'lim sohasida esa kredit-modul tizimi, bosqichma-bosqich tayyorlash (bakalavr–magistr), yangi malaka tizimlari, kompetensiyaviy yondashuv va uzluksiz ta'lim g'oyalari keng joriy etila boshlandi.

Pedagogik kasb insoniyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlaridayoq jamiyat ehtiyojlari asosida shakllangan bo'lib, avloddan avlodga bilim, ko'nikma va tajribani uzatish bilan bog'liq ijtimoiy vazifani bajargan. Jamiyat rivoji davomida pedagog kasbi alohida professional faoliyat sohasi sifatida ajralib chiqdi va doimo ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib keldi. Pedagogik faoliyat orqali jamiyatning intellektual, ma'naviy va madaniy salohiyati uzluksiz rivojlanib boradi.

Zamonaviy bosqichda pedagogik ta'lim tizimi oldida yangi vazifa — raqamli transformatsiya sharoitida chuqur nazariy bilimlar bilan bir qatorda raqamli vositalar asosida tahliliy, muammoli va tadqiqotchilik faoliyatini amalga oshira oladigan pedagoglarni tayyorlash masalasi dolzarb bo'lib bormoqda. Bu holat oliy ta'limga oid normativ-huquqiy hujjatlar, milliy ta'lim konsepsiyalari va raqamli rivojlanish strategiyalarida o'z aksini topgan.

Kasbiy pedagogik ta'lim shaxsning professional rivojlanishini ta'minlovchi murakkab tizim bo'lib, u bilish ehtiyojini ro'yobga chiqaradi, shaxsning ijtimoiy muhit bilan o'zaro aloqasini ta'minlaydi hamda kasbiy va shaxsiy kompetensiyalarning shakllanishiga xizmat qiladi. Pedagog shaxsining kasbiy shakllanishi tizimlilik, uzluksizlik va integratsiya tamoyillariga asoslanadi. Ushbu tamoyillar fanlararo bog'liqlik, nazariya va amaliyot uyg'unligi hamda raqamli

texnologiyalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilishni taqozo etadi.

Zamonaviy ilmiy qarashlarga ko'ra, bo'lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi — bu bilim, ko'nikma va malakalarni egallash bilangina cheklanmay, balki kognitiv, raqamli va refleksiv kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan tizimli jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayon formal, noformal va informal ta'lim shakllarida amalga oshiriladi hamda innovatsion ta'lim muhitini talab etadi. Kasbiy-pedagogik tayyorgarlikning eng yuqori bosqichi esa ijodiy va tadqiqotga yo'naltirilgan faoliyat bilan belgilanadi.

Zamonaviy pedagog kasbiy faoliyatida o'zining aksini topgan kompetensiyalar majmuasi pedagog kasbining professional standartlarida belgilab berilgan. Ushbu kompetensiyalar qatorida ta'lim jarayonini loyihalash, raqamli ta'lim resurslarini ishlab chiqish va ulardan samarali foydalanish, o'quvchilarning individual ta'lim traektoriyalarini qo'llab-quvvatlash alohida o'rin tutadi.

Biroq hozirgi vaqtda pedagogik ta'lim tizimi raqamli transformatsiya sharoitida muayyan muammolarga duch kelmoqda. Ta'limni raqamlashtirish bo'yicha belgilangan strategik maqsadlar bilan oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashning real amaliyoti o'rtasida tafovut mavjud. An'anaviy tayyorlash modellari raqamli jamiyat talablariga to'liq javob bermayapti, bu esa yangi pedagogik yondashuvlar va metodlarni joriy etishni taqozo etadi.

Raqamli jamiyat sharoitida bo'lajak biologiya o'qituvchisining kasbiy faoliyati sezilarli darajada kengaymoqda. U endilikda axborot oqimlarini tahlil qila oladigan mediakupator, o'quvchilarning individual rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi raqamli tyutor, shuningdek, raqamli ta'lim kontentini yaratuvchi mutaxassis sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, amaliy tahlillar shuni ko'rsatadiki, ko'plab pedagogik oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarning kognitiv-raqamli kompetensiyasini shakllantirishga yo'naltirilgan fanlar ulushi yetarli emas. Raqamli laboratoriyalar, mediastudiyalar va virtual hamda kengaytirilgan reallik texnologiyalaridan foydalanish darajasi pastligicha qolmoqda.

Mazkur holat ish beruvchilar tomonidan qo'yilayotgan talablar bilan oliy ta'lim bitiruvchilarining real tayyorgarlik darajasi o'rtasida tafovutni yuzaga keltirmoqda. Natijada ta'lim tizimining raqamli transformatsiya jarayonlari sekinlashmoqda. Ushbu muammoning sabablaridan biri sifatida psixologik-pedagogik to'siqlar — ya'ni, ayrim professor-o'qituvchilarning raqamli texnologiyalarga nisbatan ehtiyotkorligi, innovatsiyalarga qarshiligi va an'anaviy yondashuvlarni saqlab qolishga intilishi ham qayd etiladi.

Shu bois, raqamli axborot-ta'lim muhiti sharoitida bo'lajak biologiya o'qituvchilarining kognitiv-raqamli kompetensiyasini rivojlantirish pedagogik ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri bo'lib, u ta'lim mazmunini yangilash, innovatsion metod va texnologiyalarni joriy etish hamda pedagog kadrlarni zamonaviy kasbiy faoliyatga tayyorlashni talab etadi.

Shunday qilib, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi sifatiga professor-o'qituvchilar tarkibining zamonaviy raqamli texnologiyalarni yetarli darajada egallamaganligi, shuningdek, ularning ta'lim jarayonidagi roli va didaktik salohiyatini to'liq anglamasligi sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari raqamli axborot-ta'lim muhitida samarali faoliyat yuritishga yetarli darajada tayyor bo'lmay qolmoqda.

Bo'lajak pedagog shaxsining shakllanishi o'qitish jarayonida amalga oshadi va bu jarayon uning kasbiy-pedagogik tayyorgarligining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biri talabalarida tanlagan kasbiga qiziqishni shakllantirish, mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, ijodiy izlanishga intilishni rag'batlantirish hamda o'z faoliyatini refleksiv tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirishdan iboratdir.

Pedagogik adabiyotlar va ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlash masalasi hozirgi davrda dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Zamonaviy jamiyat va ishlab chiqarish tizimi o'z rolini anglay oladigan, chuqur nazariy bilimlarga ega, kasbiy ko'nikma va malakalarni egallagan, raqobat sharoitida samarali

faoliyat yurita oladigan, o'zini o'zi rivojlantirish, o'z-o'zini o'qitish va takomillashtirishga qodir mutaxassisga ehtiyoj sezmoqda. Pedagog shaxsini shakllantirish va oliy pedagogik ta'lim tizimida mutaxassislar tayyorlash masalalari qator tadqiqotchilar tomonidan keng yoritilgan.

So'nggi o'n yilliklarda pedagoglarni kasbiy tayyorlash nazariyasi va amaliyoti bo'yicha xorijiy hamda milliy tajribalarni o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, Buyuk Britaniya, Germaniya, AQSh, Norvegiya va G'arbiy Yevropa mamlakatlarida pedagoglarni tayyorlash tizimlari, pedagogik mahoratni rivojlantirish, o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish masalalari ilmiy tadqiqotlar obyekti bo'lib kelmoqda. Ushbu tajribalar bo'lajak pedagoglarda refleksiv fikrlash, ilmiy-tadqiqotchilik yondashuvi va innovatsion faoliyatni rivojlantirish zarurligini tasdiqlaydi.

Har bir pedagog o'z pedagogik mahoratini doimiy ravishda takomillashtirib borishi lozim. Pedagogik mahorat — bu pedagog faoliyatining eng yuqori bosqichi bo'lib, ijodiy yondashuv, innovatsion fikrlash va uzluksiz professional o'sishda namoyon bo'ladi. Pedagog ijodkorligi ta'lim va tarbiya jarayonining mazmuni va tuzilmasida yangilik yaratish, pedagogik vaziyatlarni ilmiy asosda tahlil qilish va amaliy yechimlar ishlab chiqishda namoyon bo'ladi.

Zamonaviy pedagog faoliyati ko'p qirrali ijodkorlikni, tadqiqotchilik qobiliyatlarini, tashabbuskorlik, faollik, kuzatuvchanlik, nostandart fikrlash, boy tasavvur va intuitiv qarorlar qabul qilish qobiliyatlarini talab etadi. Ayniqsa, raqamli axborot-ta'lim muhiti sharoitida pedagogdan kognitiv va raqamli ko'nikmalarni uyg'unlashtira olishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi jamiyat mustaqil qaror qabul qila oladigan, o'z harakatlari uchun mas'uliyatni zimmasiga oladigan va tez o'zgarayotgan sharoitlarga moslasha oladigan mutaxassislarga ehtiyoj sezmoqda. Shu bois pedagogik ta'lim nazariyasida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishga qaratilgan yangi metodik yondashuvlar ishlab chiqilmoqda. Ushbu yondashuvlarning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- ijtimoiy-iqtisodiy omillar: ta'limda shaxs manfaatlarini ustuvor qo'yish, yangi qadriyatlarining shakllanishi, ta'lim oluvchining individual rivojlanishiga yo'naltirilgan muhitni yaratish;

- amaliy omillar: innovatsion ta'lim muassasalari faoliyati uchun keng dunyoqarashga ega, kommunikativ va raqamli ko'nikmalarga ega pedagoglarni tayyorlash zarurati;

- nazariy omillar: fanlararo integratsiya, psixologik-pedagogik fanlar asosida pedagogning kasbiy ongini, refleksiyasini va shaxsiy o'sishini rivojlantirish.

Pedagog o'qitish jarayonini talaba bilan hamkorlikda tashkil eta olishi, universitet imkoniyatlaridan samarali foydalanib, bo'lajak mutaxassisni kelgusidagi kasbiy faoliyatga tayyorlashi lozim. Pedagoglarni tayyorlash texnologiyalari talabani bilish jarayonidagi faolligini oshirishga, uzluksiz o'z-o'zini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Bu jarayon shaxsiy ta'lim trayektoriyasi, individual o'quv rejalari va raqamli ta'lim platformalari orqali ta'minlanadi.

Pedagogik tayyorgarlikni individuallashtirish bo'lajak biologiya o'qituvchisining kognitiv-raqamli kompetensiyasini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Talaba o'z kasbiy portretini shakllantiradi, pedagogik konsepsiya va faoliyat strategiyasini ishlab chiqadi, zamonaviy raqamli vositalar asosida professional munosabatlarni loyihalaydi.

Ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bo'lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi ularning kasbiy faoliyatga tayyorligi, axborot texnologiyalarini egallashi va samarali kommunikatsiya olib borish qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Pedagogik vazifalarni hal etish ko'nikmalarini shakllantirishda uzluksiz kasbiy ta'lim va shaxsga yo'naltirilgan rivojlanish g'oyasi yetakchi ahamiyatga ega. Ushbu jarayonda pedagog shaxsining kasbiy shakllanishida professor-o'qituvchining roli hal qiluvchi hisoblanadi.

Kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish natijasi sifatida bo'lajak pedagogning kasbiy faoliyatga tayyorligi shakllanadi va u quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

- maqsad-motivatsion komponent — kasbiy va shaxsiy rivojlanishga yo'naltirilganlik;
- mazmuniy komponent — kognitiv-raqamli bilimlar tizimini egallash;

- operatsion komponent — pedagogik, tadqiqot va raqamli faoliyat usullarini qo'llay olish.

Mutaxassislar fikriga ko'ra, pedagogik faoliyatga to'liq psixologik tayyorlik — bu shaxsning barqaror va vaziyatga mos tayyorgarligini ta'minlovchi sifatlar majmuasidir. Ushbu tayyorgarlik pedagogning kasbiy faoliyatida samaradorlikni ta'minlaydi.

Pedagogik faoliyatga vaziyatli tayyorlik o'quv vazifasini anglash, faoliyatni rejalashtirish, mos metodlarni tanlash va kutilayotgan natijaga erishishga intilishda namoyon bo'ladi. Barqaror kasbiy tayyorlik esa kasbning ijtimoiy ahamiyatini anglash, mas'uliyat hissi, ijodiy va mustaqil faoliyat yuritish qobiliyati bilan tavsiflanadi.

Bo'lajak pedagoglarning kasbiy tayyorligida muhim o'rin tutuvchi tarkibiy qism — kognitiv-raqamli kompetensiya bo'lib, u motivatsion, kognitiv, axborotiy va refleksiv komponentlardan tarkib topadi.

Pedagoglarni tayyorlash dasturlari, odatda, psixologik-pedagogik hamda amaliy tayyorgarlik tarkibiy qismlarini, ko'plab hollarda esa fan (predmet) ixtisosligi va uni o'qitish metodikasini ham qamrab oladi. Pedagog xodimning "butun umr davomida o'qishi" kontsepsiyasi doirasida uch asosiy bosqich ajratiladi:

1. formal ta'lim (oliy ta'lim bosqichi);
2. kasbiy faoliyatning boshlanishi — pedagogik internatura (mutaxassisning kasbga kirish jarayonini qo'llab-quvvatlovchi maxsus chora-tadbirlar bilan birga);
3. uzluksiz kasbiy rivojlanish (hayot davomida malaka oshirish va qayta tayyorlash).

Tadqiqotning dastlabki vazifasini hal etish maqsadida bo'lajak pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo'lishi aniqlanadi:

- pedagog funksional vazifalariga qo'yiladigan talablarning ortishi, zamonaviy ta'lim muhitida ishlash uchun zarur kompetensiyalar spektrining kengayishi;
- turli manbalardan keladigan axborotning ko'pligi hamda uni saralash, qayta ishlash va tarqatish bo'yicha savodxonlik zarurati;
- ta'limni raqamlashtirish, katta axborot oqimi va masofaviy format sharoitida samarali ishlashga tayyorlik;
- ta'lim jarayonida mediaresurslar yaratish va ulardan didaktik maqsadda foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lish;
- inklyuziv ta'lim muhitida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega shaxslar bilan ishlashga tayyorlik.

Mazkur talablar biologiya yo'nalishida alohida ahamiyatga ega bo'lib, bo'lajak biologiya o'qituvchisidan nafaqat raqamli savodxonlik, balki kognitiv-raqamli kompetensiya (axborotni tahlil qilish, ilmiy ma'lumotlar bilan ishlash, dalillash, modellashtirish va didaktik qaror qabul qilish)ni ham talab etadi.

Sifatli tayyorgarlik va uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimini barpo etish yo'lida bir qator umumiy muammolar mavjud:

- pedagogning kasbiy shakllanish bosqichlari bo'yicha turli institutlar o'rtasida mas'uliyatning "tarqoq" bo'lib qolishi;
- bir dastur doirasida fan ixtisosligi (biologiya)ni chuqur egallash bilan birga o'qitish metodikasi va fanlararo integratsiyani uyg'unlashtirishdagi qiyinchiliklar;
- ish joyida ilmiy-tadqiqot faoliyatining zarurati va usullari haqida yetarli tasavvurning shakllanmaganligi;
- pedagogik jamoada rollarni (mentor, tyutor, metodist, kontent yaratuvchi va h.k.) taqsimlash mexanizmlarining sust rivojlanganligi.

Pedagogik ta'limning "tarmoqlararo" xarakteri turli kasbiy yo'nalishlar, turli tayyorlov traektoriyalarini yuzaga keltiradi. Shu sababli biologiya o'qituvchilari tayyorlashda ham kognitiv-raqamli kompetensiyani tizimli shakllantirish alohida yondashuvni talab qiladi.

Ta'lim muhitining rivojlanishi, ilmiy yangiliklar va yangi metodik vositalarning paydo bo'lishi ta'lim jarayonini takomillashtirish uchun keng imkoniyat yaratadi. Raqamli texnologiyalarning

elementar vositalari, onlayn o'qitish, forumlar tashkil etish, internet-konferensiyalar va seminarlar o'tkazish — pedagog faoliyatining muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda.

Bunda ta'lim jarayonining har bir ishtirokchisi internet resurslaridan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirishi mumkin. Maktab amaliyotida esa o'quvchilar e'tiborini dars jarayonida ushlab turish tobora murakkablashib borayotgani kuzatiladi. Shu bois nafaqat yangi mavzuni qiziqarli va samarali tashkil etish, balki o'quvchini materialni chuqurlashtirib o'rganish va mustaqil ishlashga yo'naltirish ham muhimdir. Bu jarayonda pedagoglar ko'pincha raqamli resurslardan, ayniqsa internet qidiruv tizimlari va raqamli kontentdan foydalanadilar, chunki o'quvchilar bosma manbalarga nisbatan raqamli kontentni ko'proq afzal ko'rmoqda.

Zamonaviy ta'limning muhim xususiyati shundaki, pedagogika tarixida ilk bor axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga tayanuvchi o'quv vositalari avlodi vujudga keldi va bu holat ta'lim jarayonini keskin intensivlashtirish uchun sharoit yaratmoqda. Shu sababli zamonaviy ta'lim muassasalarida alohida qurilmalarni o'rnatish bilan cheklanmasdan, balki texnik vositalar majmuasi, mos dasturiy ta'minot va didaktik resurslarni o'z ichiga olgan kompleks raqamli kabinetlarni (o'qituvchining avtomatlashtirilgan ish joyi) tashkil etish maqsadga muvofiq. Bu biologiya fanida tajribalarni modellashtirish, vizuallashtirish, monitoring va baholashni samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Iqtisodiy va sotsiokultural jarayonlarning dinamikligi, innovatsion va AKT rivoji, ta'limga kirish imkoniyatini ta'minlash ehtiyoji ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va yangi o'qitish texnologiyalarini izlashni taqozo etadi. Shular jumlasidan masofaviy ta'limni joriy etish muhim yo'nalish sifatida qaraladi.

Pedagoglarni masofaviy ta'limni tashkil etishga tayyorlash jarayonida quyidagi muammolar uchraydi:

- moliyalashtirishning pastligi (zamonaviy telekommunikatsiya vositalari, pullik kontentlardan foydalanish imkoniyatlari cheklanganligi);
- internet tarmog'i sifati pastligi yoki ayrim hududlarda umuman mavjud emasligi;
- yetarli o'quv-metodik bazaning yo'qligi (interaktiv va animatsion materiallar, darslik va qo'llanmalar);
- masofaviy formatda teskari aloqa va samarali ishni tashkil eta olish ko'nikmalarining yetishmasligi;
- vaqtni rejalashtirish va turli masofaviy ish shakllarini muvofiqlashtirishdagi qiyinchiliklar;
- masofaviy ta'limga nisbatan konservativ munosabat va stereotiplar;
- masofaviy ta'lim mohiyatini to'liq anglamaslik;
- raqamli formatda ishlashga emotsional tayyorgarlikning sustligi, AKTdan foydalanish bo'yicha bilim va ko'nikmalarning pastligi;
- innovatsion texnologiyalarni qo'llashdagi qiyinchiliklarni yengishga tayyorlikning yetishmasligi;
- o'z-o'zini ta'lim olish, o'zini boshqarish, professional refleksiya ko'nikmalarining shakllanmaganligi;
- masofaviy ta'limni joriy etishga motivatsiyaning pastligi.

Masofaviy ta'lim pedagog rolini qayta talqin etishni talab qiladi: pedagog endi tyutor, konsultant, mentor, tadqiqotchi va ekspert sifatida ham faoliyat yuritadi. Bu esa bo'lajak biologiya o'qituvchisining kognitiv-raqamli kompetensiyasini (kontent yaratish, raqamli kommunikatsiya, baholash, modellashtirish, interaktiv topshiriqlar) tizimli rivojlantirish zaruratini kuchaytiradi.

Alohida e'tibor talab etadigan yo'nalishlardan biri — pedagoglarni inklyuziv ta'lim muhitida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega shaxslar bilan ishlashga tayyorlashdir. Bu jarayon psixofizik rivojlanish xususiyatlarini bilish, moslashtirilgan raqamli resurslar va maxsus metodikalardan foydalanish ko'nikmalarini ham qamrab oladi.

O'qituvchi mehnati doimiy ravishda pedagogik vazifalarni hal etishga yo'naltirilgan bo'lib, u quyidagi yo'nalishlar orqali amalga oshiriladi: o'qitish, tarbiyaviy ishlar, sinf rahbarligi, o'z-

o'zini ta'lim olish va kasbiy o'sish, metodik faoliyat, maktabdan tashqari mashg'ulotlar, tajriba-sinov va innovatsion faoliyat va boshqalar.

Shaxsni har tomonlama rivojlantirish maqsadi pedagogning turli rollarini belgilaydi: bilish (axborot berish), rivojlantiruvchi, axloqiy, yo'naltiruvchi, madaniy, rag'batlantiruvchi, motivatsion, ijodiy, kommunikativ, boshqaruv, moslashtiruvchi, baholovchi, tahliliy va prognozlovchi rollar. Raqamli axborot-ta'lim muhitida ushbu rollar mediaresurslar, raqamli platformalar va data-analitika vositalari bilan boyitilib, biologiya ta'limida kognitiv faollikni oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid chora-tadbirlar to'g'risidagi PF-6108-son Farmon.
2. O'zbekiston Respublikasi. (2020). **"Ta'lim to'g'risida"**-gi Qonun (yangi tahrir).
3. Rahimov M.U. (2021). Raqamli ta'lim muhitida o'qituvchilarning kognitiv faolligini rivojlantirish. O'zbekistonda pedagogik innovatsiyalar, 1(1), 33–38.
4. Slastenin V.A., Kuzmina N.V. (2004). Pedagogika i pedagogicheskaya psixologiya. Moskva: Akademiya.

ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMINING SHAXSIY RIVOJLANISHI PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

*Xaydarov Sherzod Sheraliyevich,
Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar organlari xodimlarining shaxsiy rivojlanishini uzluksiz ta'lim tizimida pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlash muammosi ilmiy-nazariy va amaliy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy faoliyati bilan uzviy bog'liq holda ularning shaxsiy rivojlanishini ta'minlash pedagogik muammo sifatida asoslanadi.

Maqolada ta'lim jarayonida pedagogik ta'sir yo'nalishini faqat axborot berishga asoslangan yondashuvdan xodimlarning shaxsiy munosabatlari, kasbiy qadriyatlari va ichki motivatsiyasini faollashtirishga yo'naltirish zarurligi yoritiladi. Shu bilan birga, uzluksiz ta'lim sharoitida ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy va shaxsiy rivojlanishini ta'minlovchi pedagogik yordam mexanizmlari, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va kasbiy muhitni shakllantirish yondashuvlari taklif etiladi.

Ta'lim, tarbiya va rivojlanish jarayonlari subyektlari o'rtasidagi shaxslararo pedagogik o'zaro ta'sirlar ichki ishlar organlari xodimlarining o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini rivojlantirish va kasbiy takomillashuviga xizmat qiluvchi muhim omil sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: uzluksiz ta'lim, ichki ishlar organlari xodimi, shaxsiy rivojlanish, kasbiy tayyorgarlik, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, o'z-o'zini rivojlantirish, pedagogik qo'llab-quvvatlash.

Zamonaviy O'zbekiston jamiyatida inson salohiyatini rivojlantirish davlat taraqqiyoti va milliy xavfsizlikni ta'minlashning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, huquqni muhofaza qiluvchi organlar tizimida xizmat qilayotgan xodimlarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishini ta'minlash masalasi jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash, qonun ustuvorligini ta'minlash hamda fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish bilan bevosita bog'liqdir.

Globalashuv, raqamli axborot oqimining keskin ortishi, ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi hamda kasbiy faoliyat sharoitlarining tez o'zgarib borishi ichki ishlar organlari xodimlaridan nafaqat normativ-huquqiy bilimlar va aniq kasbiy ko'nikmalarni, balki mustaqil fikrlash, tanqidiy va ijodiy yondashuv, moslashuvchanlik, shaxsiy mas'uliyat hamda o'zini o'zi rivojlantirishga tayyorlik kabi shaxsiy sifatlarni ham talab etmoqda. Shu bois ichki ishlar organlari xodimining shaxsiy rivojlanishi bugungi kunda alohida pedagogik muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida ichki ishlar organlari faoliyatini tubdan isloh qilish, xodimlarning kasbiy tayyorgarligi va ma'naviy-axloqiy qiyofasini yuksaltirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, "Xalq manfaatlariga xizmat qiluvchi professional va zamonaviy ichki ishlar organlarini shakllantirish" konsepsiyasi doirasida kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimini takomillashtirish, shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarni joriy etish, xizmat faoliyatida inson omilini kuchaytirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Ichki ishlar organlari tizimidagi uzluksiz ta'lim jarayoni xodimlarni dastlabki tayyorgarlik bosqichidan boshlab, xizmat davomida qayta tayyorlash va malaka oshirishgacha bo'lgan barcha bosqichlarni qamrab oladi. Biroq, xodimning shaxsiy rivojlanishi faqat tashkillashtirilgan ta'lim jarayonlari bilan cheklanib qolmaydi. Kundalik xizmat faoliyati, ijtimoiy muhit, axborot makoni, jamoa ichidagi munosabatlar hamda madaniy-axloqiy omillar uning shaxsiy kamolotiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Шы нуктаи назардан, xodimlarning o'z-o'zini rivojlantirish, o'zini anglash va konstruktiv o'zgarishga bo'lgan ehtiyojlarini pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlash zarurati yuzaga keladi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, an'anaviy ta'lim yondashuvlari ko'pincha tashqi talablar va qat'iy reglamentlarga asoslanib, xodimning ichki motivatsiyasi, shaxsiy qadriyatlari va individual rivojlanish ehtiyojlarini yetarli darajada hisobga olmaydi. Natijada, professional deformatsiya, ruhiy charchoq, tashabbuskorlikning pasayishi kabi salbiy holatlar yuzaga kelishi mumkin. Bunday sharoitda ichki ishlar organlari xodimining shaxsiy rivojlanishini pedagogik muammo sifatida anglash va uni uzluksiz ta'lim tizimi doirasida maqsadli pedagogik qo'llab-quvvatlash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi amaldagi qonunchiligi hamda strategik hujjatlarida ta'limning gumanistik mohiyati, shaxsning erkin va uzluksiz rivojlanishini ta'minlash ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Ushbu yondashuv ichki ishlar organlari xodimlarini tayyorlash va rivojlantirish tizimiga ham tatbiq etilib, ularning intellektual, ma'naviy-axloqiy, kasbiy va shaxsiy salohiyatini kompleks rivojlantirishga xizmat qilishi lozim.

Biroq, ta'lim va tarbiya jarayonida, shuningdek, ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy faoliyatida erkin shaxsiy rivojlanish jarayoni shaxsning o'z rivojlanish traektoriyasini ongli ravishda loyihalashda faol ishtirokisiz samarali amalga oshirilmaydi. Ta'limning tarkibiy qismlari sifatida o'qitish va tarbiya xodimning shaxsiy mavqeini, ya'ni uning individual munosabatlar tizimi, qadriyatlari va hayotiy ustuvorliklarini hisobga olmasdan turib, shaxsning to'laqonli rivojlanishini ta'minlay olmaydi. Shaxs pedagogik va boshqaruv ta'sirlarining ayrimlarini ichki ehtiyoj va qiziqishlari asosida qabul qiladi va o'zlashtiradi, boshqalarini esa tashqi zarurat tufayli qisman yoki formal tarzda o'zlashtiradi, ayrim holatlarda esa neytral munosabatda bo'ladi. Shu bois ta'lim jarayonini tashkil etishda shaxsning o'zini o'zi rivojlantirishi ta'lim va tarbiya bilan teng huquqli tarkibiy qism sifatida qaralishi, uzluksiz ta'lim mazmunining shaxsiy tajribaga aylanishi ta'minlanishi lozim.

Ichki ishlar organlari xodimining shaxsiy o'zini o'zi rivojlantirishini pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlash fenomeni mazkur muammoni hal etishda katta salohiyatga ega. An'anaviy pedagogik ta'sir, asosan, tashqi nazorat, reglament va tayyor algoritmlarga asoslangan bo'lsa, pedagogik qo'llab-quvvatlash xodimning shaxsiy yo'nalishini shakllantirish, qaror qabul qilishda nisbiy avtonomiyani ta'minlash, noaniqlik va murakkablik sharoitida ham ijtimoiy vaziyatlarga nisbatan mustaqil va asoslangan pozitsiyani rivojlantirishga yo'naltiriladi. Pedagogik qo'llab-quvvatlash shaxsga murakkab vaziyatlarda o'z imkoniyatlariga tayangan holda konstruktiv yo'l topishda pedagogik yordam ko'rsatish, shaxsiy rivojlanishga to'sqinlik qiluvchi muhit omillarini pedagogik jihatdan yumshatish hamda tashqi ta'sirlarni shaxsiy rivojlanish omillariga aylantirish orqali amalga oshiriladi.

Pedagogika fanida pedagogik qo'llab-quvvatlash tushunchasiga doir turli yondashuvlar shakllangan. Ayrim tadqiqotlarda u shaxsga ijobiy o'zgarishlar sari harakatlanishda ko'maklashish sifatida talqin qilinsa, boshqalarida tanlov vaziyatlarida yordam, pedagogik vasiylik, psixologik va pedagogik maslahat, shaxsiy va kasbiy yo'lni aniqlashda yo'naltirish sifatida izohlanadi. Ushbu yondashuvlarning umumiy jihati shundaki, pedagogik qo'llab-quvvatlash shaxsni tashqi boshqarish emas, balki uning ichki salohiyatini faollashtirishga qaratilgan jarayon sifatida qaraladi.

Mahalliy pedagogik tadqiqotlarda pedagogik qo'llab-quvvatlash gumanistik paradigma doirasida talqin qilinib, o'qituvchi va ta'lim oluvchi (ustoz va shogird, rahbar va xodim) o'rtasidagi shaxsga yo'naltirilgan o'zaro ta'sirni tashkil etish texnologiyasi, shaxsiy rivojlanish uchun qulay muhit yaratish jarayoni hamda ta'limni o'rganishning maxsus shakli sifatida tavsiflanadi. Pedagogik qo'llab-quvvatlash xodimning ehtiyojlari va manfaatlarini aniqlashni, birgalikdagi faoliyat jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etish yo'llarini topishni hamda xodimning murakkab vaziyatdan chiqishning maqbul vositalarini tanlashdagi faolligini rag'batlantirishni o'z ichiga oladi. Bunda shaxsiy rivojlanish muhitini shakllantirish subyekti sifatida nafaqat pedagog yoki rahbar, balki xodimning o'zi ham maydonga chiqadi.

Ichki ishlar organlari tizimida pedagogik qo'llab-quvvatlash rahbar, ustoz yoki o'qituvchining kasbiy faoliyatining alohida turi sifatida namoyon bo'ladi. U xodimga shaxsiy va kasbiy

rivojlanishda yordam berish, qarorlar qabul qilish jarayonida uni qo'llab-quvvatlash, o'zini o'zi anglash va o'zini tasdiqlash jarayonlarida hamroh bo'lishga qaratiladi. Bunday faoliyat empatik tushunish, ochiq muloqot, xodimni ijtimoiy-madaniy va axloqiy qadriyatlar bilan tanishtirish, uning individual subyektivligini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishni nazarda tutadi.

Pedagogik qo'llab-quvvatlash mazmunini o'rganishning dolzarbligi shaxsning o'z faoliyatini qadriyatlarga asoslangan holda anglashiga, shaxsiy tajribani refleksiv tahlil qilish orqali o'zini o'zi rivojlantirishga yo'naltirishiga hamda uzluksiz rivojlanish vektorini belgilashga xizmat qilishi bilan izohlanadi. Shaxsiy ahamiyatga ega qadriyatlar xodimning ichki motivatsiyasini shakllantirib, uning kasbiy va hayotiy faoliyatida barqaror "ichki koordinatalar tizimi"ni vujudga keltiradi. Bu qadriyatlar xodimning dunyoqarashi, kasbiy tajribasi, jamoaviy faoliyatda ishtiroki va murakkab xizmat vaziyatlaridagi faoliyati orqali boyib boradi.

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar organlarining amaldagi normativ-huquqiy hujjatlarida xodimlarning kasbiy tayyorgarligi va rivojlanishining asosiy yo'nalishlari belgilangan bo'lib, ta'lim jarayonida, asosan, xizmat vazifalarini bajarish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga ustuvor ahamiyat beriladi. Ichki ishlar organlari tizimidagi ta'lim muassasalari va xizmat bo'linmalariga xos bo'lgan qat'iy reglament, intizom va boshqaruvning buyruqbozlik uslubi ko'pincha jamoaviy faoliyatni shaxsiy rivojlanishdan ustun qo'yadi. Natijada, xodimning individual rivojlanish ehtiyojlari va shaxsiy yutuqlari har doim ham yetarli darajada e'tiborga olinmaydi, shaxsiy rivojlanishning ichki qadriyat sifatidagi ahamiyati pasayadi.

Mazkur holatlar ichki ishlar organlari xodimlarining shaxsiy rivojlanishini pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlash vositalari, usullari va shakllarini izlash zaruratini yuzaga keltiradi. Bunday qo'llab-quvvatlash xodimlarga tashqi muhit bilan qadriyatlarga asoslangan munosabatlarni anglash, o'z shaxsini, ijtimoiy va kasbiy rollarini tushunish, o'zini o'zi boshqarish va o'zini anglash mexanizmlarini shakllantirishda o'z vaqtida yordam ko'rsatishni nazarda tutadi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ichki ishlar organlari xodimlarini tayyorlash va o'qitishga mas'ul shaxslar (bevosita rahbarlar, ustozlar, ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari) ko'pincha xodimlarning shaxsiy rivojlanishi uchun muhit yaratishni asosiy maqsad sifatida belgilamaydilar. Ta'lim jarayonida axborot yetkazish va xizmatga oid talablarni bajarish ustuvor bo'lib qolmoqda. Bu esa shaxsiy rivojlanishning individual jihatlari yetarli darajada hisobga olinmasligiga olib keladi.

Xususan, xizmat faoliyatini endigina boshlayotgan yosh xodimlar uchun pedagogik qo'llab-quvvatlash alohida ahamiyat kasb etadi. Yangi jamoaga moslashish, xizmat vazifalarini mustaqil bajarish, murakkab professional va ijtimoiy vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish jarayonida tajribali rahbar, ustoz yoki hamkasbning pedagogik yordami yosh xodimning muvaffaqiyatli integratsiyasi va kasbiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu bosqich xodimning shaxsiy yetuklik darajasini, moslashuvchanlik salohiyatini va kelgusidagi rivojlanish ustuvorliklarini aniqlash imkonini beradi.

Shunday qilib, ichki ishlar organlari xodimlarining muvaffaqiyatli shaxsiy va kasbiy rivojlanishini ta'minlashning zarur sharti sifatida shaxsiy o'zini o'zi rivojlantirishga nisbatan qadriyatli munosabatni shakllantirish, uzluksiz ta'lim tizimida shaxsga yo'naltirilgan muhitni loyihalash va mazkur jarayonni pedagogik qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini ilmiy asosda ishlab chiqish dolzarb pedagogik muammo sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ichki ishlar organlarining majburiyatlari va huquqlari. <https://gov.uz/oz/iiv/pages/vazirlik-vazifalari-va-funksiyalari>

2. Ichki ishlar organlarini xalqchil professional tuzilmaga aylantirish va aholi bilan yanada yaqin hamkorlikda ishlashga yo'naltirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 20.01.2023 yildagi PQ-10-son. <https://lex.uz/docs/-6364837>

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI TARBIYALANUVCHILARIDA TASHABBUSKORLIK KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA VOLONTYORLIK FAOLIYATINING IJOBIY TA'SIRI

*Yadgarova Dildora Ibadulloyevna,
Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi, Buxoro
shahar "Qandimcha" maktabgacha ta'lim tashkiloti mudirasi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarida tashabbuskorlik ko'nikmalarini rivojlantirishda volontyorlik faoliyatining o'rni va ijobiy ta'siri ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. Maktabgacha yosh davrida bolalarda mustaqil fikrlash, faol harakatga intilish, tashabbus ko'rsatish va ijtimoiy jarayonlarda ishtirok etishga tayyorlik kabi muhim shaxsiy sifatlar shakllana boshlaydi. Volontyorlik faoliyati bolalarni ijtimoiy foydali ishlarga jalb etish, kichik mas'uliyatlarni ongli ravishda bajarish, muammoli vaziyatlarda faol pozitsiya egallash hamda boshqalarga yordam berish orqali tashabbuskorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Maqolada volontyorlik elementlarini o'yin faoliyati, tarbiyaviy mashg'ulotlar va kundalik pedagogik jarayonga integratsiya qilish asosida tarbiyalanuvchilarda tashabbuskorlikni shakllantirishning samarali usullari va metodik tavsiyalari yoritilgan. Xulosa sifatida, volontyorlik faoliyati maktabgacha ta'lim tizimida bolalarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlovchi muhim pedagogik omil sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim tashkiloti, volontyorlik faoliyati, tashabbuskorlik ko'nikmalari, ijtimoiy faollik, bolalar tarbiyasi, pedagogik jarayon, shaxsiy rivojlanish.

Hayotning eng oliy maqsadi nimada? Bu savolga javoban, atrofimizdagi olamda ezgulikni ko'paytirish, deb aytish mumkin. Ezgulik, eng avvalo, insonlarning baxti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u ko'plab omillardan tarkib topadi. Hayot inson oldiga turli vazifalarni qo'yadi va ularni hal eta olish qobiliyati shaxs kamolotining muhim mezonidir. Ezgulikni ba'zan oddiy, kundalik mayda ishlarda ham namoyon etish mumkin, ba'zan esa yirik ijtimoiy masalalarni hal etishda ko'rinadi. Shu bilan birga, mayda va yirik ezgulik tushunchalarini bir-biridan ajratib bo'lmaydi, chunki ko'p hollarda buyuk ishlar aynan kichik qadamlardan, bolalik davrida shakllangan qadriyat va munosabatlardan boshlanadi (D. S. Lixachyov).

Bugungi kunda jamiyatda o'sib kelayotgan avlod vakillari o'rtasida o'zaro salbiy munosabatlar, befarqlik va ijtimoiy ajralish holatlari tez-tez tilga olinmoqda. Shu bois pedagoglar oldida bolalarni muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvga tayyorlash, ularning ijtimoiy-shaxsiy rivojlanishini ta'minlash muhim vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda.

Ijtimoiylashuv — bu shaxsning jamiyatda mavjud bilimlar, qadriyatlar va ijtimoiy me'yorlarni o'zlashtirish jarayonida shakllanishidir. Inson biologik va ijtimoiy mavjudot sifatida ijtimoiylashuv jarayonisiz to'laqonli rivojlana olmaydi. Bola hayotining ilk kunlaridanoq ijtimoiy mavjudot hisoblanadi, chunki uning ehtiyojlari faqat boshqa insonlar ishtirokida qondiriladi.

Zamonaviy bolalar bundan 20 yil avvalgi tengdoshlariga nisbatan mutlaqo boshqa sotsiokultural sharoitda voyaga yetmoqda. Ota-onalarning bandligi, avlodlar o'rtasidagi uzilish, bolalar submadaniyatining texnologiyalashuvi, "hovli ijtimoiylashuvi"ning yo'qligi, bolaning oilada nisbatan izolyatsiyalanishi kabi omillar bolalarning ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada tajovuzkorlik, insonparvar xulq-atvor shakllarining yetishmasligi, begonalashuv va ijtimoiy faollikning pasayishi kabi holatlar yuzaga kelmoqda. Bu esa bolalarni ijtimoiylashtirish masalasini dolzarb pedagogik muammo sifatida kun tartibiga olib chiqadi.

Mazkur muammo bolalar uchun qulay sotsiokultural rivojlantiruvchi muhit yaratish, ularning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda turli shakl va metodlarni uyg'unlashtirish, pedagoglar, mutaxassislar va ota-onalar o'rtasida yaqin hamkorlikni yo'lga qo'yish orqali samarali hal etilishi mumkin.

Bizning maktabgacha ta'lim tashkilotimizda tarbiyalanuvchilarning ijtimoiylashuvi qisqa muddatli guruhlardan boshlanadi. Ushbu guruhlarda bolalar ota-onalari bilan birgalikda ishtirok etib, pedagogik va ijodiy jarayonga faol jalb qilinadi. Aynan shu jarayonda bolalarda dastlabki muloqot va hamkorlik tajribasi shakllanadi, ular kuzatish va taqlid qilish orqali ijtimoiy munosabatlarni o'zlashtira boshlaydi.

Bolalar ijtimoiylashuvi jarayonining ahamiyatini chuqur anglagan holda, biz ushbu yo'nalishdagi faoliyatni kengaytirishga va maktabgacha ta'lim tashkilotida bolaning samarali ijtimoiylashuviga xizmat qiluvchi yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etishga qaror qildik. Ushbu texnologiyalardan biri — Rossiya Fanlar akademiyasi Sotsiologiya instituti katta ilmiy xodimi N. P. Grishayeva tomonidan ishlab chiqilgan “Bolalar-volontyorlar” pedagogik texnologiyasidir.

“Bolalar-volontyorlar” texnologiyasi oddiy va tushunarli bo'lishiga qaramay, ilgari ta'lim jarayonida epizodik tarzda qo'llanilgan. Biroq Maktabgacha ta'limning Federal davlat ta'lim standarti (FGOS DO)da belgilangan “mustaqillik, maqsadga yo'naltirilganlik va o'z xatti-harakatlarini o'z-o'zini boshqarish” vazifalari ushbu texnologiyaga yangicha yondashuvni taqozo etdi.

O'quv yilining boshida katta yoshdagi tarbiyalanuvchilar kichik guruh bolalarining bog'chaga kelishda qiynalayotganini payqadilar va quyidagi savollarni bera boshladilar: “Nega kichkintoylar yig'laydi?”, “Nega ular bog'chaga kelishni xohlamaydi?”, “Biz ularga qanday yordam bera olamiz?”. Ana shu savollar maktabgacha ta'lim tashkilotida volontyorlik harakatini tashkil etish g'oyasining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi.

Volontyorlik faoliyati (lotincha voluntarius — ixtiyoriy) — bu moddiy mukofot ko'zlamagan holda jamiyat farovonligi yo'lida amalga oshiriladigan ijtimoiy foydali faoliyatdir. Volontyorlik insonlarni yagona ezgu maqsad — yaxshilik qilish istagi atrofida birlashtiradi.

Pedagoglar jamoasining hamkorligi natijasida “Bolalar-volontyorlar — maktabgacha yoshdagi bolalarni samarali ijtimoiylashtirish vositasi” loyihasi ishlab chiqildi va pedagogik kengashda taqdim etildi. Ushbu faoliyatga tayyorlash maqsadida “Volontyorlar maktabi” doirasida rejalashtirilgan tizimli ishlar amalga oshirildi.

Amaliy tajriba shuni ko'rsatdiki, volontyorlik faoliyati bolalarda tashabbuskorlik, mas'uliyat, mustaqillik va empatiya kabi muhim shaxsiy sifatlarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bolalar kichik yoshdagilarga yordam berish jarayonida o'zlarini zarur va foydali his eta boshladilar, ijtimoiy faollik namoyon etdilar, nizoli vaziyatlarni mustaqil hal qilish ko'nikmalarini egalladilar.

Kuzatuvlar va refleksiya natijalari shuni ko'rsatdiki, kichik va katta guruhlar o'rtasidagi hamkorlik ikki tomonlama rivojlanishga xizmat qildi: kichiklar tezroq moslashdi, kattalar esa mas'uliyat va yetakchilik tajribasini orttirdi. Volontyorlik faoliyatida qatnashgan bolalarda xulq-atvorni o'z-o'zini boshqarish, tashabbus ko'rsatish va ijtimoiy mas'uliyat sezilarli darajada shakllandi.

D. S. Lixachyov ta'kidlaganidek, bolalarda g'amxo'rlik hissi avvalo o'ziga qaratiladi, keyinchalik esa oilaga, ta'lim muassasasiga, jamiyat va Vatanga bo'lgan mas'uliyatli munosabatga aylanadi. Agar g'amxo'rlik faqat o'z manfaatiga qaratilsa, shaxsda egoistik sifatlari shakllanadi.

Shu bois maktabgacha ta'lim tashkilotida volontyorlik faoliyatini tashkil etish — bu bolalarda nafaqat maktabga moslashuv, balki zamonaviy jamiyatda muvaffaqiyatli hayot kechirish uchun zarur bo'lgan tashabbuskorlik, ijtimoiy faollik va insonparvarlik sifatlarini shakllantirishning samarali pedagogik vositasidir.

Maktabgacha yosh davri shaxsda tashabbuskorlik, mustaqillik va ijtimoiy faollik kabi muhim sifatlari shakllanadigan eng sezgir bosqich hisoblanadi. Aynan shu davrda bola atrof-muhitga faol munosabat bildirish, o'z fikrini ifodalash va ijtimoiy vaziyatlarda faol ishtirok etishga intiladi. Shu nuqtayi nazardan, volontyorlik faoliyati maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarning tashabbuskorlik ko'nikmalarini rivojlantirish uchun samarali pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

“Kichik qadam – katta tashabbus” metodikasi

Tadqiqot doirasida maktabgacha ta’lim tashkiloti sharoitida “Kichik qadam – katta tashabbus” nomli metodika ishlab chiqildi va amaliyotga joriy etildi. Ushbu metodika volontyorlik faoliyati asosida bolalarda tashabbus ko’rsatish, mas’uliyatni his qilish va ijtimoiy foydali harakatlarni ongli ravishda bajarishga yo’naltirilgan.

Metodikaning asosiy maqsadi — tarbiyalanuvchilarda tashabbuskorlik ko’nikmalarini bosqichma-bosqich shakllantirish va mustahkamlashdir.

Metodikaning vazifalari:

- bolalarda tashabbus bilan chiqish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish;
- ijtimoiy foydali faoliyatga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish;
- empatiya, mas’uliyat va g’amxo’rlik kabi insonparvarlik sifatlarini rivojlantirish;
- kattalar va tengdoshlar bilan hamkorlikda faoliyat yuritish ko’nikmalarini mustahkamlash.

Metodikaning bosqichlari

1-bosqich. Motivatsion-bilish bosqichi

Mazkur bosqichda bolalarda volontyorlik va yordam tushunchalari haqida dastlabki tasavvurlar shakllantiriladi. Suhbatlar, ertaklar, multfilmlar va muammoli savollar orqali bolalar “yordam berish”, “g’amxo’rlik”, “mas’uliyat” kabi tushunchalarning mazmunini anglay boshlaydilar. Ushbu bosqichda bolalarning qiziqishi va ichki motivatsiyasini uyg’otish muhim ahamiyatga ega.

2-bosqich. Faoliyatga jalb etish bosqichi

Bu bosqichda bolalar kichik volontyorlik topshiriqlariga jalb qilinadi. Masalan:

- kichik guruh bolalariga kiyinishda yordam berish;
- o’yinchoqlarni birgalikda yig’ishtirish;
- sayr vaqtida tartibni saqlashga ko’maklashish;
- bayram va tadbirlarda kichik yoshdagilarni qo’llab-quvvatlash.

Topshiriqlar bolalarning yosh va individual imkoniyatlariga mos ravishda beriladi. Muhimi, tashabbus bolalarning o’zidan chiqishiga imkon yaratishdir.

3-bosqich. Mustaqil tashabbusni qo’llab-quvvatlash bosqichi

Ushbu bosqichda bolalar o’zlari tashabbus ko’rsatib, yordam berish yoki ijtimoiy foydali faoliyatni taklif qila boshlaydilar. Pedagog bu jarayonda yo’naltiruvchi va qo’llab-quvvatlovchi rolni bajaradi. Bolalarning har bir ijobiy tashabbusi rag’batlantiriladi va e’tirof etiladi.

4-bosqich. Refleksiya va baholash bosqichi

Bosqich yakunida “Refleksiv doira”, suhbat va muhokamalar orqali bolalar o’z faoliyatini baholaydilar. “Men nima qildim?”, “Kimga yordam berdim?”, “Bu menga qanday his berdi?” kabi savollar bolalarda o’z-o’zini tahlil qilish va ijtimoiy tajribani anglash ko’nikmalarini rivojlantiradi.

Metodikani qo’llash natijalari

Metodikani amaliyotga joriy etish jarayonida quyidagi ijobiy o’zgarishlar kuzatildi:

- bolalarda tashabbuskorlik va mustaqil harakat qilishga intilish kuchaydi;
- kichik yoshdagi bolalar bilan muloqotda mas’uliyat va g’amxo’rlik hissi shakllandi;
- bolalar ijtimoiy vaziyatlarda faol pozitsiya egallay boshladilar;
- nizoli holatlarni mustaqil va tinch yo’l bilan hal qilish ko’nikmalari rivojlandi;
- bolalarda ijtimoiy foydali faoliyatdan emotsional qoniqish hissi paydo bo’ldi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatdiki, volontyorlik faoliyatiga asoslangan pedagogik yondashuv maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarida tashabbuskorlik ko’nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega. Volontyorlik orqali bolalarda nafaqat ijtimoiy faollik, balki mustaqillik, mas’uliyat, empatiya va insonparvarlik qadriyatlarini ham rivojlanadi. Ushbu faoliyat bolalarni jamiyatda faol va ongli shaxs sifatida shakllantirishning muhim pedagogik omiliga aylanadi.

Tavsiyalar:

1. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida volontyorlik faoliyatini tizimli va uzluksiz tashkil etish

tavsiya etiladi.

2. Volontyorlik faoliyatini o'yin, mashg'ulot va kundalik rejim jarayonlariga integratsiya qilish maqsadga muvofiq.

3. Pedagoglar tomonidan bolalarning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirishga alohida e'tibor qaratilishi lozim.

4. Ota-onalarni volontyorlik faoliyatiga jalb etish orqali tarbiya jarayonining uzviyligini ta'minlash zarur.

5. Volontyorlik faoliyatining natijalarini refleksiya va kuzatuvlar asosida muntazam tahlil qilib borish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" PF–60-sonli Farmoni.

2. Smirnova Ye.O. Sotsialnoe razvitie detey doshkolnogo vozrasta. — M.: Pedagogika, 2019.

3. Asmolov A.G. Psixologiya lichnosti: Printsipy metasistemnoy organizatsii. — M.: Izd-vo MGU, 2021.

4. Vygotsky, L.S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.

5. UNESCO. (2021). Early Childhood Care and Education Programme. Retrieved from: <https://www.unesco.org/en/early-childhood-education>

6. UNICEF. (2022). UNICEF's Vision for Early Childhood Development. Retrieved from: https://www.unicef.org/media/145336/file/Early_Childhood_Development_-_UNICEF_Vision_for_Every_Child.pdf

7. O'zbekiston Respublikasi "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonuni, 2019 yil 16 dekabr.

8. Jo'raeva T.J. Maktabgacha ta'limda fuqarolik tarbiyasi: nazariy va amaliy asoslar. — Toshkent, 2022.

9. Madraximova M.I. Maktabgacha ta'limda muloqot va ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish. — Toshkent, 2021.

10. Rahimova S.R., Hamidov D.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy qobiliyatlarni rivojlantirish. — Toshkent, 2020.

6–8 YOSHLI QIZLARNING GIMNASTIKA SPORT MUSOBAQALARIGA KOMPLEKS TAYYORLASHDA ULOQTIRISH MASHQLARI ASOSIDAGI AVTOMATLASHTIRILGAN JISMONIY TAYYORGARLIK DARAJASINI BAHOLASH VA TAHLIL QILISH

Djurayeva Mahasti Zokir qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti DSc doktoranti, pedagogika fanlari bo'yicha PhD

Аннотация. Mazkur maqolada gimnastika tayyorgarligi jarayonida 6–8 yoshli qizlarda uloqtirish–ushlash mashqlari asosida jismoniy tayyorgarlik darajasini baholash masalasi ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan tahlil etiladi. Tadqiqotda mazkur yosh davrining psixofiziologik xususiyatlari, koordinatsion harakatlarni rivojlantirish omillari hamda uloqtirish–ushlash mashqlarining motorik ko'nikmalarni shakllantirishdagi o'rni asoslab beriladi. Maqolada sinov mashqlari kompleksi, baholash mezonlari va indikatorlari ishlab chiqilib, tajriba-sinov natijalari asosida o'quvchilarning tezkorlik, chaqqonlik, muvofiqlashtirish, qo'l-harakat aniqligi va reaksiya tezligi kabi ko'rsatkichlaridagi dinamik o'zgarishlar tahlil qilingan. Olingan natijalar uloqtirish–ushlash mashqlaridan gimnastika tayyorgarligida nafaqat harakat malakalarini takomillashtiruvchi vosita, balki jismoniy tayyorgarlikni diagnostika qilish va rivojlanish sur'atlarini monitoring qilish imkonini beruvchi samarali mezon sifatida foydalanish mumkinligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: badiiy gimnastika, boshlang'ich bosqich, somatotip, jismoniy tarbiya.

KIRISH. Tadqiqotchilarning [3] fikriga ko'ra, amaliyotchi murabbiylar dastlabki ikki yil davomida quyidagi mezonlar (ahamiyatlilik tartibida) asosida mashg'ulot guruhlarini tuzadilar: o'qish yili, yoshi, sport yutuqlari va sport malakasi, ya'ni sportchilarning morfotipologik va morfofunksional xususiyatlarini hisobga olmagan holda va shunga mos ravishda ularning jismoniy tayyorgarligining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmagan holda. An'anaga ko'ra, badiiy gimnastika uchun ingichka suyakli, proporsional fizikaga ega va uzun oyoq-qo'llarga ega qizlar tanlanadi [6], ya'ni asosan astenik tana turiga va unga bog'liq turlarga mansub bo'lganlar. Ushbu kontingent, qoida tariqasida, jismoniy rivojlanish va funksional imkoniyatlarning past ko'rsatkichlariga ega, bu esa gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligini amalga oshirish jarayonida, shuningdek, ularning tayyorgarligini monitoring qilish jarayonida maxsus yondashuvlarni asoslashni talab qiladi. Badiiy gimnastika sporti uchun namunaviy dasturning tahlili shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich mashg'ulot bosqichida (mashg'ulotning 1 va 2-yillari) guruhlariga qabul qilish uchun jismoniy tayyorgarlik standartlari yosh, jismoniy rivojlanish darajasi yoki boshlang'ich jismoniy tayyorgarlik darajasi bo'yicha gradatsiyalarni nazarda tutmaydi.

Badiiy gimnastikada individual va differentsial yondashuvni qo'llash faqat ma'lum sport natijalariga erishgandan keyingina boshlanadi, garchi V.P. Guba va boshqalarning fikriga ko'ra [2], ushbu yondashuvlarni amalga oshirish dastlabki mashg'ulot bosqichidan, birinchi navbatda, yangi boshlovchi sportchilarning morfo-funksional xususiyatlarini hisobga olgan holda boshlanishi kerak. Gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligini morfotipologik xususiyatlarni hisobga olmasdan amalga oshirish mushak-skelet tizimining shikastlanishi va buzilishiga, motivatsiyaning pasayishiga va sportchilarning chetlatilishiga olib keladi [1, 4]. Shuning uchun bizning ishimizning maqsadi morfotipologik mezonlarga muvofiq differentsial yondashuvga asoslangan yosh gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligi metodologiyasini ishlab chiqish edi.

USUL

Tadqiqotda 6-8 yoshli 92 qiz ishtirok etdi, ular hozirda badiiy gimnastika bilan shug'ullanmoqda. Qizlarning somatotipini aniqlash uchun biz S.S. Darskaya tomonidan o'zgartirilgan Shtefko-Ostrovskiy usulidan foydalandik. Gimnastikachilarning funksional holatini baholash uchun biz ularning hayotiy qobiliyatini o'lchadik, Stange va Genchi gipoksik testlarini o'tkazdik va ularning

hayotiy indeksini hisobladik. Pedagogik test davomida biz Omsk davlat byudjetli qo'shimcha ta'lim muassasasi «L.V. Lebedevaning bolalar va o'smirlar sport maktabi» da o'quvchilarni sinf darajasi bo'yicha o'tkazish uchun qo'llaniladigan umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlikni baholash va monitoring qilish uchun testlar to'plamidan foydalandik. Shuningdek, biz badiiy gimnastika sporti uchun namunaviy dasturdan testlardan qisman foydalandik [6]. Bundan tashqari, pedagogik test jarayoni koordinatsiya qobiliyatlari testlari bilan to'ldirildi: biz «Labirint» testini o'tkazdik va «Sport fiziologi» apparat-kompyuter kompleksi yordamida test o'tkazdik.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Somatoskopiya natijasida biz dastlabki mashg'ulot bosqichida badiiy gimnastika uchun tanlangan qizlarning aksariyati ingichka suyakli tana turiga ega ekanligini aniqladik - 70,7% (astenoid, torakal va shunga o'xshash somatotiplar). O'rganilgan parametrlarda ishonchli farqlar yo'qligi sababli, shunga o'xshash somatotiplarga ega gimnastikachilar mos keladigan asosiy somatotipga ega umumiy kichik guruhlariga birlashtirildi. Shunday qilib, tadqiqot amalga oshirildi va gimnastikachilar orasida keng tarqalgan somatotiplarning ikki guruhi uchun ma'lumotlarni qayta ishlash amalga oshirildi. Birinchi guruh, astenoid turi, astenoid va astenoid-torakal tipdagi qizlarni o'z ichiga oldi; ikkinchi guruh, torakal tip, torakal, torakal-astenoid va torakal-mushak tipidagi gimnastikachilarni o'z ichiga oldi. Ikkala guruh vakillarini ham ingichka suyakli somatotiplar deb tasniflash mumkin bo'lsa-da, ularning o'ziga xos xususiyatlari mashg'ulot jarayonida hisobga olinishi kerak. Pedagogik test natijalariga asoslanib, biz turli somatotiplarga ega gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligining «kuchli» va «zaif tomonlarini» aniqladik (1-jadval).

1-jadval - Turli somatotiplardagi gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligining «kuchli» va «zaif tomonlari»

Somatotip*	“Kuchli” tomonlar	“Zaif” tomonlar
Astenoid	Koordinatsion qobiliyatlar	Umumiy va maxsus egiluvchanlik, kuch qobiliyatlari
Torakal	Umurtqa pog'onasining egiluvchanligi, vestibulyar barqarorlik	Torakal somatotipga mansub gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligidagi “zaif” tomonlarni aniq ajratib ko'rsatish imkoniyati mavjud emas, chunki boshqa jismoniy qobiliyatlar bo'yicha ushbu turdagi qizlar o'rtacha tayyorgarlik darajasini namoyon etadi. Ushbu holat torakal somatotip vakillarida badiiy gimnastika uchun muhim bo'lgan jismoniy qobiliyatlarning nisbatan uyg'un rivojlanganligini ko'rsatadi.

* **Izoh:** Astenoid somatotip (astenoid va astenoid-torakal turlar), Torakal somatotip (torakal, torakal-astenoid va torakal-mushakli turlar).

Ko'krak qafasi: Orqa miya egiluvchanligi va vestibulyar barqarorlik. Ko'krak qafasi gimnastikachilarining jismoniy tayyorgarligidagi biron bir zaif tomonni aniqlashning iloji yo'q, chunki bu turdagi qizlar boshqa jismoniy qobiliyatlarda o'rtacha darajadagi tayyorgarlikni namoyish etadilar. Bu ko'krak qafasi somatotipli gimnastikachilar orasida badiiy gimnastika uchun zarur bo'lgan jismoniy qobiliyatlarning yanada uyg'un rivojlanishini ko'rsatadi.

Astenoid (astenoidal va astenoid-ko'krak turi), ko'krak (ko'krak, ko'krak-astenoidal va ko'krak-mushak turi)

Tezlik-kuch sinovlarida turli somatotiplar vakillari taxminan bir xil natijalarni namoyish etadilar, nazorat va uzatish standartlari uchun ballar baholash shkalasining pastki qismida (ehtimol, yoshga bog'liq omillar va badiiy gimnastika texnikasining murakkabligi tufayli). Shuning uchun biz ishlab chiqqan metodologiyaga tezlik-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish blokini kiritishga qaror qildik.

Badiiy gimnastikada boshlang'ich mashg'ulot bosqichining asosiy vazifasi aynan «jismoniy fazilatlarining har tomonlama uyg'un rivojlanishi» bo'lganligi sababli [6],

Biz ishlab chiqqan metodologiyaning maqsadi har bir morfotipning zaif tomonlarini yumshatish va jismoniy qobiliyatlarning har tomonlama, uyg'un rivojlanishiga ko'maklashish edi. Bizning metodologiyamiz gimnastikachilar uchun asosiy mashg'ulotlarning birinchi yilida (6-7 yosh) mo'ljallangan, chunki bizning tadqiqotimizga ko'ra, aynan shu bosqichda turli somatotiplar vakillari o'rtasida jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlaridagi eng ishonchli sezilarli farqlar aniqlangan.

Metodologiya ikki qismdan (sinov va rivojlanish) iborat bo'lib, 9 oy davom etadi. Sinov qismi gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligi va jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlarining boshlang'ich darajasini va doimiy monitoringini aniqlashga qaratilgan. Rivojlantiruvchi qism moslashuvchanlik, kuch, tezlik-kuch va muvofiqlashtirish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan uchta vosita blokini o'z ichiga oladi. Metodologiyaning rivojlantiruvchi qismi standart mashg'ulot sessiyasiga joriy etildi va butun sessiya vaqtining 30% ni yoki o'rtacha 27 daqiqani egalladi. Bloklar va ularning komponentlari nisbati turli somatotiplarga mansub gimnastikachilar uchun turlicha bo'lib, tadqiqot davomida aniqlangan turli somatotiplar vakillarining o'ziga xos jismoniy tayyorgarligi xususiyatlari va ushbu komponentlarning sport natijalari uchun ahamiyati bilan aniqlandi.

Muvofiqlashtirish qobiliyatlari (qo'l motorikasi)

■ Muvofiqlashtirish qobiliyatlari (vestibulyar barqarorlik)

Kuch qobiliyatlari Muvofiqlashtirish qobiliyatlari (msh^imaltya)

harakatlar chastotasi)

Umumiy moslashuvchanlik «Maxsus moslashuvchanlik (harakatchanlik kestirib bo'g'implari)

1a-rasm - Turli xil mablag'lar nisbati 1b-rasm - Turli xil mablag'lar nisbati

astenik yo'nalishdagi gimnastikachilar uchun torakal gimnastikachilar uchun yo'nalish somatotip somatotip

Metodikamizning asosiy vositalari turli yo'nalishlarga ega turli xil jismoniy mashqlar, faol o'yinlar va estafeta musobaqalari edi. Biz metodologiyaning rivojlanish qismida umumiy va ixtisoslashtirilgan jismoniy tayyorgarlikning nisbatini 60% umumiy jismoniy tayyorgarlik va 30% maxsus jismoniy tayyorgarlik sifatida aniqladik.

Ekspperimental metodologiyani o'tkazishda biz og'zaki ta'sir usullari va amaliy usullardan (standart-takroriy usul, intervalli mashq, o'zgaruvchan, o'yin, raqobatbardosh) foydalandik.

Jismoniy mashqlar paytida astenik tana tipidagi gimnastikachilar eng ko'p e'tibor talab qiladi. Ushbu gimnastikachilar guruhini mashq qilishning qiyinligi ularning antropometrik va funktsional parametrlarining pasayishi bilan bog'liq bo'lib, ularni mashg'ulotlarni rejalashtirishda hisobga olish kerak. Masalan, biz har bir setda takroriy mashqlar sonini tanlashda nozikroq tana tipidagi qizlarning bu xususiyatini hisobga oldik. Kuch mashqlarini bajarishda biz mahalliy mushak guruhlariga qaratilgan mashqlarga ustuvor ahamiyat berdik va tezlik-kuch mashqlarini bajarishda mashqlar orasidagi dam olish vaqtini oshirdik.

Usulning samaradorligi pedagogik tajriba davomida olingan ma'lumotlar bilan tasdiqlanadi, bu esa jismoniy ko'rsatkichlarning aksariyatining o'sishini aks ettiradi

9 oy davomida eksperimental/nazorat guruhlarida ishlab chiqqan usulimizdan foydalangandan so'ng turli somatotipli qizlarda jismoniy tayyorgarlik (moslashuvchanlik qobiliyatlari bo'yicha - 78/55%, tezlik-kuch qobiliyatlari - 31/4%, kuch qobiliyatlari - 128/43%, muvofiqlashtirish qobiliyatlari - mos ravishda 105/27%).

XULOSA. Badiiy gimnastika mashg'ulotlarining dastlabki bosqichida morfotipologik xususiyatlarni hisobga olgan holda jismoniy tayyorgarlikka differentsial yondashuvni amalga oshirish, ingichka suyakli tana tipidagi gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligi darajasini

oshirishni va unda ishtirok etuvchilar kontingentini saqlab qolishni ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Gallahue, D., & Ozmun, J. (2006). *Understanding Motor Development in Children and Adolescents*. New York: McGraw-Hill.
2. Schmidt, R. A., & Lee, T. (2011). *Motor Control and Learning: A Behavioral Emphasis*. Human Kinetics.
3. Haywood, K., & Getchell, N. (2014). *Life Span Motor Development*. Human Kinetics.
4. Seefeldt, V., & Haubenstricker, J. (1982). Patterns, phases, or stages: An analytical model for the study of developmental movement. *Motor Development*.
5. Meinel, K., & Schnabel, G. (2004). *Bewegungslehre – Sportmotorik*. Berlin: Volk und Wissen.
6. Light, R. (2013). *Game Sense: Pedagogy for Performance and Enjoyment*. Routledge.
7. Kirk, D. (2010). *Physical Education Futures*. Routledge.
8. Bailey, R. (2006). Physical education and sport in schools: Benefits and outcomes. *Journal of School Health*, 76(8), 397–401.
9. Ntoumanis, N. (2001). A self-determination approach to motivation in physical education. *British Journal of Educational Psychology*, 71(2), 225–242.
10. Logan, S. W., Robinson, L. E., Wilson, A. E., & Lucas, W. A. (2012). Development of fundamental motor skills in early childhood. *Exercise and Sport Sciences Reviews*, 40(4), 200–206.
11. Karimov, B., & Tursunov, A. (2021). Gimnastika mashg'ulotlarida koordinatsion sifatlarni rivojlantirish metodikasi. *Jismoniy tarbiya va sport*, 5(2), 63–70.
12. Abdullayeva, M. (2020). Maktab yoshidagi qizlarda jismoniy tayyorgarlikni baholash mezonlari. *Ta'lim va innovatsiya*, 2(4), 84–90.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining jismoniy tarbiya va bolalar sportini rivojlantirishga doir qarorlari (PQ-4611, PQ-4884, PQ-105). — Toshkent.
14. “Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish konsepsiyasi”. — Toshkent: XTV, 2022.
16. Hands, B. (2008). Changes in motor skill and fitness measures among children. *Journal of Science and Medicine in Sport*, 11(2), 155–162.
17. Payne, V. G., & Isaacs, L. D. (2011). *Human Motor Development: A Lifespan Approach*. Routledge.

BOLALAR SENSOMOTORIKASINI RIVOJLANTIRISHDA MONTESSORI METODIKASI

Parmonova Laylo Ilxomovna
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,
Maktabgacha ta'lim kafedrasi v/b dotsenti (PhD)
Orcid iD:0009-0005-6819-3536

Annotatsiya: Mazkur maqolada Montessori metodikasining bolalar sensomotorikasini rivojlantirishdagi o'rni va samaradorligi tahlil qilinadi. Sensomotorika bolaning sezgi organlari va harakatlari uyg'unligini ifodalovchi muhim psixologik-pedagogik tushuncha bo'lib, uning rivoji bolaning kognitiv, ijtimoiy va jismoniy salohiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Maqolada Montessori muhitida olib borilgan tajribalar asosida sensomotor rivojlanishdagi ijobiy o'zgarishlar, o'ziga xos metodik yondashuvlar va ularning pedagogik ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Montessori metodikasi, sensomotorika, bolaning rivojlanishi, sezgi, motorika, amaliy faoliyat, metodik tajriba.

РАЗВИТИЕ СЕНСОМОТОРИКИ ДЕТЕЙ С ПОМОЩЬЮ МЕТОДИКИ МОНТЕССОРИ

Пармонова Лайло Илхомовна
Университет экономики и педагогики
И.о. доцента кафедры дошкольного образования (PhD)

Аннотация: В статье рассматривается роль и эффективность метода Монтессори в развитии сенсомоторики детей. Сенсомоторика — это важное психолого-педагогическое понятие, отражающее координацию чувств и движений ребёнка, что напрямую влияет на его когнитивное, социальное и физическое развитие. На основе анализа практических экспериментов в Монтессори-среде в статье раскрываются положительные изменения в сенсомоторном развитии, особенности методических подходов и их педагогическое значение.

Ключевые слова: метод Монтессори, сенсомоторика, развитие ребёнка, чувства, моторика, практическая деятельность, методический опыт.

DEVELOPMENT OF CHILDREN'S SENSORIMOTOR SKILLS THROUGH THE MONTESSORI METHOD

Parmonova Laylo Ilkhamovna
University of Economics and Pedagogy
Acting Associate Professor, Department of Preschool Education (PhD)

Abstract: This article analyzes the role and effectiveness of the Montessori method in the development of children's sensorimotor skills. Sensorimotor development — the integration of sensory perception and physical movement — is a crucial psychological and pedagogical concept that directly influences a child's cognitive, social, and physical growth. Based on experimental practices conducted in Montessori environments, the article highlights positive changes in sensorimotor development, unique methodological approaches, and their pedagogical significance.

Keywords: Montessori method, sensorimotor skills, child development, sensory perception, motor skills, practical activity, methodological experiment.

Kirish (Introduction). Zamonaviy pedagogik yondashuvlar ichida Montessori metodikasi o'zining o'ziga xos falsafasi va bolani shaxs sifatida erkin rivojlantirishga yo'naltirilgan yondashuvi

bilan ajralib turadi. Bu metodika asoschisi Maria Montessori ta'kidlaganidek, har bir bola tabiatan faol, mustaqil va o'z rivojlanishining subyektidir. Shu bois, Montessori maktablarida ta'lim jarayoni bolaning tabiiy rivojlanish bosqichlariga mos tarzda tashkil qilinadi. Montessori metodikasida alohida o'rin egallagan yo'nalishlardan biri bu — bolalar sensomotorikasini rivojlantirishdir. Sensomotorika — bu bolaning harakat (motorika) va sezgi (sensorika) orqali atrof-muhitni idrok etishi, uni tushunishi va unga moslashish jarayonidir. Ushbu metodikada maxsus materiallar, muhit va erkin faoliyat orqali bolaning qo'l harakatlari, mayda motorika, ko'rish, eshitish, hid bilish, ushlab va boshqa sezgi organlari faoliyati uyg'un holda rivojlantiriladi. So'nggi yillarda olib borilgan tajribaviy tadqiqotlar Montessori metodikasi asosida tarbiyalangan bolalarda sensomotor rivojlanish sur'ati an'anaviy metodlarga nisbatan yuqoriligini ko'rsatmoqda. Ushbu maqolada aynan shu boradagi tajribalar tahlili, ularning natijalari va pedagogik ahamiyati yoritiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

Zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimida erta bolalik davridan boshlab bolalarni uzluksiz ravishda har tomonlama rivojlantirishga doir qator tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu borada bir qancha mualliflik dasturlari ham ishlab chiqilgan bo'lib, ular asosan oilada, maktabgacha ta'lim va boshlang'ich ta'lim jarayonida bolalarni aqliy, jismoniy, hissiy va axloqiy rivojlantirishga, ijtimoiy faoliika yo'naltiruvchi dasturlar hisoblanadi. Bunday dasturlardan biri mashhur italiyalik olim Mariya Montessori tomonidan boalarni har tomonlama rivojlanishga doir ishlab chiqilgan dasturi eng optimal usullar va metodikalarni qamrab olganligi bilan ahamiyatlidir. Ushbu dastur bugungi kunda pedagogikada muvaffaqiyatli metodikalardan biri sifatida dunyoning ko'plab rivojlangan mamlakatlaridagi maktabgacha ta'lim muassasalari, boshlang'ich ta'lim, bolalarni rivojlantirish markazlarida samarali foydalanib kelinmoqda.

Mashhur metodikaning asoschisi XX asrda Italiyada shifokorlik kasbini egallagan birinchi ayol shifokor hisoblanadi. Uning Italiyada ta'lim sohasini rivojlantirishga qo'shgan hissasini inobatga olgan holda nomini abadiylashtirish borasida qator tadbirlar amalga oshirilgan. Jumladan, Italiyaning pul birliklaridan birida uning rasmi aks etgan. U dastlab rivojlanishida nuqson bo'lgan bolalar bilan ishlashda o'zining muallif reabilitatsiya kursini ishlab chiqdi va bu o'qitish metodikasi yuqori baholandi.

1907 yilda birinchi marta bolalar uyi sog'lom maktabgacha yoshdagi bolalar va maktab o'quvchilari uchun o'z eshiklarini ochdi. Aynan shu muassasada bugun biz aytayotgan metodika qo'llanilgan.

Vaqt o'tishi bilan Montessori metodikasi o'z samarasini ko'rsata boshladi. Ushbu natijalarga tayangan holda olim ushbu metodikaga doir ko'plab qo'llanma va kitoblar nashr qildirdi, pedagogika sohasi vakillari va ota-onalar uchun ma'ruzalar qildi. Dastlab bir qancha maktabgacha tarbiya muassasalarida tarbiyachilar ushbu usuldan foydalandilar va keyinchalik tajribasifatida boshlang'ich maktablarda ham foydalanila boshlandi. Ushbu metodoki yuz yildan oshiq vaqt mobaynida u fanzand tarbiyasida ota-onalar va pedagoglar orasida juda ommalashdi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Montessori metodikasining ommalashuvining asosiy sabablaridan biri uning faoliyat prinsipi to'g'ri tanlanganidadir. YA'ni asosiy prinsipi bolaning o'z-o'zini tarbiyalash va mustaqil rivojlanish g'oyasi bilan bog'langan. YA'ni, ota-onalar va pedagoglar bolaning faoliyatini uning qiziqishi, ehtiyojlarini inobatga olgan holda qulay shart-sharoitlari va bilim olish yo'llarini tushuntirib beradilar. Shuning uchun ta'lim tizimining shiori: "Menga buni o'zim qilishga yordam bering!" tarzida belgilangan.

Mashg'ulotlar bir nechta zonalarga bo'lingan holda maxsus tashkil etilgan muhitda o'tkaziladi (ular haqida biroz keyinroq gaplashamiz), unda ishlash uchun ko'rsatmalar qulay tarzda tushuntirib boriladi.

"Guruhda turli yoshdagi maktabgacha yoshdagi tarbiyalanuvchilar mashg'ulot olib boradilar: katta yoshdagi tarbiyalanuvchilar kichik tarbiyalanuvchilarga g'amxo'rlik qilishadi, kichik yoshdagi tarbiyalanuvchilar esa o'z navbatida katta yoshdagi tarbiyalanuvchilardan o'rganishga

harakat qilishadi”.

Tarbiyachilar tarbiyalanuvchilarga hech qaysi topshiriqni bajarishni majburlamasliklari kerak, o‘zi uchun nima qiziqarli ekanligini tarbiyalanuvchi o‘zi hal qiladi va qancha vaqt sarflashini yolg‘iz tarbiyalanuvchining o‘zi tanlaydi.

Bolalar quyidagi qoidalarni bajarishga o‘rgatiladi:

Bola o‘zi qila oladigan ishni tarbiyachi yoki ota-onaning ishtirokisiz qiladi. Tarbiyalanuvchilarni mustaqil bo‘lishga ko‘maklashish, o‘ziga bo‘lgan ishonchni rivojlantiradi.

Tarbiyalanuvchilar mashg‘ulotda ishtirok etayotgan jarayonda shovqin bo‘lmasligi kerak, boshqalarga o‘ynash va o‘qish uchun xalaqit bermasliklari kerak bo‘ladi.

Tarbiyalanuvchilar mashg‘ulot jarayonida foydalangan barcha o‘yinchoqlar, yozuv buyumlari va boshqa buyumlarga nisbatan yaxshi munosabatda bo‘lishlari va foydalanib bo‘lgach joyiga qo‘yishlari kerak.

Qo‘g‘irchoqni yoki biror o‘yinchoqni birinchi bo‘lib olgan tarbiyalanuvchi birinchi bo‘lib foydalanadi. Shu tarzda, bolalar o‘zlarining va boshqalarning chegaralarini tushunishga tarbiyalanadilar.

Qoidalarga o‘z vaqtida rioya qilish va faoliyatni soddalashtirish tarbiyalanuvchilar hayotida barqarorlikni keltirib chiqaradi, maktabgacha yoshdagi bolalarning o‘zlariga bo‘lgan ishonchlarini oshirishga imkon yaratadi hamda sabr-toqat, tengdoshlari va o‘zlaridan kichiklar hamda kattalarga hurmatini tarbiyalaydi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Montessori darslarining o‘ziga xos xususiyati nimada?

Bolalar tarbiya muassasalarida bir nechta zonalarda faoliyat yuritishlari mumkin bo‘ladi. Zonalarni ixtiyoriy tanlaydilar. Bunday tumanlashtirish ustozlarga o‘z ish joylarini tashkillashtirishda va tartiblashda samara beradi va bolalar har xil predmetlar ustida yaxshiroq ishlashlari mumkin bo‘ladi.

Montessori metodikasini amalga oshirish yo‘nalishlari haqida batafsilroq to‘xtalib o‘tamiz.

Kundalik hayot zonasi bolalarga eng oddiy maishiy ko‘nikmalarni egallashga yordam beradi. Masalan, bir yoshdan uch yoshgacha bo‘lgan bolalar polni cho‘tka bilan supurishni, tugmachani ochish va turli o‘lchamdagi tugmachalarni taqqoslash, kiyinish va yechinish, qo‘g‘irchoqlarni kiyintirish kabilarni o‘rganadilar. Uch yoshdan yetti yoshgacha bo‘lgan bolalar kiyimlarni yuvishni, poyabzal tozalashni va kiyimlarni dazmollashni, meva, sabzavotlarni yuvishni va maydalashni, hattoki buyumlarni joylashtirishni o‘rganadilar. Ushbu mashg‘ulotlar bolalarda buyumlarni sezgilar orqali farqlashga, mayda va katta motorikasini rivojlantirishga yordam beradi.

Sensor zona. Mazkur zonada jihozlarning shakli, hajmi, rangi va vazni bilan farq qilishni o‘rgatuvchi mashqlar tashkil etiladi. Shunga o‘xshash materiallar bilan o‘yinlar (har xil diametrdagi ko‘pikli sharlar, butilkalar va bankalarning har xil kattalikdagi to‘plami) tarbiyalanuvchilarda qo‘l va barmoqlarning mayda motorikasini va teri-taktil sezgisini hamda bilish jarayonlari, xotira hamda diqqatni rivojlantiradi.

Matematik zona. Tarbiyalanuvchilarga avvalambor sanash ko‘nikmasini shakllantiriladi. Shu bilan birgalikda raqamlar ham o‘rgatib boriladi, hisoblash, matematik belgilar hamda geometrik shakllar bilan tanishishga yordam beradigan jihozlar yordamida mashqlar o‘tkaziladi. Bolalar uchun geometrik jismlarning modellari tanlangan. Kattaroq bolalar matematikaga doir hisob-kitoblar, kasrlar haqida tushuncha beradigan raqamlar to‘plamlari, yog‘och taxtalar yordamida hisob-kitoblarni amalga oshirishni o‘rganadilar. Bunday vazifalar bolalarda mavhum va mantiqiy fikrlashni yaxshilaydi, qat’iyatlilikni tarbiyalaydi.

Til zonasi. Kichik yoshdagi bolalarga ushbu zonada harflar o‘rgatiladi, so‘z boyligini kengaytirish uchun mo‘ljallangan qo‘llanmalardan foydalaniladi. Masalan, «Bu nima?», «Bu kim?» mavzusidagi rasmlı to‘plam qutilari, shuningdek harflar, bosma va bosh harflar to‘plamlari, katta yoshdagi bolalar uchun “Mening birinchi so‘zlarim” kitoblari shular jumlasidandir. Bunday

qo'llanmalar va vositalar yordami bilan bolalar yozishni va o'qishni o'rganadilar.

Madaniyat zonasi. Bu zonaning o'zi ham to'rtta guruhga bo'linadi. Bular, atrof-muhit zonasi, musiqiy zona, tarix zonasi hamda tasviriy faoliyat zonalaridan iborat. Sizni falakiyot, tabiat sinoatlari va ob-havo hodisalari, dunyo xalqlarining madaniyati va urf-odatlarini bilan tanishtiradi. Bolalar erta yosh turli hayvonlarning haykalchalari kutmoqda, shu bilan birga katta maktabgacha yoshdagi tarbiyalanuvchilar xaritalar, minerallar to'plamlari bilan shug'ullanmoqdalar.

Montessori texnikasining asosiy ustunligi shundaki, bola kattalarning aralashuvisiz mustaqil ravishda, o'z tempida rivojlanadi. Metodikaning yutuqlari bilan bir qatorda kamchiliklar ham bo'lib, foydalanish jarayonida mutaxassislar ushbu kamchiliklarga tez-tez duch kelib turishadi. Jumladan:

- Montessori mashg'ulotlari davomida bolalarga beriladigan imtiyozlarning ko'pchiligi faqat bolalarni hissiy bilishga, motorikasini rivojlantirishga, mantiqiy hamda analitik fikrlashga o'rgatishga qaratiladi. Ammo bolalarni ijodiy fikrlashga o'rgatishga deyarli ta'sir ko'rsatmaydi;
- Muallifning so'zlariga ko'ra, faqat chaqaloqning intellektual rivojlanishiga ta'sir etib bo'lmaydi. Ammo ko'pgina mutaxassislarning fikricha, tug'ilganidan oq bolalarni kommunikativ jarayonlarga o'rgatish orqali intellektual rivojlantirish imkoniyatlari juda katta;
- Psixologlar tortinchoq va uyatchan bolalarni Montessori metodikasiga o'rgatishda ehtiyotkor bo'lishni tavsiya etadilar. Chunki, bunday bolalar o'zlariga berilgan mutsazillikdan to'g'ri foydalana bilmasliklari va yordam so'rashga ham tortinishlari mumkin;
- Shuningdek, Montessori guruhlarida tarbiyalangan bolalar o'zlariga berilgan o'ta erkin muhitga o'rganib qoladilar. Va bunday demokratik muhitga o'rganib qolgan bolalar keyinchalik ommaviy maktablardagi tartibga o'rganishlari qiyin kechadi.

Italiyalik shifokor va olim Mariya Montessorining dastlabki ta'lim metodikasi juda qiziqarli va o'ziga xosdir. Montessori sinflarida tarbiyalangan bolalar mustaqil va o'ziga ishongan, kundalik muammolarni mustaqil hal qila oladigan bola bo'lib tarbiyalanadilar. Ular nafaqat o'zlarining fikrlarini himoya qilishni, balki o'z xatti-harakatlari uchun javobgarlikni ham o'z zimmlariga olishlari mumkin. Agar bolalarda bunday fazilatlarni shakllantirish maqsad qilingan bo'lsa, dastlab tarbiyachilarni maxsus qo'llanmalar asosida tayyorlash maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu yo'nalishda Mariya Montessorining bir qancha kitoblari chop etilgan va bugungi kunda ham keng foydalanib kelinmoqda.

Montessorining fikricha, har bir bolaga tabiatan intellektual va fiziologik imkoniyatlar berilgan. mutaxassislarning vazifasi shunchaki bolaga o'z salohiyatini ochib berishga yordam berish, dunyoni o'zi anglashiga imkoniyat yaratishdan iboratdir. Va u buni faqat tajriba, ya'ni hissiy tajriba, amaliy tajriba, intellektual tajriba orqali amalga oshirishi mumkin.

Montessori materiallari bilan mashg'ulot o'tkazish bolalar hissiy qobiliyati hamda motorikasi uzviyligini rivojlantiradi, harakatlar aniqligini yaxshilaydi va hissiy bilishlarini rivojlantiradi.

Bu oddiy mashqlar suv quyish, dukkakli mahsulotlarni aralashtirish, suvni ko'chirish, idishga almashtirish, supurish, pollarni artish, dazmollash, kir yuvish kabi mashg'ulotlari tarzida tashkil etiladi. Bolalarga bunday mashg'ulotlar juda qiziqarli bo'lib, ular o'zlarini xuddi kattalardek his qilishni va kattalardek harakat qilishni yoqtiradilar.

Montessori metodikasi erkinlik prinsipiga asoslangan bo'lib, ushbu metodika o'qitishning o'yin shakliga va bolaning mustaqil mashqlariga asoslanadi. Mazkur metodika har bir bolaga individual yondoshishga asoslangan. Tarbiyachi yoki ota-onalar shunchaki ularning yordamchisi sifatida faoliyat ko'rsatadilar.

Montessori darslari har bir talaba uchun maxsus yaratilgan muhitda individual ravishda ishlab chiqilgan rejaga muvofiq olib boriladi. O'qitish uchun bolaga o'zini boshqarish va xatolarini tahlil qilish imkoniyatini beradigan turli xil yordam vositalaridan foydalaniladi. Bunday holatda tarbiyachi faqat chaqaloqni boshqaradi.

Bolalar uchun Montessori usulidan ham guruhlarda, ham MTTlarda, ham uyda o'qitishda

foydalanish mumkin. Bu bolaga shaxsiy qobiliyatlari va salohiyatini namoyon etishiga imkon beradi. Montessori bo'yicha mashg'ulotlar davomida bolalarning diqqati, kognitiv ko'nikmalari, mantiq tafakkuri, xotirasi, motorikasi rivojlanadi. Jamoaviy o'yinlarga katta e'tibor qaratiladi, uning davomida bolalar muloqot qobiliyatini va mustaqilligini rivojlantiradi. Tizimning o'ziga xos xususiyati shundaki, mashg'ulotlar turli yoshdagi guruhlarda o'tkaziladi. Shu bilan birga, kichik bolalar kattalarga xalaqit bermaydilar, aksincha, ularga yordam berishadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Montessori metodikasi bolalarning tabiiy rivojlanish qonuniyatlariga asoslangan bo'lib, ularning hissiy, aqliy va jismoniy qobiliyatlarini uyg'un rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, sensomotor rivojlanishga qaratilgan faoliyatlar orqali bola nafaqat o'z tanasini boshqarishni, balki atrof-muhitni sezgi organlari orqali chuqurroq idrok etishni o'rganadi.

Tajribalar tahlili shuni ko'rsatdiki, Montessori muhiti va materiallari bilan shug'ullangan bolalarda:

- mayda motorika ancha erta rivojlanadi;
- diqqat, idrok, koordinatsiya yuqori darajada shakllanadi;
- mustaqillik va o'z faoliyatini boshqarish qobiliyati ortadi.

Shuningdek, sensomotor rivojlanishning kuchayishi bola tayyorlov bosqichidan maktabga o'tish davrida o'quv materiallarini osonroq qabul qilishiga, yozuv va o'qish malakalarini egallashiga katta yordam beradi.

Shu bois, Montessori metodikasini kengroq joriy etish va ayniqsa, erta yoshdagi bolalar bilan sensomotor faoliyatlarga alohida e'tibor qaratish ta'lim tizimida yuqori samaradorlikka erishishda muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Beruniy Abu Rayhon. "Ruhiyat va ta'lim-tarbiya haqida". – Toshkent, 1992. 130 bet.
2. Boboyeva D.G. Tevarak-atrofni o'rganishda maktabgacha katta yoshdagi bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirish. 13.00.02. Ped. fan. nomzodi ... diss. avtoreferati. – T., 2001. – 25 b.
3. Богуславская З.М., Смирнова Е.О. Развивающие игры для детей младшего дошкольного возраста: Кн. для воспитателей детского сада. - М.: Просвещение, 1991. - 206 с.
4. Венгер Л.А. Педагогика способностей. М., «Знание», 1973. - 117 стр.

VOYAGA ETMAGANLAR O'RTASIDA JINOYATCHILIKNI BARTARAF ETISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK USULLAR

Sharipov Baxodirxo 'ja Zarifovich,

Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi, Buxoro viloyat Ichki Ishlar Boshqarma boshlig'ining birinchi o'rinbosari

Annotatsiya. Voyaga etmaganlar o'rtasida jinoyatchilikni bartaraf etish zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan muhim ijtimoiy-pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada voyaga yetmaganlar orasida jinoyatchilikning oldini olishda qo'llanilayotgan innovatsion pedagogik usullar mazmuni va samaradorligi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Xususan, ta'lim jarayonida huquqiy ongni shakllantirishga yo'naltirilgan interaktiv metodlar, muammoli vaziyatlar asosida o'qitish, trening va loyihaviy faoliyat, raqamli ta'lim vositalari hamda tarbiyaviy ta'sirning integratsiyalashgan shakllarining profilaktik imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, maktab muhitida pedagogik profilaktika samaradorligini oshirishda o'qituvchi, psixolog va ota-onalar hamkorligiga asoslangan innovatsion yondashuvlarning ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: voyaga etmaganlar, jinoyatchilikni bartaraf etish, innovatsion pedagogik usullar, huquqiy tarbiya, pedagogik profilaktika, interaktiv ta'lim metodlari, raqamli ta'lim vositalari, tarbiyaviy faoliyat, maktab muhiti.

Kirish. Zamonaviy ijtimoiy taraqqiyot sharoitida jamiyatning barqarorligi va xavfsizligini ta'Ta'lim jarayoni inson kamolotida, bolalikdan boshlab sog'lom dunyoqarash va ijobiy xulq-atvorni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarlik va jinoyatchilikning oldini olish masalasi zamonaviy jamiyat oldida turgan dolzarb ijtimoiy-pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonda ta'limning tarbiyaviy funksiyasi, oilaviy muhit va ijtimoiy ta'sir omillari hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Voyaga yetmaganlar o'rtasida sodir etiladigan huquqbuzarliklar bolalarning shaxsiy xususiyatlaridan ko'ra ko'proq ularning ijtimoiylashuv sharoitlari, tarbiya muhiti va ta'lim jarayonining sifati bilan bevosita bog'liqdir. Yoshlar jinoyatchilikka moyil bo'lib tug'ilmaydi, balki noto'g'ri ijtimoiy ta'sirlar, pedagogik e'tiborsizlik va nazoratsiz muhit natijasida salbiy xulq shakllari vujudga keladi. Shu bois voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini bartaraf etishda jazolashdan ko'ra, profilaktik va tarbiyaviy yondashuvlar ustuvor hisoblanadi.

Oila va jamiyatga asoslangan muqobillar, hatto og'ir va zo'ravonlik xarakteridagi huquqbuzarliklarni sodir etgan voyaga yetmaganlar bilan ishlashda ham, qayta huquqbuzarlik (retsdiv) xavfini pasaytirishda ijobiy natija berishi xalqaro adabiyotlarda qayd etilgan (Underwood and Washington 2016). Voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklarning oldini olish va ularni bartaraf etish uchun bir qator aralashuv modellari ishlab chiqilgan bo'lib, ularning umumiy g'oyasi — muammoni faqat bitta institut doirasida emas, balki oila–maktab–mahalla–jamoatchilik kabi tizimlar kesimida kompleks hal etishdan iborat.

O'zbekistonda ham voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi masalasi normativ-huquqiy jihatdan tartibga solingan bo'lib, profilaktika subyektlari o'rtasidagi hamkorlik, ichki ishlar organlarining maxsus bo'linmalari hamda voyaga yetmaganlarga ijtimoiy-huquqiy yordam ko'rsatish mexanizmlari qonunchilikda belgilangan. Shuningdek, voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiyalar faoliyati ularning tashkil etilishi va vakolatlari doirasida nizom bilan tartibga solinadi.

Aralashuv modellari (xalqaro amaliyot va O'zbekiston sharoitida moslashtirish imkoniyati). Ko'p tizimli terapiya (Multisystemic Therapy) xavf omillarini kamaytirish va himoya omillarini kuchaytirish uchun voyaga yetmagan shaxsni o'rab turgan turli tizimlarga (oila, maktab, tengdoshlar muhiti, jamoatchilik resurslari) yo'naltirilgan yondashuvni qo'llaydi (Vidal va boshq. 2017). Ushbu yondashuv O'zbekiston sharoitida amaldagi maktab–oila–mahalla hamkorligi,

profilaktika inspektori, ta'lim muassasasi psixologi hamda ijtimoiy pedagog hamkorligi bilan uyg'unlashtirilgan holda amaliy jihatdan moslashtirilishi mumkin. Bu yerda maqsad — voyaga yetmaganing xulq-atvorini barqaror ijobiy tomonga o'zgartirish, uning nazoratsiz qolish holatlarining oldini olish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni kuchaytirishdan iborat.

Ko'p tizimli terapiya ayrim holatlarda rag'bat va mustahkamlash tamoyillariga asoslangan xulq-atvor yondashuvlari bilan kuchaytirilishi mumkin (Petry va boshq. 2017). Bunday komponentlarni O'zbekistonda profilaktik ishlar jarayoniga tatbiq etishda "jazolash"dan ko'ra "rag'batlantirish", "ijtimoiy foydali faoliyatga yo'naltirish", "ta'limiy motivatsiya" va "tarbiyaviy patronaj" mexanizmlarini kuchaytirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Funksional oilaviy terapiya (Functional Family Therapy) — disfunktsional oila dinamikasiga qaratilgan, muloqot, muammolarni hal qilish va nizolarni boshqarish ko'nikmalarini yaxshilashni maqsad qiluvchi oilaga asoslangan aralashuvdir (DC Department of Human Services nd; Gan et al. 2019). O'zbekiston kontekstida bu yondashuv amaldagi oilaviy tarbiya mas'uliyati, ota-onalarning farzand tarbiyasidagi majburiyati, shuningdek, zarur hollarda voyaga yetmaganlarga ijtimoiy-huquqiy yordam ko'rsatish bilan bog'liq institutlar faoliyati bilan integratsiya qilinishi mumkin.

Ko'p o'lchovli oila terapiyasi (Multidimensional Family Therapy) individual va oilaviy omillarga qaratilgan bo'lib, kognitiv-xulq-atvor yondashuvlari hamda ekologik tizim yondashuvlarini birlashtiradi (Hogue va boshq. 2006; US DOJ 2012). Uni O'zbekiston sharoitida maktab psixologi, ijtimoiy pedagog, mahalla faollari va profilaktika subyektlari o'rtasidagi "multiagentlik hamkorlik" orqali moslashtirish mumkin.

Tengdoshlar guruhi terapiyasi (Arias-Pujol and Anguera 2017) ijtimoiy ko'nikmalar, hissiy o'zini boshqarish va ijobiy tengdosh ta'sirini kuchaytirishga urg'u beradi. O'zbekistonda bu komponentni maktabdan tashqari ta'lim, to'garaklar, sport-madaniy klublar, volontyorlik va "bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etish" dasturlari orqali profilaktik resurs sifatida qo'llash mumkin.

Institutsional mexanizmlar: O'zbekiston amaliyoti

Matnda keltirilgan "voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha sudlar" (xorijiy amaliyot)ga xos foizli ko'rsatkichlar O'zbekiston sharoitiga to'g'ridan-to'g'ri ko'chirib bo'lmaydi. O'zbekistonda bu yo'nalishda profilaktika institutlari tizimi, jumladan:

voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklar profilaktikasi bo'yicha vakolatli subyektlar va hamkorlik mexanizmlari;

voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiyalar faoliyati;

"Obod va xavfsiz mahalla" tamoyili doirasida profilaktika va ijtimoiy profilaktika tadbirlarini muvofiqlashtirishga oid me'yorlar;

bola huquqlarini ta'minlash instituti va bola huquqlari bo'yicha vakil (Bolalar ombudsmani) ning huquqiy asoslari;

2025-yilda voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasi tizimi takomillashtirilishi munosabati bilan normativ-huquqiy o'zgartirishlar kiritilishi

kabi yo'nalishlar orqali kompleks yondashuv shakllantirilmoqda.

Shu bois, xavf va himoya omillarini chuqur tushunish hamda ularga nishonlangan (targeted) tadbirlar ishlab chiqish O'zbekistonda ham profilaktikaning samaradorligini oshiradi: bunda oila, maktab, mahalla, tengdoshlar muhiti va raqamli axborot maydonining ta'siri birgalikda baholanadi.

2012-yil yanvaridan 2022-yil oktyabrigacha bo'lgan davrda chop etilgan, voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarlik va retsidivizmning kamayishi, shuningdek xavf va himoya omillari muhokama qilingan empirik tadqiqotlar ko'rib chiqildi. Mezonda oilaviy dinamika, yumshatuvchi omillar, oilaga asoslangan va jamoatchilik resurslariga tayangan aralashuvlar hamda ularning voyaga yetmaganlar xulqiga ta'siri alohida e'tiborga olindi.

Bu mezonlarga javob beradigan kuzatuv, eksperimental, sifat va miqdoriy tadqiqotlar tahlilga kiritildi. Kiritish va istisno mezonlari PICO yo'riqnomasi (Aholi, aralashuv, taqqoslash, natijalar)

asosida bayon qilindi.

Chekash mezonlari. (1) Mavzu doirasidan tashqarida bo'lgan, (2) voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklarning oldini olish/ kamaytirish natijalariga bevosita aloqador bo'lmagan, (3) empirik bo'lmagan yoki (4) tahliliy tekshiruvga mos bo'lmagan ishlanmalar chiqarib tashlandi. Xulq-atvor buzilishlari, ichki/tashqi simptomlar yoki giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish kabi masalalar faqat voyaga yetmaganlar huquqbuzarligi bilan bevosita bog'langan holda ko'rib chiqildi.

Tadqiqotlar oilaning yoshlar rivojlanishidagi markaziy rolini e'tirof etadi. Oilaviy zo'ravonlik, bolalikdagi salbiy tajribalar, qat'iy va nomuvofiq intizom, oilaviy nizo deviant xatti-harakatlar bilan bog'liq xavf omillari sifatida talqin qilinadi. Ota-ona va bola o'rtasidagi munosabatlar sifati, muloqot va qo'llab-quvvatlash himoya omillari sifatida ko'rsatiladi.

O'zbekiston sharoitida bu omillarni baholash va yumshatish profilaktika tizimining vazifalariga bevosita uyg'un: qonunchilikda profilaktika subyektlari hamkorligi, voyaga yetmaganlarga ijtimoiy-huquqiy yordam ko'rsatish va nazoratsizlikning oldini olish mexanizmlari nazarda tutilgan. Komissiyalar faoliyati esa hududiy darajada profilaktik muvofiqlashtirishga xizmat qiladi.

Bolalikdagi e'tiborsizlik va yomon muomala huquqbuzarlik xavfini kuchaytirishi ko'rsatiladi. Bunda travma, psixologik iztirob, o'zini boshqarishdagi qiyinchiliklar va ta'limdagi uzilishlar keyingi deviant xulqqa olib keluvchi mexanizmlar sifatida izohlanadi. Shu bois, travmadan xabardor yondashuvlar, bolani himoya qilish, oilani rehabilitatsiya qilish va erta aniqlash choralari muhim hisoblanadi.

O'zbekistonda bola huquqlarini institutsional himoya qilish doirasida bola huquqlari bo'yicha vakil (Bolalar ombudsmani) instituti huquqiy jihatdan mustahkamlangan. Bu institutning mavjudligi bolalar manfaatlarini himoya qilish, muammoli vaziyatlar yuzasidan murojaatlarni ko'rib chiqish va tizimli muammolarni aniqlashga xizmat qiladi.

Maktabdan qoniqish, yuqori o'quv yutuqlari, ota-onalarning yaqinligi va izchil tarbiyaviy munosabatlar himoya omillari sifatida talqin qilinadi. Shu bilan birga, maktab bilan bog'liqlikning himoya ta'siri ayrim toifalar (masalan, bolalik travmasi mavjud bo'lgan guruhlar)da vaqt o'tishi bilan sustlashishi mumkinligi qayd etiladi. Qamoqqa olinadigan holatlarda ham oila bilan aloqa (qo'llab-quvvatlovchi munosabatlar) ta'limni davom ettirish va ijtimoiy moslashuv ehtimolini oshirishi mumkin.

Respublikamizda bu xulosalar maktabdagi psixologik xizmatlar, ijtimoiy pedagog, sinf rahbari va ota-onalar hamkorligini kuchaytirish, shuningdek, mahalla darajasida ijtimoiy profilaktika tadbirlarini manzilli tashkil etish zaruratini ko'rsatadi. "Obod va xavfsiz mahalla" tamoyili doirasidagi me'yorlar ham ijtimoiy profilaktika obyektlari bo'yicha xulosalar va hamkorlik jarayonlarini tartibga solishga qaratilgan.

Oilaviy va jamoaga asoslangan tadbirlar (terapiya, rehabilitatsiya, multidisiplinar xizmatlar) huquqbuzarliklarni kamaytirishda istiqbolli natijalar berishi qayd etiladi. Ko'p tizimli terapiya, ko'p o'lchovli oilaviy terapiya, funktsional oilaviy terapiya kabi yondashuvlar oila ichidagi munosabatlarni sog'lomlashtirish, nazorat va qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish, maktabga qaytish va ijtimoiy moslashuvga ko'maklashishni maqsad qiladi.

Respublikamizda bunday aralashuvlarni bevosita nomi bilan "terapiya" sifatida qo'llashdan ko'ra, ularning mazmuniy komponentlarini amaldagi profilaktika tizimi bilan integratsiya qilish (pedagogik patronaj, psixologik maslahat, oilaviy mediatsiya elementlari, bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etish, o'quv motivatsiyasini tiklash) realroq va institutsional jihatdan muvofiq yondashuv bo'lishi mumkin. Bu esa 2010-yilgi profilaktika to'g'risidagi qonunda nazarda tutilgan profilaktika subyektlari hamkorligi va ijtimoiy-huquqiy yordam mexanizmlariga mos keladi.

Shu o'rinda, O'zbekistonda 2025-yilda voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasi tizimini takomillashtirish munosabati bilan normativ o'zgartirishlar kiritilgani ham bu yo'nalishning institutsional rivojlanayotganini ko'rsatadi.

Ushbu tizimli tahlilda voyaga yetmaganlar o'rtasidagi huquqbuzarliklar bo'yicha

adabiyotlardan tanlangan maqolalar to'rtta mavzu bo'yicha sintez qilindi: oilaviy mojaro va disfunktsiya; e'tiborsizlik va yomon muomala; individual va oilaviy yumshatuvchi omillar; oila va jamiyatga asoslangan aralashuvlar. Xavf omillarining sezilarli qismi oilaviy dinamika, travma va tarbiyadagi uzilishlar bilan bog'liqligi qayd etiladi; himoya omillari esa ijobiy ota-ona–bola munosabatlari, ta'limdagi barqarorlik va konstruktiv ijtimoiy aloqalar bilan izohlanadi.

Nazariy asos sifatida ijtimoiy nazorat nazariyasi va ijtimoiy ta'lim nazariyasi doirasida oilaviy rishtalar, maktabga bog'liqlik va ijobiy ijtimoiy me'yorlar shaxsning huquqbuzarlikka moyilligini kamaytirishi mumkinligi ta'kidlanadi. Shu bilan birga, oilaviy disfunktsiya “yagona sabab” sifatida talqin qilinmasligi, balki kambag'allik, ijtimoiy noqulaylik, hayot imkoniyatlari cheklanganligi kabi omillar bilan kompleks bog'liqlikda ko'rilishi lozimligi qayd etiladi.

O'zbekiston kontekstida mazkur munozara profilaktikaning “faqat jazolash” emas, balki “erta aniqlash–manzilli yordam–tarbiyaviy reabilitatsiya–ijtimoiy moslashuv” zanjiri asosida kuchaytirilishi zarurligini ko'rsatadi. Bu yondashuv profilaktika to'g'risidagi qonunda belgilangan institutlararo hamkorlik mantiqi va komissiyalar faoliyatining muvofiqlashtiruvchi roli bilan uyg'unlashadi.

Ushbutizimlitahlildako'ribchiqilganadabiyotlarvoyagayetmaganlar o'rtasidahuquqbuzarlikka olib keluvchi hamda uni kamaytiruvchi omillar tarmog'ining murakkabligini yoritadi. Xavf omillarining muhim qismi oiladagi nizolar, disfunktsiya, e'tiborsizlik va yomon muomala bilan bog'liq bo'lib, himoya omillari sifatida ijobiy oilaviy munosabatlar, ta'limiy barqarorlik va ijobiy ijtimoiy aloqalar ajratib ko'rsatiladi. Oilaga va jamiyatga asoslangan aralashuvlar, xususan, oila bilan ishlashni kuchaytiruvchi yondashuvlar, retsidiv xavfini kamaytirishda istiqbolli yo'nalish sifatida talqin qilinadi.

Voyaga yetmaganlar o'rtasida jinoyatchilikni bartaraf etish muammosi murakkab va ko'p omilli ijtimoiy-pedagogik hodisa bo'lib, uni faqat huquqiy choralar orqali hal etish yetarli emas. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, voyaga yetmaganlarning huquqbuzarlikka moyilligi ko'pincha oilaviy disfunktsiya, e'tiborsizlik, salbiy ijtimoiy muhit, ta'limdagi uzilishlar hamda psixologik travmalar bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bilan birga, ijobiy oilaviy munosabatlar, barqaror ta'lim muhiti, maktabga bog'liqlik va jamoatchilik tomonidan qo'llab-quvvatlash voyaga yetmaganlar uchun muhim himoya omillari sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar oila va jamiyatga asoslangan aralashuvlar, xususan, pedagogik patronaj, psixologik qo'llab-quvvatlash, tarbiyaviy reabilitatsiya va ijtimoiy moslashuvga yo'naltirilgan yondashuvlar voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarlik va takroriy jinoyatlarning kamayishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Bu yondashuvlar jazolashga emas, balki erta aniqlash, individual ishlash va tarbiyaviy yordam ko'rsatishga asoslanadi.

O'zbekiston sharoitida voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklarning oldini olish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar — profilaktika subyektlari hamkorligi, voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiyalar faoliyati, mahalla institutining tarbiyaviy funksiyalarini kuchaytirish hamda bola huquqlarini himoya qilish mexanizmlarining rivojlanishi — mazkur muammoni tizimli hal etishga xizmat qilmoqda. Shu bois, innovatsion pedagogik usullarni milliy ijtimoiy-huquqiy tizim bilan uyg'unlashtirish voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini bartaraf etishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tavsiyalar:

1. Profilaktik ta'limni kuchaytirish. Ta'lim muassasalarida huquqiy va axloqiy tarbiyaga yo'naltirilgan innovatsion pedagogik usullarni (interaktiv mashg'ulotlar, muammoli vaziyatlar tahlili, trening va loyihaviy faoliyat) tizimli ravishda joriy etish tavsiya etiladi.

2. Oila bilan ishlash mexanizmlarini takomillashtirish. Xavf guruhidagi voyaga yetmaganlar bilan ishlashda ota-onalar uchun pedagogik maslahatlar, oilaviy muloqotni yaxshilashga qaratilgan treninglar va tarbiyaviy patronaj tizimini kuchaytirish zarur.

3. Maktab–oila–mahalla hamkorligini mustahkamlash. Profilaktik faoliyatda ta'lim

muassasalari, mahalla institutlari, psixolog va ijtimoiy pedagoglar hamkorligini yagona muvofiqlashtirilgan tizim asosida tashkil etish samaradorlikni oshiradi.

4. Psixologik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni kengaytirish. Voyaga yetmaganlarning xulq-atvoridagi muammolarni erta aniqlash va bartaraf etish uchun maktab psixologik xizmatlari va ijtimoiy-pedagogik yordam imkoniyatlarini kengaytirish maqsadga muvofiq.

5. Bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etish. Yoshlarni sport, madaniyat, ijodiy va volontyorlik faoliyatiga jalb etish orqali ularning ijtimoiy faolligi va mas'uliyatini oshirish, salbiy muhit ta'sirini kamaytirish tavsiya etiladi.

6. Raqamli huquqiy savodxonlikni rivojlantirish. Voyaga yetmaganlar uchun raqamli makonda xavfsiz xulq-atvor, huquqiy mas'uliyat va axborot madaniyatini shakllantirishga qaratilgan ta'limiy dasturlarni joriy etish muhimdir.

7. Ilmiy-tadqiqot va monitoringni yo'lga qo'yish. Voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklarning sabab va omillarini o'rganishga qaratilgan milliy empirik tadqiqotlar o'tkazish, profilaktik tadbirlar samaradorligini muntazam monitoring qilish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 13 yanvardagi "Jinoyatchilikning oldini olish va jamoat xavfsizligini ta'minlashni sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4954-son Qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 5 noyabrdagi PQ-5280-son Qarori – "Yoshlar bilan tizimli ishlash va ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida".

3. Mahalla kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2023.

4. Xo'jaev, X. (2022). Yoshlar o'rtasida jinoyatchilikni oldini olishda ta'lim muassasalari va jamoatchilikning hamkorligi. – Toshkent: "Ijtimoiy fikr" nashriyoti.

5. Go'lumov, Sh. (2020). Ijtimoiy xatarli hodisalarning profilaktikasida ma'naviy tarbiyaning o'rni. – Toshkent: Ma'naviyat.

6. O'zbekiston Respublikasi IIV huzuridagi Ijtimoiy xavfsizlikni tahlil qilish markazi. (2021). Profilaktika ishlarini tashkil etish bo'yicha metodik qo'llanma. – Toshkent.

7. Little, P. M. D. (2011). Supporting student outcomes through expanded learning opportunities. Harvard Family Research Project.

8. Naumova, A.V. (2019). Sotsial'naya profilaktika pravonarusheniy: kontsepsiya i praktika. – Moskva: Yustitsinform.

9. Kuznetsova, N. F., & Ilyin, I. A. (2017). Sotsial'naya preduprezhdayushchaya deyatel'nost' kak faktor protivodeystviya kriminalizatsii molodezhi. – Moskva: Norma.

10. Valeev, R.M. (2020). Sovremennye problemy profilaktiki pravonarusheniy v obrazovatel'noy srede. – Kazan: Kazanskiy federal'niy universitet.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

OLIY TA'LIMDA O'QITUVCHI-TALABA MUNOSABATLARIDA EMOTSIONAL INTELEKTNING PSIXOLOGIK ROLI

Boyquvatova Dilsuz Salim qizi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy fanlar kafedrası psixologiya fani o'qituvchisi
ORCID:<https://orcid.org/0009-0008-7142-1001>

Annotatsiya. Ushbu maqola oliy ta'lim muhitida o'qituvchi-talaba munosabatlarida emotsional intellektning (EI) psixologik rolini kengaytirilgan IMRAD formatida tahlil qiladi. EI o'z va boshqalarning his-tuyg'ularini anglash, boshqarish, empatiya va ijtimoiy ko'nikmalar orqali samarali muloqotni ta'minlaydi, bu esa ta'lim jarayonining sifatini sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqot natijalari EI ning stressni boshqarish, motivatsiyani kuchaytirish va psixologik barqarorlikni ta'minlashdagi muhim rolini ko'rsatadi, shuningdek, O'zbekiston oliy ta'limidagi madaniy kontekstda amaliy tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: emotsional intellekt, o'qituvchi-talaba munosabatlari, oliy ta'lim, psixologik rol, empatiya, motivatsiya.

THE PSYCHOLOGICAL ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN TEACHER-STUDENT RELATIONSHIPS IN HIGHER EDUCATION

Dilsuz Salim qizi Boyquvatova,
Shahrisabz State Pedagogical Institute
Department of Social Sciences, Lecturer in Psychology

Abstract. This article analyzes the psychological role of emotional intelligence (EI) in teacher-student relationships within higher education using an expanded IMRAD format. EI facilitates effective communication through self-awareness, emotion regulation, empathy, and social skills, significantly enhancing educational outcomes. Research findings highlight EI's importance in stress management, motivation enhancement, and psychological resilience, offering practical recommendations tailored to the Uzbek higher education context.

Keywords: emotional intelligence, teacher-student relationships, higher education, psychological role, empathy, motivation.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ РОЛЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОТНОШЕНИЯХ ПРЕПОДАВАТЕЛЬ–СТУДЕНТ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Бойкуватова Дилсуз Салим кизи,
Шахрисабзский государственный педагогический институт
Кафедра социальных наук, преподаватель дисциплины психология

Аннотация. Данная статья анализирует психологическую роль эмоционального интеллекта (ЭИ) в отношениях преподаватель-студент в высшем образовании в расширенном формате IMRAD. ЭИ обеспечивает эффективное общение через самосознание, управление эмоциями, эмпатию и социальные навыки, существенно повышая качество образовательного процесса. Результаты исследования подчеркивают значение ЭИ в управлении стрессом, повышении мотивации и психологической устойчивости, предлагая практические рекомендации для контекста высшего образования Узбекистана.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, отношения преподаватель-студент, высшее образование, психологическая роль, эмпатия, мотивация.

Kirish. Oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchi–talaba munosabatlari ta'lim sifatini belgilovchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi. An'anaviy tadqiqotlar ko'pincha didaktik yondashuv, o'quv metodikasi va baholash tizimiga e'tibor qaratadi, ammo his-tuyg'iy va psixologik jihatlar yetarlicha o'rganilmagan. Shu bois, ta'lim jarayonida talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi hissiy muloqotning, empatiya va hissiy boshqaruvning ta'lim natijalariga ta'siri tobora dolzarb masalaga aylanmoqda.

Emotsional intellekt (EI) D. Goleman va J. Mayer tomonidan ishlab chiqilgan modelga ko'ra, insonning o'z emotsiyalarini aniqlash va boshqarish, boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish (empatiya) va samarali ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish qobiliyatidir. EI o'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqotni psixologik jihatdan mustahkamlash, stressli vaziyatlarni yumshatish va akademik muvaffaqiyatni oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, EIning rivojlanganligi talabalar akademik natijalarini 20–30% gacha yaxshilaydi, shu bilan birga u stress va burnout xavfini kamaytiradi hamda ta'lim jarayonidagi psixologik barqarorlikni oshiradi.

Zamonaviy oliy ta'limda, ayniqsa pandemiya va raqamli ta'lim sharoitida, EIning roli yanada oshadi. Masofaviy o'qitish va onlayn kurslar talabalar orasida izolyatsiya hissini kuchaytiradi, motivatsiyani pasaytiradi va muloqotning sifatini kamaytiradi. Shu nuqtai nazardan, EI talabalar va o'qituvchilar o'rtasida ijobiy psixologik “ko'prik” vazifasini bajaradi: u munosabatlarni yaxshilaydi, konfliktlarni oldini oladi, hissiy farovonlikni oshiradi va shaxsiy rivojlanishni rag'batlantiradi.

Ushbu maqolaning maqsadi — O'zbekiston oliy ta'limidagi empirik dalillar asosida EIning psixologik rolini aniqlash, uning ta'lim jarayoniga qo'shgan hissasini tahlil qilish va amaliy modellar ishlab chiqish. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, raqamli ta'lim va pandemiya sharoitida EI talabalar orasida motivatsiya pasayishi, izolyatsiya va stress bilan bog'liq muammolarni yumshatishda samarali vosita hisoblanadi.

Shuningdek, maqola O'zbekiston kontekstida madaniy ierarxiya, an'anaviy o'qituvchi hurmati va hissiy muloqotdagi psixologik to'sqinliklarning EIga ta'sirini ham tahlil qiladi. Shu orqali EIning rivojlantirish bo'yicha maxsus treninglar, interaktiv mashg'ulotlar va o'quv dasturlarini joriy etishning amaliy ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalari uchun psixologik jihatdan barqaror va samarali ta'lim muhitini yaratish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishga imkon beradi.

Materiallar va usullar. Ushbu tadqiqot 2024–2025-o'quv yilida O'zbekistonning 5 ta oliy ta'lim muassasasida o'tkazildi, jumladan Toshkent davlat universiteti va bir nechta pedagogika institutlari. Tadqiqotning asosiy maqsadi oliy ta'lim kontekstida emotsional intellekt (EI) ning o'qituvchi–talaba munosabatlariga, talabalarning motivatsiyasiga va akademik natijalariga ta'sirini aniqlash edi.

Namuna: Tadqiqotga jami 275 ishtirokchi jalb qilindi: 200 nafar talaba (18–24 yosh) va 75 nafar o'qituvchi (25–55 yosh). Talabalar va o'qituvchilarni tanlashda tasodifiy va qulay tanlash metodlari qo'llanildi. Namuna demografik jihatdan diversifikatsiyalangan bo'lib, jins, yosh va akademik daraja bo'yicha tarqatildi. Eksperimental dizayn doirasida ishtirokchilar eksperimental guruh (EI treningini olganlar, n=100) va nazorat guruhi (treningsiz, n=100) ga bo'lindi.

Materiallar:

- EI baholash: Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT) va Bar-On EQ-i testining lokalizatsiyalangan versiyalari ishlatildi. Bu instrumentlar EIning aniqlashda global tan olingan, ishonchliligi yuqori vositalardir.

- So'rovnomalar: Likert shkalasi bo'yicha (1–5 ball) 40 ta savoldan iborat bo'lib, talabalarning motivatsiyasi, stress darajasi va o'qituvchi–talaba munosabatlariga bo'lgan qarashlarini baholashga xizmat qildi.

- Intervyular: 50 nafar ishtirokchi bilan 30 daqiqalik semi-strukturalangan suhbatlar o'tkazildi.

Intervyular maqsadi – EI rivojlanishi va ta’lim jarayonidagi amaliy qo’llanilishi haqidagi sifatli ma’lumotlarni olish edi.

Usullar:

- Miqdoriy tahlil: SPSS 26.0 dasturi yordamida deskriptiv statistika, Pearson korrelyatsiyasi ($p < 0.05$), shuningdek, regressiya tahlili orqali EIni turli demografik va akademik o’zgaruvchilar bilan bog’liqligi aniqlandi.

- Sifatli tahlil: NVivo dasturi yordamida intervyular kontent-tahlili va tematik kodlash amalga oshirildi. Bu EI jarayoni va o’quv jarayoniga ta’sir ko’rsatadigan asosiy omillarni aniqlash imkonini berdi.

Eksperimental dizayn: Tadqiqot eksperimental metodologiya asosida o’tkazildi. Eksperimental guruh EI treningiga jalb qilindi, nazorat guruhi esa an’anaviy ta’lim jarayonida qoldirildi. Bu yondashuv treningning samardorligini baholashga imkon berdi.

Etik me’yorlar: Tadqiqotda barcha ishtirokchilar roziligi olindi, ma’lumotlar maxfiyligi ta’minlandi va anonimlik saqlandi. Tadqiqot etika qo’mitasi tavsiyalariga muvofiq o’tkazildi.

Cheklovlar: Tadqiqot faqat shahar muassasalarini qamrab oldi, shuning uchun natijalarni qishloq hududidagi oliy ta’lim muassasalari uchun umumlashtirish cheklangan. Shuningdek, tadqiqot longitudinal kuzatuvlarni o’z ichiga olmaydi, shuning uchun EIni uzoq muddatli rivojlanish ta’siri cheklangan holda baholandi.

Natija: Ushbu materiallar va metodologiya oliy ta’lim kontekstida EI ning psixologik va akademik rolini ilmiy asosda baholash imkonini berdi, treninglar va intervyular orqali talabalarining va o’qituvchilarning hissiy kompetensiyalari aniqlab olindi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatdiki, yuqori EI ga ega o’qituvchilar talabalar bilan munosabatlarda sezilarli darajada ijobiy natijalar ko’rsatadi.

- Eksperimental guruhdagi o’qituvchilarning empatiya ko’rsatkichlari o’rtacha 28% yuqori baholangan ($M=4.2$, $SD=0.7$), bu esa talabalarining o’quv qiziqishini 22% ga oshirgan. Ushbu bog’liqlik statistik jihatdan ham muhim ($r=0.65$, $p < 0.01$), ya’ni o’qituvchining EI darajasi va talabalar motivatsiyasi o’rtasida kuchli musbat korrelyatsiya mavjud.

- Past EI ga ega talabalarda esa konfliktlar 35% ko’p kuzatilgan, stress darajasi esa 40% yuqori bo’lgan. Bu natijalar shuni ko’rsatdiki, past EI nafaqat o’qituvchi–talaba muloqotini qiyinlashtiradi, balki talabalarining psixologik barqarorligiga ham salbiy ta’sir qiladi.

Natijalar shuni ko’rsatdiki: o’qituvchilarning yuqori EI darajasi talabalarining o’quv qiziqishini oshiradi, konfliktlarni kamaytiradi va stress darajasini pasaytiradi. Shu bilan birga, past EI talabalarda salbiy natijalarga olib keladi, bu esa ta’lim jarayonida psixologik muammolarni keltirib chiqaradi.

Ushbu natijalar eksperimental guruh va nazorat guruhi taqqoslanishi bilan ham tasdiqlandi: EI treningi olgan o’qituvchilar bilan ishlash talabalarda motivatsiya va akademik faollikni sezilarli darajada oshirdi. Bu esa EI ning oliy ta’lim kontekstida psixologik “ko’prik” vazifasini bajarishini isbotlaydi.

EI komponenti	O'qituvchilar (M±SD, n=75)	Talabalar (M±SD, n=200)	Korrelyatsiya munosabatlarga (r)	Ta'sir %
O'zini anglash	4.1±0.6	3.4±0.8	0.72 samxorfil [5]	+25%
Emotsiyalarni boshqarish	3.9±0.7	3.2±0.9	0.58 worldlyjournals [1]	+19%
Empatiya	4.3±0.5	3.1±1.0	0.68 yangi.cspu [2]	-27% konflikt
Ijtimoiy ko'nikmalar	4.0±0.6	3.5±0.7	0.61 journals.nuu [3]	+23% motivatsiya

Treneringdan keyin EI ko'rsatkichi 15% oshdi ($t=4.2$, $p<0.001$), munosabatlar sifati 20% yaxshilandi [4].

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, emotsional intellekt (EI) oliy ta'lim muassasalarida psixologik "ko'prik" vazifasini bajaradi. U o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi muloqot sifatini sezilarli darajada oshiradi: o'qituvchilarning empatiyasi kuchayadi, ular talabalar hissiyotlarini yaxshiroq tushunadi va ularga munosabatda adolatli va mehribon bo'lishga intiladi. Natijada talabalar o'z-o'ziga bo'lgan ishonchni oshiradi, dars jarayonida faolroq qatnashadi va akademik motivatsiyasi kuchayadi.

O'zbekiston kontekstida, madaniy ierarxiya va an'anaviy o'qituvchi hurmati EIning rivojlanishiga ba'zi cheklovlar qo'yishi mumkin. Ko'p hollarda talabalar o'z hissiyotlarini va fikrlarini o'qituvchi oldida erkin ifoda eta olmaydi, bu esa EIning to'liq namoyon bo'lishiga to'sqinlik qiladi. Shunga qaramay, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, maxsus treninglar va interaktiv mashg'ulotlar orqali bu to'sqinliklar yengiladi. Masalan, rolli o'yinlar, guruh muhokamalar va hissiy o'zini anglash mashqlari talabalar va o'qituvchilar o'rtasida ijobiy o'zaro ta'sirni rivojlantirishga yordam beradi.

Xalqaro solishtirma tahlil shuni ko'rsatadiki, AQSh va Yevropa mamlakatlaridagi tadqiqotlarda EI akademik natijalarni o'rtacha 0,30 effekt o'lchamida yaxshilaydi. O'zbekiston kontekstida esa bu ko'rsatkich biroz pastroq — 0,25, bu mahalliy ta'lim tizimidagi ierarxik tuzilma va o'quv jarayonidagi an'anaviy yondashuv bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, bu natija ham ahamiyatlidir va EIni rivojlantirish orqali akademik natijalarni oshirish imkoniyatini ko'rsatadi.

Tadqiqotning ba'zi cheklovlari mavjud: birinchidan, longitudinal kuzatuvlar o'tkazilmagan, shuning uchun EIning uzoq muddatli ta'siri to'liq baholanmagan. Ikkinchidan, qishloq hududidagi oliy ta'lim muassasalari tadqiqotga kiritilmagan, bu esa natijalarni mamlakat bo'yicha umumlashtirishni cheklaydi. Shu sababli kelajakda tadqiqotlar geografik va demografik jihatdan kengaytirilishi lozim.

Amaliy qiymat jihatidan, tadqiqot shuni ko'rsatadiki, EIni kurs dasturlariga muntazam kiritish (haftada 2 soatdan) talabalar va o'qituvchilarning psixologik farovonligini oshirishga yordam beradi. Shuningdek, o'qituvchilar uchun maxsus sertifikatlar va professional rivojlanish kurslarini joriy etish EIni tizimli rivojlantirish imkonini beradi. Bu yondashuv ayniqsa pandemiya va undan keyingi davrda talabalar va o'qituvchilarning psixologik tiklanishini qo'llab-quvvatlaydi, stressni kamaytiradi va o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun tavsiyalar: Elni rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni uzoq muddatli kuzatuvlar bilan baholash, qishloq hududidagi oliy ta'lim muassasalarini ham tadqiqotga kiritish va Elning akademik, ijtimoiy va psixologik ko'rsatkichlarga ta'sirini o'rganish. Shu bilan birga, pedagoglar va talabalar orasida madaniy ierarxiya va an'anaviy yondashuvlarni hisobga olgan trening metodlarini ishlab chiqish zarur.

Xulosalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, emotsional intellekt (EI) o'qituvchilarga munosabatlarining psixologik asosini mustahkamlaydi va ta'lim jarayonining sifatini sezilarli darajada oshiradi. EI o'qituvchilarning empatiya, hissiy boshqaruv va motivatsion qobiliyatlarini rivojlantiradi, talabalar esa o'z-o'zini anglash, stressni boshqarish va akademik faoliyatga bo'lgan ishtiyoqini kuchaytiradi. Shu bilan birga, EI oliy ta'lim muassasalarida ijtimoiy muhitni ijobiylashtirish, muloqot samaradorligini oshirish va talabalarning o'zaro hamkorligini rag'batlantirishda ham muhim omil ekanligi aniqlangan.

Kelajakdagi tadqiqotlarda Elni sun'iy intellekt (AI) bilan integratsiyalash, ya'ni o'quv jarayonida AI asosida individualizatsiyalangan EI rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va baholash istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Bu yondashuv talabalarning motivatsiyasi, akademik natijalari va psixologik barqarorligini yanada oshirish imkonini beradi.

Tavsiyalar. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi amaliy chora-tadbirlar tavsiya etiladi:

Birinchidan, universitetlarda EI laboratoriyalari tashkil etish. Bu laboratoriyalar o'qituvchilar va talabalar uchun interaktiv treninglar, rolli o'yinlar, hissiy o'zini anglash mashqlari va mentorlik dasturlarini amalga oshirish imkonini beradi.

Ikkinchidan, o'qituvchilar uchun majburiy EI moduli kiritish. O'qituvchilarni professional rivojlantirish dasturlarida EI bo'yicha maxsus kurslar va sertifikatlashtirish tizimini joriy etish, o'qituvchilarning empatiya va muloqot qobiliyatlarini mustahkamlashga yordam beradi.

Uchinchidan, talabalar uchun onlayn EI platformalari yaratish. Bu platformalar individual o'quv va trening imkoniyatlarini taqdim etadi, talabalar o'z hissiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, stress va akademik yukni boshqarishni o'rganadi.

Ushbu tavsiyalar amalga oshirilsa, oliy ta'lim muassasalarida EI tizimli rivojlanadi, psixologik farovonlik oshadi, va ta'lim jarayoni yanada samarali bo'ladi. Shuningdek, pandemiya va undan keyingi davrda talabalar va o'qituvchilarning psixologik tiklanishiga ham katta hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nurboboyeva D.N. Ta'limda emotsional intellektning o'rni va o'qituvchilarda emotsional savodxonlikni rivojlantirish // Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali. – 2025. – T. 4, № 02. – B. 131–133.

2. Turakulov B.N. Talabalar emotsional intellektining individual-tipik xususiyatlari: [matn]: monografiya / B. N. Turakulov. – Toshkent: "Firdavs-Shoh" nashriyoti, 2023. – 112 b.

3. Karakulova U. Talabalarda emotsional intellektning o'quv motivatsiyasiga ta'siri // «ACTA NUUZ». – 2025. – T. 1, № 1.4.1. – B. 91–93. – DOI: 10.69617/nuuz.v1i1.4.1.9017.

4. Iskandarov N.Z. Emotsional intellekt bo'lajak pedagog shaxsining motivatsion sohasini boshqaruv omili sifatida // Xalqaro baholash tizimi: islohot, muammo va yechimlar : xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (PPSUTLSC-2024). – Toshkent, 27–28 noyabr, 2024. – B. 567–569.

5. <https://samxorfil.uz/maqola/talabalarda-emotsional-intellektni-rivojlantirishning-ahamiyati-va-yo-llari>

6. Shrestha B. Emotional Intelligence and Academic Performance of Students: Exploring Sustainable Higher Education // Academia Journal of Humanities & Social Sciences. – 2025. – Vol. 2. – P. 26–36. – DOI: 10.3126/ajhss.v2i1.77158. EI va talabalarning akademik muvaffaqiyati orasidagi ijobiy bog'liqlik ko'rsatadi. (nepjol.info)

7. Abdullayeva O. & Hafizov S. The Role of Emotional Intelligence in Modern Pedagogy // Tadqiqotlar. – n.d. EI pedagogik jarayonda o'qituvchi va o'quvchilarning hissiy

kompetensiyalarining ahamiyatini tahlil qiladi. (scientific-jl.com)

8. Suyumova U. S. Darslarda emotsional innovatsiyalarni qo'llash // Pedagogik Tadqiqotlar Jurnal. – 2025. – Vol. 5, No. 1. EI va emotsional innovatsiyalar ta'lim natijalarini oshirish yo'llarini ko'rsatadi. (wosjournals.com)

9. Abdullayev R. O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi emotsional munosabatlar: hissiy aloqa sifatida ta'lim samaradorligining psixologik asosi // Pedagogik Tadqiqotlar Jurnal. – 2025. – Vol. 6, No. 1. – P. 1–?. EI asosida o'qituvchi–talaba muloqotini psixologik tahlil qiladi. (wosjournals.com)

10. Ataxo'jayeva Sh. A. Oliy ta'lim chet tili o'qituvchilarning sotsial-emotsional kompetentligini shakllantirishning metodologik asosi // Zamonaviy ta'limda fan va innovatsion tadqiqotlar jurnal. – n.d. EI metodologik yondashuvlarini tahlil qiladi. (zamtadqiqot.uz)

11. Shrestha B. Emotional Intelligence and Academic Performance Among College Students: A Quantitative Analysis // Journal of Education and Human Development. – 2025. – Vol. 14. – P. ?. – DOI: 10.15640/jehd.v14p8. EI va oliy ta'limda akademik natijalarning statistik tahlili. (ouci.dntb.gov.ua)

12. Emotional intelligence impact on academic achievement and psychological well being among university students: the mediating role of positive psychological characteristics // BMC Psychology. – 2024. – Vol. 12, Article 389. EIning akademik va psixologik farovonlikka ta'siri. (SpringerLink)

13. Emotional Intelligence in Education: Integrating Research with Practice / eds. — London: Springer Nature, 2018. Kitob emotsional intellekt nazariyasi, ta'limdagi qo'llanilishi va amaliyot integratsiyasini ko'rib chiqadi. (link.springer.com)

ZAMONAVIY JAMIYATDA OILAVIY QADRIYATLARNING O‘RNI VA ULARNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK JIHATLARI

Mirzayeva Sayyora Rustamovna

*Alfraganus universitetining Psixologiya kafedrasi dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Annotatsiya: Ushbu maqolada globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida oilaviy qadriyatlarning jamiyat barqarorligidagi o‘rni ilmiy-pedagogik tahlil qilingan. Tadqiqotda oiladagi ijtimoiy-psixologik muhit, er-xotin va ota-ona-farzand munosabatlariga ta’sir etuvchi omillar “Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar” jurnali materiallari hamda sohaviy manbalar asosida o‘rganilgan. Muallif tomonidan yoshlarda oilaviy qadriyatlarni shakllantirishda ta’lim muassasasi va oila hamkorligining innovatsion mexanizmlari hamda psixologik barqarorlikni ta’minlash yo‘llari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Oila psixologiyasi, milliy qadriyatlar, ijtimoiy-psixologik muhit, transformatsiya, pedagogik hamkorlik, nikoh barqarorligi, globallashuv, etnopsixologiya.

РОЛЬ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ И ИХ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация: В данной статье проведен научно-педагогический анализ роли семейных ценностей в стабильности общества в условиях глобализации и цифровой трансформации. В исследовании на основе материалов журнала “Образование и инновационные исследования” и профильных источников изучены социально-психологические факторы, влияющие на семейную атмосферу, супружеские и детско-родительские отношения. Автором освещены инновационные механизмы сотрудничества образовательных учреждений и семьи в формировании семейных ценностей у молодежи, а также пути обеспечения психологической устойчивости.

Ключевые слова: Семейная психология, национальные ценности, социально-психологический климат, трансформация, педагогическое сотрудничество, стабильность брака, глобализация, этнопсихология.

THE ROLE OF FAMILY VALUES IN MODERN SOCIETY AND THEIR PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL ASPECTS

Annotation: This article provides a scientific-pedagogical analysis of the role of family values in the stability of society in the context of globalization and digital transformation. The study examines the socio-psychological environment in the family, factors affecting spousal and parent-child relationships based on materials from the “Education and Innovative Research” journal and specialized sources. The author highlights innovative mechanisms of cooperation between educational institutions and families in forming family values among young people, as well as ways to ensure psychological stability.

Keywords: Family psychology, national values, socio-psychological climate, transformation, pedagogical cooperation, marriage stability, globalization, ethnopsychology.

Kirish. Insoniyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida oila jamiyatning eng muhim ijtimoiy instituti sifatida e’tirof etib kelingan. U nafaqat nasl davomiyligini ta’minlovchi, balki milliy va umuminsoniy qadriyatlarni, axloqiy me’yorlarni hamda ijtimoiy tajribani avlodlardan avlodga uzatuvchi noyob tarbiya maskanidir. Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar shiddat bilan rivojlanayotgan davrda, jamiyatning asosiy bo‘g‘ini bo‘lgan oila ham jiddiy transformatsiya

jarayonlarini boshdan kechirmoqda.

Zamonaviy pedagogik va psixologik tadqiqotlar, xususan, “Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar” jurnalida chop etilgan ilmiy ishlar tahlili shuni ko’rsatadiki, bugungi kunda yoshlarda oilaviy qadriyatlarga bo’lgan munosabat o’zgarib bormoqda. Axborot makonining kengayishi, “ommaviy madaniyat”ning ta’siri va migratsiya jarayonlari an’anaviy oilaviy turmush tarziga yangicha qarashlarni olib kirmoqda. Bu esa, o’z navbatida, oila mustahkamligini ta’minlashda pedagogik va psixologik yondashuvlarni takomillashtirishni talab etadi.

Oilaviy munosabatlarning barqarorligi ko’p jihatdan er-xotin o’rtasidagi o’zaro tushunish, ota-onalar va farzandlar o’rtasidagi ruhiy yaqinlik hamda oiladagi sog’lom ijtimoiy-psixologik muhitga bog’liqdir. Ushbu omillarning yetarli darajada shakllanmaganligi oilaviy nizolarning kelib chiqishiga va pirovardida ajrimlarning ko’payishiga sabab bo’lmoqda. Shu bois, ta’lim tizimida oilaviy hayotga tayyorlashning innovatsion metodlarini joriy etish va yoshlarda oilaviy qadriyatlarga sadoqat hissini tarbiyalash dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi – zamonaviy jamiyatda oilaviy qadriyatlarning o’rnini ijtimoiy-psixologik va pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilish hamda oila mustahkamligini ta’minlash bo’yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

1. Oilaviy munosabatlarning ijtimoiy-psixologik determinantlari. Oila – jamiyatning birlamchi bo’g’ini bo’lib, u nikoh yoki qon-qarindoshlikka asoslangan, umumiy turmush tarzi, o’zaro ma’naviy mas’uliyat va yordam bilan bog’langan kichik ijtimoiy guruhdir. Zamonaviy psixologiyada oilaning mustahkamligi undagi “psixologik iqlim” (muhit) barqarorligi bilan belgilanadi. Tahlillar shuni ko’rsatadiki, oilaviy munosabatlarning buzilishi ko’pincha er-xotin o’rtasidagi o’zaro tushunishning yetishmasligi, qadriyatlar tizimidagi nomutanosiblik va kommunikativ to’siqlar tufayli yuzaga keladi.

Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, sog’lom psixologik muhit oila a’zolarining hissiy (emotsional) ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. Oilaviy nizolar (konfliktlar) esa tabiiy jarayon bo’lib, ular konstruktiv hal etilganda oilani rivojlantirishi, destruktiv tus olganda esa uning parchalanishiga olib kelishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, milliy qadriyatlarimiz hisoblangan – kattalarga hurmat, sabr-toqat, andisha va o’zaro g’amxo’rlik kabi fazilatlar oilaviy nizolarni yumshatuvchi “bufer” vazifasini bajaradi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, oiladagi barqarorlik nafaqat nizolarning yo’qligi, balki nizoli vaziyatlarni boshqarish madaniyati bilan belgilanadi. Tadqiqotlarda oilaviy nizolarning konstruktiv (rivojlantiruvchi) va destruktiv (buzg’unchi) turlari farqlanadi. Agar konstruktiv nizolar oila a’zolarining ehtiyojlarini aniqlashtirishga xizmat qilsa, destruktiv nizolar o’zaro ishonchni so’ndiradi. Psixologik nuqtai nazardan, er-xotin munosabatlarida “emotsional intellekt”ning rivojlanganligi – bir-birini tushunish va hissiy qo’llab-quvvatlash darajasini oshiradi, bu esa oilaviy qadriyatlarning mustahkam poydevori hisoblanadi.

Shuningdek, oila psixologiyasida ‘normativ inqirozlar’ tushunchasi mavjud bo’lib, ular oilaviy hayotning ma’lum bosqichlarida (masalan, nikohning birinchi yili, to’ng’ich farzand tug’ilishi, o’rta yosh inqirozi) yuzaga kelishi qonuniy holatdir. Muammo inqirozning mavjudligida emas, balki er-xotinning unga tayyor emasligidadir. Tahlillar ko’rsatadiki, oiladagi destruktiv nizolar ko’pincha er va xotinning oilaviy rollarni noto’g’ri tasavvur qilishi – kognitiv dissonans oqibatida kelib chiqadi. Masalan, ayolning karyera qilish istagi va erkakning an’anaviy patriarxal qarashlari o’rtasidagi ziddiyat zamonaviy oilalardagi asosiy psixologik to’siqlardan biriga aylanmoqda.

2. Globallashuv sharoitida qadriyatlar transformatsiyasi va pedagogik yechimlar. Bugungi kunda axborot oqimining tezlashuvi yoshlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlariga jiddiy ta’sir ko’rsatmoqda. “Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar” jurnalida e’lon qilingan ilmiy ishlarda ta’kidlanganidek, ta’lim tizimida yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda eski qoliplardan voz kechib, innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish zarurati mavjud.

Pedagogik kuzatuvlar shuni ko’rsatadiki, oilaviy qadriyatlarni shakllantirishda faqat nazariy bilim berish yetarli emas. Zamonaviy ta’lim muhitida talaba va o’quvchilarda oilaviy vaziyatlarni

tahlil qilish (case-study), rolli o'yinlar va psixologik treninglar orqali ko'nikmalarni rivojlantirish samarali hisoblanadi. Masalan, oilaviy byudjetni boshqarish, nizoli vaziyatlardan chiqish va farzand tarbiyasidagi psixologik yondashuvlarni o'rgatish – oila institutini mustahkamlashning garovidir.

Xususan, oilaviy munosabatlarda “Men” emas, “Biz” tushunchasining ustuvor bo'lishi, er va xotinning oiladagi ijtimoiy rollarini to'g'ri taqsimlashi psixologik barqarorlikni ta'minlaydi. Ta'lim muassasalari esa bu bilimlarni yoshlarga yetkazishda asosiy “o'tkazgich” vazifasini bajarishi lozim.

Ta'lim tizimida oilaviy qadriyatlarni singdirishda raqamli vositalar va interfaol metodlarning integratsiyasi yuqori samara beradi. Xususan, “Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar” jurnalida keltirilgan tajribalarga ko'ra, talabalar bilan o'tkaziladigan “Keys-stadi” (vaziyatli tahlil) mashg'ulotlarida real hayotiy oilaviy muammolarni modellashirish yoshlarda kelajakdagi oilaviy hayotga mas'uliyatni oshiradi. Shuningdek, ta'lim muassasalarida ‘Ota-onalar universitetlari’ yoki onlayn-platformalar orqali ota-onalar va pedagoglar hamkorligini yo'lga qo'yish, globallashuvning salbiy ta'siriga (masalan, internet qaramlik, ommaviy madaniyatning zararli unsurlari) qarshi immunitet hosil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda pedagogikada “Kiber-sotsializatsiya” fenomeni alohida o'rganilmoqda. Yoshlar va hatto ota-onalarning virtual olamga haddan tashqari sho'ng'ishi oilada “jonli muloqot” (face-to-face interaction) tanqisligini keltirib chiqarmoqda. “Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar” jurnalida qayd etilganidek, ta'lim muassasalarida ota-onalar uchun “Raqamli gigiena” va “Oilaviy taym-menejment” bo'yicha master-klasslar tashkil etish zarur. Bu mashg'ulotlarda oilaviy kechki ovqat paytida gadjetlardan foydalanmaslik, dam olish kunlarini birgalikda o'tkazish kabi oddiy, ammo samarali qadriyatlarni tiklash targ'ib qilinishi lozim. Bu nafaqat pedagogik, balki chuqur psixoterapevtik ahamiyatga egadir.

Amaliy tavsiyalar:

3. Ilmiy-amaliy tavsiyalar. O'tkazilgan tahlillar asosida jamiyatda oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash bo'yicha quyidagi chora-tadbirlar taklif etiladi:

- Ta'lim dasturlarini takomillashtirish: Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimiga “Oilapsixologiyasi” va “Oila etikasi” fanlari doirasida milliy va zamonaviy qadriyatlarni uyg'unlashtirgan yangi modullarni kiritish.
- Psixologik xizmatni kengaytirish: Mahalla va ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan psixologlarning oilaviy konsultativ kompetensiyalarini oshirish va “Xavf guruhi”dagi oilalar bilan ishlashning innovatsion mexanizmlarini joriy etish.
- Media-savodxonlikni oshirish: Oila a'zolarida axborot xurujlaridan himoyalaniish va internetdan oilaviy an'analarni targ'ib qilish maqsadida to'g'ri foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish.

Etnopsixologik yondashuv. “O'zbekiston sharoitida oilaviy qadriyatlarni o'rganishda “Mahalla” institutining o'rnini inkor etib bo'lmaydi. G'arb psixologiyasidagi individualistik yondashuvdan farqli o'laroq, bizda oilaviy munosabatlar kengroq ijtimoiy tarmoq (qarindoshlar, qo'shnilar, jamoatchilik) bilan uzviy bog'liqdir. Shu bois, yosh oilalarni qo'llab-quvvatlashda “Keksa avlod maktabi” tajribasidan foydalanish, ya'ni buvi va buvalarning hayotiy tajribasini yoshlarga “ibrat modeli” sifatida ko'rsatish pedagogik jihatdan eng samarali usullardan biri hisoblanadi.”

Xulosa. Zamonaviy globallashuv jarayonlari va ijtimoiy o'zgarishlar sharoitida oilaviy qadriyatlarni asrab-avaylash hamda ularni yosh avlod ongiga singdirish davlat va jamiyat oldidagi strategik vazifalardan biridir. O'tkazilgan tahlillar va o'rganilgan manbalar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Psixologik muhitning hal qiluvchi roli: Oilaning mustahkamligi moddiy ta'minotdan ko'ra ko'proq undagi ijtimoiy-psixologik iqlimga, ya'ni er-xotin va ota-ona-farzand o'rtasidagi o'zaro

ishonch, hurmat va emotsional yaqinlikka bog'liqdir. Oilaviy nizolarning oldini olishda milliy qadriyatlarga tayangan holda konstruktiv muloqot madaniyatini shakllantirish zarur.

2. Ta'lim va tarbiya integratsiyasi: Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda ta'lim muassasalarining o'rni beqiyosdir. "Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar" jurnalidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, an'anaviy tarbiya usullarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar (keys-stadi, psixologik treninglar) bilan boyitish yoshlarda oilaviy qadriyatlarga nisbatan ongli munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi.

3. Hamkorlik zarurati: Oilaviy qadriyatlarni rivojlantirish faqat oilaning ichki ishi emas, balki keng jamoatchilik, psixologlar va pedagoglarning hamkorligini talab etadi. Oilalardagi inqirozlarni barvaqt aniqlash va psixologik yordam ko'rsatish tizimini takomillashtirish ajrimlarning oldini olishda muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

I. Normativ-huquqiy hujjatlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: "O'zbekiston", 2023.

2. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami).

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risidagi PF-158-son Farmoni. (Ijtimoiy himoya va oilani mustahkamlash bo'limi).

II. Asosiy manbalar (Maqola va qo'llanmalar):

4. "Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar" (2024 yil № 4) xalqaro ilmiy-metodik jurnali. – Buxoro, 2024. (1-qism).

5. Oilaviy munosabatlarni ijtimoiy-psixologik omillari. (O'quv-uslubiy manba/Maqolalar to'plami). – 2024.

III. Qo'shimcha ilmiy adabiyotlar (Nazariy asoslar):

6. Karimova, V.M. Oila psixologiyasi. Darslik. – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2008. (O'zbek oilasi psixologiyasi bo'yicha fundamental manba).

7. Shoumarov, G'.B. Oila psixologiyasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: "Sharq", 2010. (Oilaviy nizolar va ularning yechimi bo'yicha).

8. Baratov, Sh.R. Ta'lim psixologiyasi va o'quvchi shaxsini rivojlantirish. – Toshkent: "O'qituvchi", 2018. (Pedagogik hamkorlik masalalari uchun).

YOSH SPORTCHILARNING INTELLEKTUAL RIVOJLANISHI PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Xusenov Xusenali Maxmudovich,

Buxoro olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazi direktori

Annotatsiya. Mazkur maqolada yosh sportchilarning intellektual rivojlanish jarayoni psixologik va pedagogik nuqtai nazardan tadqiq etiladi. Intellektual rivojlanish sport faoliyatining muhim omillaridan biri sifatida qaralib, uning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganiladi. Aristotelning fikrlaridan boshlab, P.F. Lesgaftning shaxsni har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan pedagogik modeli asosida intellektual tarbiyaning tarkibiy qismlari aniqlanadi. Aqliy, axloqiy, psixologik va ijtimoiy omillarning o'zaro bog'liqligi sportchilar shaxsiyatini shakllantirishda muhim rol o'ynashi ta'kidlanadi. Shuningdek, o'zbek olimlari – N.K. Mirzaahmedov, Sh.K. Raxmonov va T. Nematov tadqiqotlariga tayanib, sport muhitida qaror qabul qilish, muomala madaniyati va o'z-o'zini anglash kabi intellektual operatsiyalarni rivojlantirishning dolzarbligi asoslab beriladi. Maqolada biologik va ijtimoiy determinantlar o'rtasidagi nisbatga alohida e'tibor qaratilib, o'smirlar sportida intellektual faoliyatni faollashtirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: yosh sportchi, intellektual rivojlanish, psixologik, pedagogik, sport faoliyati, aqliy, axloqiy, psixologik va ijtimoiy omillar.

O'smirlarning bolalar va o'smirlar sportida intellektual rivojlanish jarayoni tarixiy jihatdan, sport faoliyatining muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta'minlaydigan va vaqt sinovidan o'tgan dolzarb fazilatlar hamda qobiliyatlar asosida belgilangan. Pedagogik tafakkur tarixining boshlanishidayoq Aristotel quyidagicha ta'rif bergan:

«Har doim eng yaxshisi deb aql mavjud bo'lgan narsa hisoblanadi. Bizning qabul qilgan tasnifimizga ko'ra, aql ikki turga bo'linadi: amaliy aql va nazariy aql (...). Xatti-harakatlar ham aynan shunday nisbatda mavjud. Bu ta'rif allaqachon o'smirlarning aql-zakovatini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi, biroq bu yondashuv hali hanuz bolalar sport tayyorlov amaliyotida to'liq aks ettirilmagan.

Intellektual rivojlanish o'smir shaxsining intellektual tarbiyasi asosida amalga oshiriladi. Intellektual rivojlanishni shaxsning uyg'un tarbiyasining ajralmas qismi sifatida talqin qilish P.F. Lesgaft asarlarida batafsil yoritilgan. Olim o'zining pedagogik qarashlarida shaxsni jamiyatning bir bo'lagi sifatida ko'radi va uning uyg'un rivojlanishini ta'minlaydigan pedagogik sharoitlar modelini ishlab chiqadi. Ushbu modelda quyidagi tarkibiy qismlar mavjud: estetik, ma'naviy, psixologik, aqliy, axloqiy va jismoniy tarbiya.

Lesgaft tomonidan ishlatilgan kategoriyalar quyidagicha ajratilgan:

- Aqliy rivojlanish: «fikrlash», «muhokama qilish», «kuzatuvchanlik», «dunyoqarash», «ideallar», «tajribadorlik»;
- Jismoniy rivojlanish: «jismoniy sifatlar», «tana tuzilishi», «harakat ko'nikmalari», «harakatlarni boshqarish»;
- Axloqiy tarbiya: «boshqalarga hurmat», «haqiqat», «intizomlilik», «o'zini rivojlantirish», «mehnatsevarlik», «irodaviy fazilatlar»;
- Ma'naviy rivojlanish: «vatanparvarlik», «oliyjanoblik», «o'zlikni anglash», «bag'rikenglik», «an'analar»;
- Psixologik rivojlanish: «temperament», «xarakter», «shaxsiy tip», «motivlar», «qiziqishlar», «individuallik»;
- Estetik rivojlanish: «go'zallik», «nazokat», «muvaffaqiyatli harakat», «yengillik».

Lesgaft o'z ishlarida intellektual rivojlanishni bosqichma-bosqich biologik zaminlardan to'g'ri ijtimoiy munosabatlargacha tahlil qilgan.

T.E. Kopeykina (2013) ta'kidlaydiki, P.F. Lesgaft ilgari surgan shaxs kamolotiga erishish g'oyasi faqat oila va jamiyat muhitida samarali pedagogik shart-sharoitlarni yaratish orqali ro'yobga chiqishi mumkin.

O'zbek olimlari orasida, masalan, N.K. Mirzaahmedov o'smir yoshidagi sportchilarni intellektual rivojlantirishda sport mashg'ulotlarining psixologik va pedagogik aspektlarini chuqur o'rganib chiqadi. Unga ko'ra, «intellektual faoliyatni sport muhiti orqali yo'naltirish, qaror qabul qilish, vaziyat tahlili kabi operatsiyalarni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi» (Mirzaahmedov N.K., 2020).

Yana bir muhim tadqiqotchi, Sh.K. Raxmonov sportchilarning ijtimoiy intellektini rivojlantirishda o'qituvchi-murabbiy shaxsiy namunasi va muomala madaniyatining o'rni haqida fikr yuritadi. U shunday deydi: «Shaxslararo munosabatlarni to'g'ri tashkil etish orqali o'smirlar aqliy va ijtimoiy jihatdan o'sadi, bu esa ularning sportdagi muvaffaqiyatini oshiradi» (Raxmonov Sh.K., 2019).

Shuningdek, T. Nematov tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda o'smirlar orasida o'z-o'zini anglash, shaxsiy qaror qabul qilish va irodaviy sifatlarining sport bilan chambarchas bog'liqligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan (Nematov T., 2021).

Xulosa o'rinda, o'smirlarning sportdagi intellektual rivojlanishi o'ziga xos yoshga oid morfofunktsional, kognitiv va ijtimoiy xususiyatlarga ega bo'lib, biologik va ijtimoiy determinantlar o'rtasidagi nisbatni aniqlash, hamda bu rivojlanishni pedagogik tizimda uyg'un tarzda yo'lga qo'yish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

D.I. Feldshteyn ta'kidlaydi: «Shaxs rivoji – bu insonning psixik rivojlanishidagi eng yuqori maqsad va daraja bo'lib, unda rivojlanish, bilish va ijtimoiy faollik natijalari jamlanadi». Bunday jarayonlarsiz o'smir yuqori darajadagi sportchi sifatida shakllanmaydi, biroq sportchining shaxs sifatidagi rivojlanish muammolari bolalar va o'smirlar sportdagi tayyorlov tizimida deyarli ko'zda tutilmagan. Yosh sportchi ko'pincha murabbiy faoliyatining obyektiga, uning irodasining bajaruvchisiga aylanadi.

A.N. Leontyev bolaning rivojlanishidagi asosiy jihatga e'tibor qaratadi: «Bolani shaxs sifatida tarbiyalashni nazarda tutgan holda, biz psixik rivojlanishni shaxsiy rivojlanishdan ajratib o'rganishni maqsadga muvofiq deb hisoblamaymiz. Chunki aynan psixik rivojlanish jarayonida bola jamiyat a'zosiga aylanadi. Uning rivojlanish bosqichlari esa bu o'zgarishning ketma-ket pog'onalaridan boshqa narsa emas».

L.S. Vygotskiy rivojlanishda bola shaxsiyati va faoliyatidagi muammoli zonalarning ahamiyatini ta'kidlaydi: «Faqat rivojlanishning ichki o'zgarishlari, uning yo'nalishidagi burilishlar va o'zgarishlarga bolaning shaxsiyati shakllanishidagi asosiy davrlarni belgilashga asos bo'la oladi». Bu yerda intellektual muammolar kontekstini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

D.B. Elkonin, L.S. Vygotskiy g'oyalariga tayangan holda, bolalarning psixik rivojlanishini bosqichlarga ajratishda har bir yosh davrining o'ziga xos faoliyat turlari va ularda yuzaga keladigan «psixologik yangiliklar»ni asosiy omil sifatida ko'rsatadi. Olim har bir yosh bosqichida o'ziga xos yetakchi faoliyatlar mavjudligini ta'kidlaydi, aynan shu faoliyatlar yoshga mos psixologik xususiyatlar shakllanishiga olib keladi.

«Intellektual rivojlanish» kategoriyasi bir qator tadqiqotchilar tomonidan «intellektual tayyorgarlik» prizmasi orqali tahlil qilinadi. A.G. Shiryaev bu jarayonni «muayyan sport turi uchun zarur bo'lgan aqliy qobiliyatlar va axborotni qayta ishlash, optimal qarorlar qabul qilish jarayonlarini rivojlantirish» deb ta'riflaydi. U sensor tayyorgarlik (musobaqaga oid axborotni sezish), harakat tayyorgarligi (harakatlarni moslashtirish) va qaror qabul qilish bosqichlarini ajratadi, bu esa P.K. Anoxinning funksional tizimlar haqidagi nazariyasi bilan bog'liq.

Yosh sportchining intellektual rivojlanishi murabbiy va o'qituvchining kasbiy kompetensiyasiga bevosita bog'liq. E.A. Levanova o'qituvchining o'quvdan tashqari faoliyatdagi o'quvchilar bilan samarali muloqotga tayyorligini quyidagicha izohlaydi: «Barcha pedagogik faoliyatni hissiyot va fikrlash jarayonlari uyg'unligi belgilaydi <...> ayni shu sababli, bu faoliyatda intellektual komponentning roli serqirra». Shunga qaramay, sportchining intellektual rivojida «murabbiy – sportchi-o'smir» tizimidagi kasbiy muloqotning intellektual konteksti yetarlicha tadqiq etilmagan.

Sport tayyorgarligi komponentlari o'rganilganida, V.V. Cheshixina intellektual yoki aqliy tayyorgarlikni

sport faoliyati uchun zarur bo'lgan aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish jarayoni sifatida ko'radi. U sport texnikasining bir qismini tashkil etuvchi maxsus aqliy harakatlarga e'tibor qaratadi, shuningdek, doimiy mashg'ulot va musobaqalarga tayyorgarlik jarayonida psixik tayyorgarlikning muhimligini ta'kidlaydi. Sport mashg'ulotida jismoniy va maxsus intellektual tayyorgarlik o'zaro bog'liqligining nazariy-metodik asoslari. Olim «psixik», «aqliy» va «intellektual» tayyorgarlik tushunchalari o'rtasidagi bog'liqlikka e'tibor qaratib, aynan shular orqali sportchining fikrlash qobiliyatlari shakllanishi va rivojlanishini asoslaydi. Bu jihatlar bolalar va o'smirlar sportida intellektual rivojlanish mazmunini ochib berishda muhim ahamiyatga ega.

Yosh sportchilarning intellektual rivojlanishiga oid muammolarni o'rganish sport psixologiyasi va pedagogikasi sohasidagi dolzarb yo'nalishlardan biridir. Psixik rivojlanishning shaxsiy va ijtimoiy faoliyat bilan bog'liq tomonlarini ochib beruvchi nazariyalar (Feldshteyn, Vygotskiy, Elkonin va boshqalar) sportchilarning faqat ijrochi emas, balki faol intellektual subyekt sifatida shakllanishi uchun muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi. Intellektual tayyorgarlik jarayonida qaror qabul qilish, sport muhitidagi murakkab vaziyatlarni tahlil qilish va psixik barqarorlik kabi omillar sport natijalariga bevosita ta'sir qiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ushbu masalaning chuqur tadqiqi sport ta'limi va tarbiyasida yangi yondashuvlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Xulosa

Yosh sportchilarning intellektual rivojlanishi – bu ularning shaxsiy, psixik va ijtimoiy shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan murakkab psixologik-pedagogik jarayondir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yuqori darajadagi sport natijalari nafaqat jismoniy tayyorgarlik, balki intellektual, psixik va ijtimoiy faoliyatning uyg'un rivojlanishini ham talab qiladi. Psixolog-olimlarning (D.I. Feldshteyn, L.S. Vygotskiy, D.B. Elkonin va boshqalar) nazariy yondashuvlari shuni ko'rsatadiki, intellektual rivojlanish bolalar va o'smirlar sportining tarkibiy qismi sifatida alohida e'tiborni talab qiladi. Shu bilan birga, sport mashg'ulotlarida ushbu jarayonni rag'batlantirish trener va pedagoglarning kasbiy saviyasi, ularning intellektual-psixologik kompetensiyalariga bog'liq. Intellektual tayyorgarlikning tarkibiy qismlari (sensor, aqliy, harakat va qaror qabul qilish bosqichlari) sport faoliyatiga xos xususiyatlarni aks ettirib, sportchining fikrlash qobiliyatini chuqur rivojlantiradi. Bu holat murabbiy – sportchi o'rtasidagi intellektual muloqot va shaxslararo hamkorlikni kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Фельдштейн, Д.И. Психология развития человека как личности: Избранные труды: В 2 т. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО «МОДЕК», 2005. – Т.1. – 586 с.
2. Леонтьев, Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – 2-е испр. изд. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
3. Выготский, Л.С. Сборник сочинений в 6-ти т. Т. 4. Детская психология / Под ред. Д.Б. Эльконина. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.
4. Эльконин, Д.Б. Детская психология. – М.: Учпедгиз, 1960. – 327 с.
5. Кузьменко, Г.А. Развитие интеллектуальных способностей подростков в условиях спортивной деятельности: теоретико-методологические и организационные предпосылки. – М.: Прометей, 2013. – 532 с.
6. Ширяев, А.Г. Педагогические основы организации и содержания многолетней подготовки спортсмена (на примере бокса): автореф. дис. д-ра пед. наук. – СПб: СПбГИФК, 1992. – 46 с.
7. Леванова, Е.А. Формирование практической готовности учителя к взаимодействию с учащимися во внеучебной деятельности: автореф. дис. д-ра пед. наук. – М.: МПГУ, 1994. – 31 с.
8. Леванова, Е.А. Технология конструктивного взаимодействия педагога с подростком: методическое пособие. – М., 2002. – 224 с.
9. Чешихина, В.В. Теоретико-методические основы взаимосвязи физической и специализированной интеллектуальной подготовки в процессе спортивной тренировки (На материале спортивного ориентирования): автореф. дис. д-ра пед. наук. – М.: РГАФК, 1996. – 40 с.

